

Sociologický časopis

ROČNÍK XXVII - 1991

Sociologický ústav ČSAV, Praha

OBSAH ČÍSLA 3/1991

Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci.....	251
--	-----

STATI

• Marek Boguszak: Socioprofesní mobilita v Československu.....	255
• Ivan Szelenyi, Donald J. Treiman: Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989.....	276
• Pavel Machonin: Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti.....	299
• Petr Matějů: Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě.....	319
• Irena Hradecká: Stratifikace a ženy.....	346
• Norman Stockman: Společenské třídy a manželství.....	364

RECENZE

Max Haller (ed.): <i>Class Structure in Europe. New findings from East-West comparisons of social structure and mobility</i> (J. Večerník).....	377
• Erik Olin Wright: <i>Classes</i> (J. Šanderová).....	379

ANOTACE

P. Saunders: <i>A nation of home owners</i> (L. Kotačka).....	384
<i>Big city politics: Problems and strategies</i> (L. Kotačka).....	386
<i>Wien 2010</i> (L. Kotačka).....	387
<i>Effetto citta</i> (L. Kotačka).....	388

DOKUMENTY

Zdeněk Ullrich k pojetí sociální struktury.....	389
---	-----

Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci

Předkládané číslo je z převážné části věnováno problémům sociální struktury. Podnětem k tomuto výběru je zasedání "Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci" Mezinárodní sociologické asociace, konané ve dnech 17. až 22. června 1991. Díky spojenému úsilí Sociologického ústavu ČSAV a Ústavu sociálně politických věd Fakulty sociálních věd UK se u nás sejdou badatelé z oblasti stratifikačního výzkumu, aby diskutovali k tématu "Sociální nerovnosti v historické a komparativní perspektivě". Informaci o tomto komitétu, o jeho profilu a vývoji, i o dosavadní účasti československých sociologů na jeho aktivitách, jsme přinesli již v minulém ročníku (v čísle 1 - 2).

Skutečným důvodem zaměření čísla je ovšem trvalá vážnost této tematiky, umocněná společenskou proměnou probíhající před našimi zraky a potřeba navázat na přerušené tradice. Zdeněk Ullrich popsal - v duchu teorií středostavovské společnosti - sociální rozvrstvení předválečné republiky jako velmi homogenní, spějící k téměř jednolitě "vrstvě městských úředníků, zřizenců, nižších a vyšších úředníků, jichž objektivní podmínky životní se čím dále tím více připodobňují". I. A. Bláha se podrobně věnoval sociálnímu postavení a způsobu života dvou velkých sociálních skupin, inteligenci a rolníkům. Karel Galla na příkladu Dolní Rovně detailně vylíčil obraz vesnice, kde "společenské rozvrstvení je patrné do všech koutů, kde každý zařazen podle své příslušnosti". Strukturační optika byla přítomna v mnoha analýzách sociálních problémů dělníků, nezaměstnaných, chudých apod. I když nebyla vytvořena ani velká teorie, ani nemohl být proveden nějaký reprezentativní výzkum, sociologický historik by našel bohatství dokumentů dovolujících sestavit obraz nepřilíš příkře rozvrstvené společnosti se značnou sociální mobilitou, spějící rychle k otevřené společnosti rovných šancí.

Teprve v roce 1969, skoro už jen jako reminiscence na Pražské jaro, se objevila kniha "Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace", výsledek teoretického i empirického úsilí Pavla Machonina a jeho nepočetného kolektivu. Poskytla pestrý obraz stratifikačních dimenzí a jejich souvislostí, ústící do představy socialistické varianty industriální společnosti. Kniha, která dočasně téměř vyrovnala náš handicap vůči světové sociologii a která se vlastně měla stát počátkem systematického výzkumu sociální struktury a mobility, zůstala po další dvě desetiletí pečlivě ukrývaným torzem. Na rozdíl od velmi aktivní polské a maďarské sociologie, u nás byl výzkum sociální stratifikace pevně zasazen do ideologických floskulí sblížování tříd a vrstev. Nicméně v tomto zaštitění se v letech 1978 a 1984 podařilo realizovat rozsáhlá šetření třídní a sociální struktury, zatím stále ještě čekající na své opravdové využití. Na počátku 80. let se začalo s opatrnými pokusy navázat přerušená spojení na Západ i do liberálnějších zemí Střední Evropy, byť zatím v omezeném rámci komparací sociální a vzdělanostní mobility. I když se občas podařilo v Sociologickém časopise publikovat stať zabývající se některou z dílčích otázek (profesní a vzdělanostní mobilita, mzdová a

příjmová diferenciaci, reflexe sociální nerovnosti), vznikla za posledních dvacet let mezera, kterou nebude snadné vyplnit.

Přes snahu vyhnout se chaotickému způsobu vyplňování této mezery, se nám asi nepodaří (alespoň v první fázi "rozmrazování" stratifikačního tématu) postupovat podle nějaké zřetelné koncepce. Jsou pro to dva důvody. Předně se ukazuje, že existuje řada statí či studií, které byly napsány již před lety a ze známých důvodů nebyly publikovány (autoři někdy po zkušenostech s ideologicky rigidním recenzním řízením ani o publikaci v Československu neusilovali). Považujeme za užitečné některé z těchto statí postupně tisknout, a to zejména v těch případech, kdy prezentují teoretická stanoviska či výsledky empirických analýz uvádějících na pravou míru deformovanou reflexi pohybu sociální struktury a nerovností v Československu. Na druhé straně s nadějí očekáváme, že řada nových autorů se bude věnovat vývoji nerovností v naší společnosti a změnám v jejich zdrojích v období přechodu k pluralitní demokracii a tržní ekonomice.

Publikace z těchto dvou odlišných zdrojů asi nepůjde řadit či komentovat tak, aby hned od počátku vytvářely celistvý obraz o produkci sociologů zabývajících se sociální stratifikací a stimulovaly diskusi k dominantním tématům. Věříme však, že taková témata budou postupně krystalizovat a že diskuse k nim bude stejně vášnivá a současně kvalifikovaná, jako tomu bylo v případě diskusí na stránkách mezinárodních časopisů (například k hypotéze o podobnosti mobilních režimů průmyslových zemí, k úloze mentálních schopností v reprodukci třídních nerovností, spor mezi stoupenci "alokačního" a "socializačního" modelu dosahování sociálního statusu atd.). Rozhodně nechceme tuto diskusi předstírat či si témata vypůjčovat odjinud, i když občas budeme publikovat zajímavé příspěvky zahraničních autorů.

Již nyní je zřejmé, že vývoj v naší společnosti bude natolik stratifikačně napínavý, že o diskusní témata by neměla být nouze. Zatím však pohyb nerovností ve východoevropských zemích považují za sociologicky vzrušující spíše sociologové ze Západu než ti, jichž se tyto změny bezprostředně dotýkají. Stať Szelenyiho a Treimana uveřejněná v tomto čísle je pouze jedním z příkladů. Mnoho dalších autorů v západní Evropě a ve Spojených státech je přesvědčeno o tom, že transformace východoevropských společností je experimentem, který sociologii nabízí jedinečnou příležitost testovat hypotézy o sociální změně, o vztazích mezi politickými, sociálními, ekonomickými a kulturními faktory působícími v průběhu této změny, atd. Naší nevýhodou je, že jako občané jsme současně objektem tohoto experimentu. Jako sociologové bychom ale měli být v prvé řadě schopni tento experiment analyzovat, komentovat a zejména identifikovat jeho hlavní sociální procesy a včas upozorňovat na latentní sociální problémy a napětí.

Cesta politické a ekonomické změny je nutně i cestou vytváření nové sociální struktury. V dnešní vzrušené době podléhají přívlastky "ekonomický" a "sociální" značnému zjednodušení. Ekonomické přece nejsou jen úspory nákladů, ale také investice do lidského kapitálu, kvalifikace a motivací pracovníků. Sociální přece nejsou jen "dopady", ale také struktura zájmů a subjektů, kteří jsou nositeli ekonomických činností a kteří mají být zárukami hospodářské prosperity. Stará sociální struktura nebyla příliš přehledná. Na první pohled jednolitá masa státního

zaměstnanectva, formálně odstupňovaná malými rozdíly příjmu, kvalifikace a vlivu, ve skutečnosti však neformálně rozčleněná podle míry a důležitosti soukromých aktivit a možnosti privatizovat své postavení ve státní ekonomice. Nad ní pak mocná vládnoucí vrstva prznitelů politiky a rabovatelů ekonomiky, tvořících mafie jedny a ochraňující - zajisté nikoli nezištné - mafie druhé. Dřívější aliance politických a ekonomických mafií dostává nyní velkou šanci přežít, legitimizovat své postavení a položit základ novodobé československé buržoazii. Deprivace širokých vrstev, zděděná ze starého režimu, hrozí akcentovat se ještě hrozivěji v nové situaci. Problémy askripce a výkonu, ekonomických tříd a sociálních vrstev, profesních a politických komunit, zjevných a skrytých zájmových společenství, budou stavěny v nové poloze a s novou naléhavostí.

Jedním z profilujících témat stratifikačního výzkumu však vždy byly sociální a ekonomické nerovnosti, jejich hladina, kořeny a mechanismy mezigeneračního předávání. Také toto téma bude v období přechodu k tržnímu hospodářství předmětem sporů, vášní a nepochybně i jedním z nástrojů politického boje. Sociologie by v tomto případě rozhodně neměla selhat jako možný zdroj seriálních informací a případně i kompetentních předpovědí. Jako první krok k otevření diskuse k tomuto tématu považujeme již číslo 3/1990, kde byla znovu uvedena na scénu otázka hlavních rysů a historických peripetií vývoje sociální stratifikace v Československu před rokem i po roce 1968. V čísle 1/1991 jsme tuto diskusi na čas uzavřeli publikováním stanoviska Pavla Machonina a Miloslava Petruska. Autoři a zastánci odlišných stanovisek se mezitím sešli pod jedním projektem rozsáhlého výzkumu transformace sociální struktury v Československu. Všichni tedy budou mít možnost pokračovat v diskusi později, zato však vybaveni novými daty a výsledky svých analýz. V tomto čísle publikujeme stať, ve které Pavel Machonin jako inspirátor a jeden z vedoucích výzkumného projektu, prezentuje vlastní teoretické stanovisko k hlavnímu výzkumnému tématu.

I v tomto čísle se ovšem vracíme ke statím, které jsme v redakci našli v deskách označených "Pozastavené rukopisy". Publikujeme již téměř dva roky starou stať Marka Boguszaka, která v době svého vzniku chtěla otevřít debatu k otázce, zda reálný socialismus přinesl nějakou významnější změnu ve vývoji a charakteru sociální mobility. Není tedy divu, že v recenzním posudku na tuto stať z května roku 1989 nejmenovaný recenzent doslova píše "Z odborného hlediska není důvodu, proč by práce neměla být publikována. Je však věcí širší úvahy, zda právě teď a na tomto místě je únosné zpochybňovat některé teze, které po dlouhou dobu tvořily jádro naší interpretace soc. reality". Nevíme, zda recenzent pod zkratkou "soc." měl na mysli realitu sociální či socialistickou, ale budiž řečeno, že řekl věc jasně a bez slabomyslných vytáček, což o řadě jiných recenzentů říci nelze.

Do stejné kategorie patří i komparativní analýza zdrojů vzdělanostních nerovností v Československu, Maďarsku a Holandsku (Petr Matějů). V návaznosti na tyto dvě stati očekáváme větší příliv statí, teoretických i empirických, které by se zabývaly mobilitními procesy a vývojem nerovností v současné době.

Stati Ireny Hradecké a Normana Stockmana otevírají téma, které bylo rovněž dosud překryto ideologickou mlhou, tj. postavení žen v sociální struktuře. Oba příspěvky nám zatím zprostředkovávají diskusi, která k tomu tématu probíhá

již řadu let ve světové sociologii. Lze jen doufat, že naše vlastní produkce bude vzápětí následovat.

Bohužel, přes zvětšený rozsah tohoto čísla, se do něj nevešly všechny texty, které byly připraveny. Je to především článek Zdeňka Strmisky, věnovaný vztahu sociální struktury a politické kultury a Dušana Lužného o Bláhově sociologii inteligence. Z ostatních materiálů se nám nepodařilo zařadit projekt výzkumu sociální stratifikace z pera Pavla Machonina a Petra Matějů a výsledky analýzy dat z výzkumu prestiže povolání - porovnání současné prestižní škály s rokem 1967 a 1984 a s mezinárodní škálou vyvinutou Donaldem Treimanem na něm provedl Milan Tuček. Ke všem těmto materiálům se vrátíme co nejdříve, k hlavním pak již v příštím čísle, které bude jinak věnováno problémům sociologie práce.

Na závěr nelze než vyjádřit naději, že výzkum sociální stratifikace, jedna z vůbec nejaktivnějších disciplín světové sociologie, nebyl u nás zcela vykořeněn a že autorů přispívajících k této tematice bude přibývat.

Petr Matějů

Jiří Večerník

Socioprofesní mobilita v Československu

Srovnání s vyspělými zeměmi a vývoj¹

MAREK BOGUSZAK

AISA - Skupina pro nezávislou sociální analýzu²

Occupational mobility in Czechoslovakia

Comparison with developed countries and its development

Abstract: The paper deals with intergenerational occupational mobility in Czechoslovakia. The log-linear analysis of relative mobility chances is based on Erikson and Goldthorpe's core social fluidity model, which allows a comparison of Czechoslovak mobility pattern with those of other European nations. The following conclusions can be drawn from the results: The Czechoslovak level of fluidity is one of highest among compared nations. It is very close to that of Sweden. Nevertheless, a cohort analysis proves that this high level of social openness cannot be attributed to strong state and political interventions aimed at reducing social inequality. Finally, a comparison with Hungary and Poland shows that the hypothesis about an existence of a specific "socialist" mobility pattern must be rejected.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 255-275)

1. Úvod

Poté, co se hypotéza o základní podobnosti vzorců intergenerační sociální mobility v industriálních zemích [Lipset, Zetterberg 1959] ukázala jako neudržitelná, byly studie sociální mobility - zejména komparativní, založeny na zkoumání relativních mobilitních šancí. Předmětem testování se stala hypotéza Featherman, Jones, Hauser (FJH hypotéza - 1975), která postuluje shodnost genotypického vzorce mobilitních režimů ve všech vyspělých zemích "s tržní ekonomikou a 'nukleárním rodinným systémem'". Původní formulace FJH hypotézy tedy nezahrnuje tzv. "socialistické" země. Přesto však zejména Maďarsko a Polsko byly do později provedených analýz zahrnuty.

Bezprostředním důsledkem FJH hypotézy je teze o stabilitě čistých mobilitních režimů v moderních vyspělých společnostech. Tato teze kontrastuje s funkcionalistickou teorií vývoje industriálních společností, která deklaruje ros-

1) Text byl poprvé odevzdán do redakce Sociologického časopisu v lednu 1989 a nebyl přijat k publikaci. S výjimkou stylistických úprav a označení "socialistický", "socialismus" namísto socialistický, socialismus apod. byl text pouze zkrácen, ale nebyl jinak změněn.

2) Podstatná část analýzy byla zpracována během autorova pobytu na Nuffield College, University of Oxford. Autor děkuje Johnu H. Goldthorpovi za podněty k analýzám i připomínky k textu. Původní českou verzi odevzdával autor redakci Sociologického časopisu v lednu 1989 jako pracovník Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV.

toucí mobilitu jako důsledek především ekonomického a technologického rozvoje, resp. přechodu do "postindustriálního" stádia vývoje [Treiman 1970, Bell 1973]. FJH hypotéza však protirečí i sociologickým teoriím, které převládaly v "socialistických" zemích. Podle nich za prvé, ve fázi přechodu od kapitalismu k "socialismu" došlo k prudkému kvalitativnímu zlomu a souběžně s likvidací vykořisťování - tříd kapitalistů a buržoazie, i k zásadnímu odstranění třídních bariér a sociálních nerovností "kapitalistického" typu. Další fáze je pak charakterizována procesem sblížování tříd a sociálních skupin, zejména v reprodukci sociální a třídní struktury, tj. speciálně i v mobilitních procesech. Tyto teorie představovaly základní teoretická východiska a interpretační rámec většiny empirických analýz stavu a vývoje "socialistických" zemí (pro Československo viz např. [Charvát, Linhart, Večerník 1978]). Jejich logickým důsledkem pro zkoumání mobility v "socialistických" společnostech jsou pak dvě základní hypotézy.

Za prvé, v etapě přechodu od kapitalismu k "socialismu" a v první fázi "socialistického" vývoje došlo k prudkému a mohutnému vzrůstu mobility a to jak absolutních, tak relativních mobilitních šancí, tj. ke kvalitativní změně mobilitního režimu směrem k zásadnímu odstranění třídně založených nerovností starého, "kapitalistického" typu. Jinak řečeno, platnost FJH hypotézy je omezena na industriální země s tržní ekonomikou, "socialistické" země se od nich odlišují podstatně vyšší hladinou sociální otevřenosti. Za druhé, následný vývoj byl charakterizován soustavným dalším snižováním nerovností, přibližováním se k ideálu rovných příležitostí.

Cílem stati není ani testovat tyto převážně ideologicky založené hypotézy, ani popisovat důsledky, které v Československu vyvolal přechod k "socialistickému" systému. Otázka po souvislostech a důsledcích této systémové změny však je sociologicky relevantní. Hovoříme-li dále o "socialismu", "socialistických" rysech, změnách apod., rozumíme jimi vždy výhradně charakteristiky východních evropských, dříve "socialistických" zemí, nezahrnujeme tedy pod ně např. Švédsko.

V práci Jungmanna [1972] je srovnáván celkový vzorec socioprofesionální mobility Československa s vyspělými zeměmi. Práce se opírá především o absolutní míry a vzhledem k době vzniku nutně používá indexy mobilitních měr, které jsou závislé na marginálních mobilitní tabulky. Dospívá k závěru o odlišnosti mobilitního režimu v Československu, který byl oproti vyspělým západním zemím charakterizován vyšší úrovní socioprofesionální propustnosti, a to především pokud jde o tzv. dlouhou mobilitu. V novější produkci jde ještě o komparativní analýzu vývoje sociální mobility v Československu, Polsku a Maďarsku [Matějů, Večerník 1983], která na "hrubé" třídní klasifikaci dospívá k závěru o povlném snižování nerovností v relativních mobilitních šancích ve všech třech srovnávaných zemích. Ostatní velmi řídké analýzy sociální mobility v Československu pracovaly vesměs pouze s absolutními mírami a implicitně více či méně vycházely z předpokladu o platnosti obou hypotéz bez jejich hlubšího ověření.

V mezinárodní sociologické produkci výsledky komparativních studií sociální mobility ve vyspělých zemích převážně podpořily platnost FJH hypotézy, a to i tehdy, pokud do souboru komparovaných zemí byly zahrnuty země "socialistické" - Maďarsko, Polsko [Erikson, Goldthorpe, Portocarero 1981, 1983; Grusky, Hauser

1984]. Nicméně striktní formulace FJH hypotézy, která nepřipouští žádnou variaci mobilitních režimů, dokázána nebyla a spíše neplatí [Ganzeboom, Luijkx 1985; Erikson, Goldthorpe 1987; Hout 1988; Ganzeboom, Luijkx, Treiman 1988]. Její ověřování provázely dvě základní těžkosti. První spočívá v disponibilních datových zdrojích. Většina komparativních analýz byla založena na publikovaných tabulkách. Dosažení alespoň přijatelného standardu srovnatelnosti nutně vedlo ke konstrukci velmi hrubých klasifikací, rozlišujících v podstatě zemědělské, manuální a nemanuální profese. Druhá, metodologicky snad ještě významnější obtíž je spojena s proměnlivostí souboru zemí, vstupujících do komparace. Jestliže národní čisté mobilitní režimy jen statisticky nevýznamně oscilují kolem určitého obecného, univerzálního vzorce, pak je zapotřebí tento vzorec identifikovat. Výsledek musí být nezávislý na souboru mobilitních tabulek, reprezentujících země či časové řezy. Jestliže tato "nejostřejší" verze FJH hypotézy neplatí, pak, pokud do analýzy nevstupujeme s jakýmsi ideálním úplným souborem mobilitních dat, nemáme jistotu, že výsledky jsou nezávislé na vstupních datech, tj. že přidání či ubrání některých zemí (časových řezů) signifikantně nezmění výsledný obraz "univerzálního" mobilitního režimu.

Teoreticky i metodologicky fundovanou a propracovanou variantu řešení představuje práce Eriksona a Goldthorpa [1987], spadající pod projekt CASMIN³. Jejich analýza je založena na originálních datových souborech z mobilitních výzkumů devíti evropských a dvou mimoevropských zemí. Základem pro klasifikaci se stalo tzv. třídní schéma, jehož teoretické rozpracování je obsaženo v [Goldthorpe 1985]. Ve výsledné verzi je intergenerační mobilita zkoumána při rozlišení sedmi tříd: I + II = inteligence (service class), III = zaměstnanci (routine nonmanuals), IVa + IVb = maloburžoazie (petty bourgeoisie), IVc = soukromí zemědělci (farmers), V + VI = kvalifikovaní dělníci (skilled workers), VIIa = nekvalifikovaní dělníci (unskilled workers), VIIb = zemědělství dělníci (farm workers).

Model společné sociální propustnosti (common social fluidity model) daných devíti evropských zemí, který nepřipouští žádnou variaci v mobilitních režimech, sice vysvětluje drtivou část asociace původních a cílových třídních pozic, nikoliv však beze zbytku. Proto byly pomocí multidimenzionálního škálování nalezeny dvě země - Anglie a Francie, které nejlépe reprezentují centrum, kolem něhož oscilují zbývající země. Společný mobilitní režim těchto dvou zemí, přesněji poměry šancí (odds ratios), příslušné modelu společné sociální propustnosti těchto dvou zemí, byly přijaty jako hledaný univerzální vzorec⁴.

3) Comparative analysis of social mobility in industrial nations.

4) Poměr šancí je definován jako $(F_{ij}/F_{il})/(F_{kj}/F_{kl})$, kde i, k jsou libovolné dva řádky a j, l libovolné dva sloupce mobilitní tabulky, F_{xx} je četnost v poli (x,x) tabulky.

Obr.1: Definice efektů hierarchie, dědičnosti, sektoru a afinity pro československou modifikaci jádrového modelu sociální propustnosti

socioprof.skupina	I+II	III	IVa+b(*)	IVc(*)	V+VI	VIIa	VIIb
I+II inteligence	I1+I2	H1+H2	H1+H2	H1+H2+ SE	H1	H1+H2	H1+H2+ SE+A1
III zaměstnanci	H1+A2	I1	H1	H1+SE	---	H1	H1+SE
IVa+b (*) maloburžoazie	H1+H2	H1	I1+I2+ I3 (#)	SE+A2	H1	---	SE
IVc soukr.zemědělci	H1+H2+ SE	H1+SE	SE+A2	I1+I2+ I3	H1+SE	SE+A2	A2 (+)
V+VI kvalif.dělníci	H1	---	H1	H1+SE	I1	H1+A2	H1+SE
VIIa nekvalif.dělníci	H1+H2	H1	---	SE	H1+A2	I1	SE
VIIb zeměděl.dělníci	H1+H2+ SE+A1	H1+SE	SE	---	H1+SE+ A2 (+)	SE+A2	I1

Pozn.: Vzhledem k jádrovému modelu jsou v čs. modifikaci provedeny následující změny:

(*) - socioprofesionální skupiny IVa+b a IVc jsou postaveny na nejnižší úroveň hierarchie

(#) - parametr IN3 je přidán do pole (3,3) tabulky

(+) - parametr AF2 je přidán do polí (4,7), (7,5) tabulky

Kromě toho byl zkonstruován úsporný loglineární topologický model, který nepředpokládá ordinalitu proměnných, zachycujících původní a cílovou pozici. Tento model rozkládá strukturu asociace mezi původní a cílovou pozicí na čtyři typy sociologicky zdůvodněných a interpretovatelných efektů: hierarchie (2 efekty, zachycující bariéry mezi bloky tříd), dědičnosti (3 efekty, odpovídající tendencím k autoreprodukci jednotlivých tříd), sektoru (1 efekt, určující bariéru mezi zemědělským a zbyvajícím sektory) a afinity (2 efekty, postihující specificky negativní nebo naopak pozitivní mobilitní vazby mezi některými dvojicemi tříd) - viz obr.1, blíže viz [Erikson, Goldthorpe 1987]⁵. Daný model téměř perfektně zachycuje centrální mobilitní režim společný pro Anglii a Francii a jeho forma a parametry byly stanoveny jako hledaný "univerzální" standard, nazvaný jádrový model sociální propustnosti (core social fluidity model). Vytvoření tohoto relativně

⁵) Formální zápis modelu je následující:

$F_{ij} = m \cdot t_{ij}^O \cdot t_{ij}^D \cdot t_{ij}^{HI1} \cdot t_{ij}^{HI2} \cdot t_{ij}^{IN1} \cdot t_{ij}^{IN2} \cdot t_{ij}^{IN3} \cdot t_{ij}^{SE} \cdot t_{ij}^{AF1} \cdot t_{ij}^{AF2}$, kde F_{ij} je očekávaná frekvence v poli ij mobilitní tabulky, m je hlavní průměr, t_{ij}^O , t_{ij}^D jsou hlavní efekty marginalií a t_{ij}^{**} je osm asocičních efektů.

nezávislého testovacího standardu má pro komparativní analýzy značný význam. Umožňuje totiž analyzovat další země, které do původního souboru zařazeny nebyly, srovnat je s jádrovým modelem sociální propustnosti, a jeho prostřednictvím i s dalšími zeměmi. Pro identifikaci postavení Československa v mezinárodním srovnání je to nejlepší cesta.

Z hlediska analýzy sociální mobility v Československu je důležitý zejména jeden ze závěrů zmíněné stati. Mobilitní režimy Švédska, o něco slaběji pak Maďarska a Polska, vykazují významné odchylky od jádrového modelu sociální propustnosti převážně ve směru vyšší propustnosti. Pro Švédsko je asociace původní a cílové pozice ze všech devíti evropských zemí nejslabší, všechny švédské poměry šancí jsou pod jádrovými hodnotami. Ve všech třech zemích byly třídní nerovnosti a jejich intergenerační reprodukce objektem systematického a dlouhodobého působení státu, politických, ekonomických a sociálních intervencí, byť v každé zemi jinými formami, s jinou intenzitou a s nestejnými výsledky. Situaci nelze zjednodušit tak, že politicky přijatá a státem prosazovaná koncepce snižování třídních nerovností má jednoznačný pozitivní efekt na všeobecné zvýšení sociální propustnosti. Korektnější se zdá být reformulace FJH hypotézy, podle níž právě v těchto zemích lze očekávat větší odchylky mobilitních režimů od jinak v zásadě společného vzorce pro vyspělé země.

Otázkou je, zda se v "socialistických" zemích utvořil specifický, výrazně odlišný typ "ryze socialistického" mobilitního režimu. Dosavadní výsledky tomu nenavštědčují [Grusky, Hauser 1984, Erikson, Goldthorpe 1987], avšak evidence je zatím skromná. Empirické výsledky nepodporují tezi o vytvoření typicky "socialistického" mobilitního režimu, nicméně lze vyslovit také slabší hypotézu, podle níž "socialismus" vedl k některým systematickým odchylkám od jádrového modelu sociální propustnosti, které však nemusí být platné jen pro "socialistické" země. Jinak řečeno, "socialismus" může být pro jejich vznik podmínkou postačující, nikoliv však nutnou.

Přidání další "socialistické" země - analýza mobility Československa sice ještě nestačí ke spolehlivé identifikaci ryze "socialistických" odchylek mobilitních režimů (jestliže existují), může však hypotézu o jejich existenci podpořit. Budou-li však její výsledky svědčit o odlišnosti Československa jak od Maďarska, tak od Polska, bude to již velmi silný důkaz pro zamítnutí dané hypotézy.

Analýza Československa je zajímavá i z dalšího důvodu. Ostatní "socialistické" země (s výjimkou bývalé NDR) vstupovaly do "socialistické" fáze svého vývoje jako země převážně agrární, tj. etapa změny systému se do značné míry překrývala s industrializací. V jejich případě je velmi obtížné odlišit původ případných změn mobilitních režimů: eventuelní zvýšení sociální otevřenosti mohlo být dáno jak systémovými vlivy, zaměřenými na vyrovnání mobilitních šancí dětí s rozdílným třídním původem, tak i hlubokými ekonomickými a strukturálními změnami, svázanými se vstupem do industriální fáze vývoje. To ovšem nebyl případ Československa. Případné změny mobilitního režimu v Československu byly tedy, na rozdíl od ostatních "socialistických" zemí, daleko čistěji podmíněny politickou orientací na odstranění třídních nerovností, konstituování nové, "socialistické" inteligence atd. Navíc v Československu byla realizace těchto cílů, zejména pokud

jde o likvidaci tříd kapitalistů, buržoazie i maloburžoazie a kolektivizaci zemědělství, jednou z nejdůležitějších v rámci "socialistických" zemí.

Dalším příznivým momentem analýzy je vysoká předválečná rozdílnost českých zemí, které byly rozvinutým, především průmyslovým regionem, a Slovenska s profilem spíše agrárním. Oba regiony se vyznačovaly jak svou specifickou etnickou a kulturní identitou, tak i značnými regionálními a sociálními bariérami. Poválečný ekonomický vývoj byl mj. charakterizován rozsáhlými redistributivními procesy ve prospěch Slovenska, jejichž cílem bylo vyrovnání ekonomické a sociální rozvinutosti obou republik a jejichž realizace byla opřena především o mohutnou industrializaci Slovenska. Naskýtá se tak příležitost studovat mobilitní režimy a jejich případné změny ve dvou národních jednotkách, jejichž počáteční ekonomické i sociální rysy byly značně rozdílné, současně však byly tyto mobilitní režimy objektem prakticky totožné politické intervence.

Shrňme hlavní cíle analýzy: Ověřit platnost širší formulace FJH hypotézy pro Československo pomocí aplikace jádrového modelu sociální propustnosti. V této souvislosti zejména testovat, zda dlouhodobé a systematické politické a státní intervence skutečně signifikantně snižují intergeneračně reprodukováné sociální nerovnosti a zda existuje možnost, že "socialismus" přispíval ke vzniku specifických odchylek od mobilitního režimu vymezeného jádrovým modelem. Speciálně pak testovat dvě hypotézy o efektech systémové změny: 1. o základní hluboké kvantitativní změně mobilitního režimu, spojené s přechodem od kapitalismu k "socialismu", ve směru razantního snížení třídních nerovností a 2. o jejich následném soustavném snižování. V dané fázi poznání jsou cíle stati převážně deskriptivní.

2. Data a metody

K analýze jsem využil data z Šetření třídní a sociální struktury Československa z roku 1984. Původní pozice, socioprofesionální zařazení otce, je situována do doby, kdy respondent (syn, dcera) vstupoval do ekonomické aktivity. Pro respondenta pracuji s jeho současným socioprofesionálním zařazením, počátečním zařazením a zařazením ve 40 letech jeho věku (pro mladší respondenty je rovno jejich současnému zařazení - dále jen zařazení 40). Určité potíže byly spojeny s klasifikací profesí podle třídního schématu, tvořícího základ komparativních analýz Eriksona a Goldthorpe⁶. Základním diferenciativním kritériem je vlastnický sektor, druhým je pak forma regulace zaměstnaneckého vztahu, rozlišující "zaměstnanecký" vztah (service relationship) na straně jedné, "námezdní" vztah typický pro manuální pracovníky (labour contract) na straně druhé a "smíšený" vztah (intermediate relationship) mezi nimi [Goldthorpe 1985, 1987]. Profese byly do třídního schématu kódovány tak, aby se původní a československé zařazení co nejvíce obsahově shodovaly.

⁶) Při konstrukci třídního zařazení jsem experimentoval s více variantami rekódování profesí do třídního schématu. Tyto varianty se vzájemně odlišovaly drobnými modifikacemi v zařazení sporných profesí. Kritériem pro výběr definitivní varianty byla co nejvyšší míra asociace původní a cílové třídy, tj. maximální stupeň demografické identity tříd.

Přestože tak byly získány uspokojivé řezy mezi skupinami profesí, které do značné míry odpovídají dělení profesí podle převažujícího charakteru práce a jejich umístění na vertikále složitosti práce, jejich kvalifikačních požadavků, v pozadí stále zůstává dvojí pochybnost. První je dána fundamentálním problémem, jaká byla a je podoba sociálně třídní struktury Československa, tj., které dimenze sociální diferenciací jsou pro její utváření rozhodující. Jde především o problém, do jaké míry jsou klíčové, profilující sociálně diferenciací osy čs. společnosti spojeny s dimenzí práce, profesního zařazení jedince, a dále, které jiné oblasti (vzdělání, příjmy, životní styl, atd.) mohou tuto profilující roli hrát. Bohužel, řešení uvedeného problému zatím neznáme. S ním pak souvisí otázka, do jaké míry použité členění, odvozené z profesních pozic, tuto sociálně třídní strukturu reflektuje. Druhý zdroj metodické skepse je dán otázkou, zda se při rekódování profesí do třídního schématu pro Československo podařilo dosáhnout dostatečně vysokého stupně srovnatelnosti, který by podstatně nezkresloval výsledky analýz. Přestože se domnívám, že odpověď na poslední otázku je kladná - což potvrzují i výsledky analýz - je třeba tuto možnost, byť s malou pravděpodobností, připustit a mít ji při interpretaci výsledků na paměti.

Aplikace jádrového modelu sociální propustnosti má dvě roviny. První, strukturní je dána rozkladem asociace původních a cílových pozic na osm základních efektů. Jde o to, zda studovaný mobilitní režim je utvářen právě tímto vzorcem sociálních sil (autoreprodukce, hierarchie, atd.). Zjištění, s jakou intenzitou tyto síly působí, tvoří druhou rovinu. Jestliže originální jádrový vzorec mobilitní režim strukturně nepostihuje, je třeba přistoupit k jeho modifikacím. Výsledky ukázaly, že originální jádrový model strukturně postihuje čs. mobilitní režim perfektně⁷. Přesto jsem vypracoval specifickou "československou" modifikaci jádrového modelu. Třídy soukromých zemědělců a maloburžoazie jsou v jádrovém modelu (s výjimkou třídy soukromých zemědělců jako původních pozic) zahrnuty do střední hladiny třístupňového hierarchického uspořádání tříd. V Československu jim však byla v souladu s politickým cílem likvidace těchto tříd odňata veškerá privilegia a byly jak pokud jde o původní, tak pokud jde o cílové pozice postaveny do defavorizovaného postavení tříd stojících v hierarchii nejnižší.

Proto je eminentně zajímavá otázka, nakolik se realizace tohoto cíle promítla i do mobilitního režimu. Její empirické ověření umožňuje právě čs. modifikace jádrového modelu, v níž jsou příslušně změněny vzorce působení obou parametrů hierarchie HI1, HI2 a parametru pozitivní afinity AF2 - viz obr.1, který definuje příslušných osm matic podoby (design matrices; formální zápis modelu je totožný se zápisem v pozn. 5). Dvě zbývající úpravy, přidání parametru pozitivní afinity AF2 do polí (4,7) a (7,5) tabulky, byly nutné k tomu, aby daný vzorec postihoval i mobilitní režimy všech kohort při analýze asociace mezi původní a cílovou pozicí,

7) Jako kritérium statistické přijatelnosti jsem z důvodů striktní komparability použil tutéž statistiku $G^2(S) = (G^2 - df) / (N/2000) + df$, která standardizuje poměr věrohodnosti G^2 na velikost vzorku rovnou 2 000, viz [Erikson, Goldthorpe 1987:147,148].

určenou počáteční profesí respondenta. Obě tyto úpravy mají nicméně smysluplnou sociologickou interpretaci⁸.

3. Celkový vzorec mobilitního režimu.

Tabulka 1 přináší výsledky testování různých loglineárních modelů pro mobilitní tabulky mužů ve věku 20-64 let, a to jak pro celé Československo, tak pro obě národní republiky zvlášť⁹. Model nezávislosti pochopitelně neplatí, ovšem relativně nízké hodnoty indexu rozdílnosti ukazují, že asociace mezi původní a cílovou pozicí je značně volná, tj. že mobilitní režim je charakterizován spíše menšími rozdíly v relativních mobilitních šancích.

Jádrový model sociální propustnosti s pevnými parametry, tj. s "univerzální" jádrovou hladinou fluidity, nereprodukuje uspokojivě čs. mobilitní režim. Československo je od tohoto obecného standardu značně vzdáleno (model ii). Srovnání s devíti evropskými zeměmi dokonce ukazuje, že je mu vzdáleno více než Maďarsko a Polsko, které z daných zemí vykazují největší odchylky. Připustíme-li při zachování struktury jádrového modelu změnu hodnot jeho parametrů, tj. ponecháme-li všechny efekty působit v tomtéž vzorci, ale nyní se specifickou čs. intenzitou, pak jádrový model zachycuje asociaci původních a cílových pozic dostatečně věrně (měřeno statistikou $G^2(S)$, model iii)¹⁰. Odpověď na otázku, zda třídy soukromých zemědělců a maloburžoazie byly systémovými intervencemi degradovány na nejnižší hladinu třídní hierarchie, je jednoznačně kladná. Příslušná čs. modifikace jádrového modelu (model iv) dosahuje statisticky významně lepší přijatelnosti než originální verze jádrového modelu.

Přestože výsledky v tabulce 1 napovídají, že mobilitní režimy českých zemí a Slovenska jsou podobné, neposkytují pro to dostatečný důkaz. Proto jsem jejich shodnost testoval zvlášť. Model společné sociální propustnosti postihuje asociaci původní a cílové pozice v třidimenzionální tabulce původní pozice-cílová pozice-republika uspokojivě¹¹. To znamená, že přes v minulosti velké rozdíly v třídních strukturách obou republik a přes jejich odlišný industriální vývoj nejsou mezi jejich čistými mobilitními režimy významné rozdíly. I v této analýze tak získáváme argu-

⁸) Asociace mezi soukromě zemědělským původem a zemědělskými dělníky i asociace mezi zemědělskými a kvalifikovanými dělníky byly zasaženy procesem kolektivizace zemědělství. U druhé z nich šlo navíc zřejmě jak o projev specifické snahy o zvětšení šancí dětí zemědělských dělníků, tak současně o proces mechanizace zemědělství, který vytvářel kvalifikovaná dělnická místa přímo v zemědělských regionech nebo jejich těsné blízkosti.

⁹) Kvůli úspoře místa neuvádím výsledky analýz, v nichž jako cílové vystupuje zařazení 40. Všechny tyto analýzy vedou až na nepodstatné výjimky k téměř identickým výsledkům, a tedy i interpretacím.

¹⁰) Při velikosti vzorku 2 000 a 28 stupních volnosti je při pravděpodobnosti $p=0.05$ kritická hranice $G^2(S)$ asi 40.

¹¹) Model $O^*R + D^*R + M$, kde (v notaci GLIMu) O značí původní pozici, D cílovou pozici, R republiku a M jádrový model se společnými parametry pro obě republiky má $G^2=96.7$ při $df=65$ (parametr IN3 je jako nesignifikantní vypuštěn), $\text{delta}=3.3$, což při $N=6054$ odpovídá $p=0.01$. Formálně též model, v němž M představuje čs. modifikaci jádrového modelu, má $G^2=71.9$ při $df=64$, $\text{delta}=3.3$ a $p=0.23$.

ment na podporu FJH hypotézy a její revize Eriksonem a Goldthorpem: samotný proces industrializace (dřívější a hlubší v českých zemích) nevede nutně k vyšší hladině sociální propustnosti, ale jsou to spíše státem implementovaná opatření, která mohou vést ke změně v relativních mobilitních šancích (pro druhou část tvrzení jsme ovšem z doposud prezentovaných výsledků přímou evidenci nezískali).

V tabulce 2 jsou parametry odhadnuté z modelů iii a iv, tabulka 3 obsahuje poměry šancí jádrového modelu a čs. odchylky od těchto hodnot. Vzhledem k velmi nízkému zastoupení tříd soukromých zemědělců a maloburžoazie v distribuci cílových pozic tyto třídy z interpretace vynecháváme¹².

Všechny parametry pro Československo jsou blíže nule, jsou "slabší" než parametry jádrového modelu. Tyto odchylky jsou nejvýznamnější u parametrů charakterizujících sektorovou bariéru (SE) a negativní i pozitivní afinitu (AF1, AF2). Dva zbývající parametry dědičnosti představují asi dvě třetiny jádrových hodnot, oba parametry hierarchie jsou velmi blízké jádrovým hodnotám. Celkově se škála čs. parametrů jeví jako zeslabená kopie škály jádrového modelu s menšími kontrasty mezi jednotlivými parametry. Srovnání s parametry dalších devíti evropských zemí [Erikson, Goldthorpe 1987: 150, tab. 3] ukazuje, že jde o odchylky sice značné, nikoli však toho rázu, že by vyvolávaly vážné pochybnosti o korektnosti rekodování profesí do třídního schématu.

Celkově jsou čs. parametry nejpodobnější Švédsku. Srovnání se "socialistickými" zeměmi - Maďarskem a Polskem - vede ke konstatování značné vzájemné nepodobnosti sad jejich parametrů. Výjimkou je sektorová bariéra, která je ve všech třech "socialistických" zemích zhruba polovinou jádrové hodnoty. Nepodobnost mezi Československem a Maďarskem je menší, než mezi Československem a Polskem, přesto však zůstává značná. Alespoň pokud jde o zachycení asociace původní a cílové pozice danými parametry, výsledky neposkytují evidenci pro tezi o utváření "ryze socialistických" rysů mobilitních režimů.

Jak se tyto výsledky promítají do poměrů šancí? V celkovém obrazu pro Československo jednoznačně dominují záporné odchylky od jádrového modelu sociální propustnosti. Jinak řečeno, nerovnosti v relativních mobilitních šancích jsou oproti jádrovému standardu značně nižší. Druhou výraznou charakteristikou je jejich vyšší vzájemná vyrovnanost, tj. rozdíly v těchto nerovnostech jsou v Československu menší. Nejvýznamnější odchylky proti jádrovému modelu zahrnují dvojice tříd, z nichž jednou jsou zemědělství dělníci (6. sloupec tab.3). Přestože pro ně mobilitní bariéry zůstávají ze všech tříd největší, stupeň jejich sociální integrovanosti do celkové sociálně třídní struktury Československa je - z pohledu čistých mobilitních šancí - podstatně vyšší oproti tomu, který predikuje jádrový model. Teprve test hypotéz o velikosti změn vyvolaných přechodem k "socialismu" pomocí kohortní analýzy ukáže, do jaké míry může být tato

¹²⁾ Pokud bychom přijali signifikanci parametru IN3, nabízí se zajímavá hypotéza. Třídy, které byly vystaveny extrémním tlakům na jejich úplnou eliminaci, se v rámci svých velmi omezených možností těmto tlakům bránily maximální možnou autoreprodukcí. Empirická evidence z čs. dat je bohužel statisticky příliš slabá na podporu této hypotézy.

skutečnost vysvětlována procesem kolektivizace zemědělství a programové politiky odstraňování rozdílů mezi městem a venkovem.

Všimněme si ještě jednoho momentu, který podporuje tezi o vlivu systémových intervencí směrem ke snížení třídních nerovností. Tato opatření byla prioritně orientována na odstranění bariér mezi nemanuálními, manuálními a zemědělskými "třídními bloky", na redistribuci výhod a výsad, dříve příslušných privilegovanému nemanuálnímu původu. V daleko menší míře, pakliže vůbec, se soustředila na setření rozdílů v rámci těchto bloků. Tomu odpovídají i oproti jádrovému modelu nižší relativní nerovnosti mezi inteligencí a kvalifikovanými i nekvalifikovanými, zejména zemědělskými dělníky na straně jedné, a stejné, resp. dokonce vyšší nerovnosti mezi inteligencí a zaměstnanci, resp. mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky na straně druhé.

Srovnáme variace Československa s variacemi dalších devíti evropských zemí [Erikson, Goldthorpe 1987: 151, tab. 4]. Československé odchylky jsou jedny z nejvyšších, v některých případech jde o odchylky maximální. Ty jsou spojeny především s vysokou mobilitní propustností vázanou na třídu zemědělských dělníků. Největší podobnost zaznamenáváme mezi Československem a Švédskem. Obě země se oproti jádrovému modelu vyznačují znatelně vyšší sociální propustností. Příbuznost s Maďarskem a Polskem je značně menší, nutně již vzhledem k relativně vyšší vzájemné nepodobnosti těchto dvou dalších "socialistických" zemí. Přesto však tam, kde odchylky Maďarska a Polska signalizují vyšší míru propustnosti, nacházíme ji, dokonce ve vyšší míře, v Československu (současné ovšem i ve Švédsku). Jde opět především o třídu zemědělských dělníků, která je ve všech těchto zemích od ostatních tříd oddělena relativně nižší sektorovou bariérou. Tento rys spolu s ostřejší hranicí mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky přicházejí v úvahu jako průvodní jevy "socialismu".

Přestože evidence pro tři země je stále ještě nepostačující, zdá se být teze o vytvoření ryze "socialistického" mobilitního režimu neudržitelná, a to přesto, že "socialistické" země se asi vesměs budou od jádrového modelu propustnosti odchylvat více než většina vyspělých západních zemí, avšak s národně specifickými rysy. Ty mohou, ale nemusejí odpovídat národním zvláštěnostem přechodu k "socialismu" a jeho dalšího vývoje. Naopak, případy Švédska a Československa spíše podporují hypotézu o významu dlouhodobého, systematického a důsledného působení státních a politických institucí na změnu mobilitního režimu.

4. Vývoj mobilitních režimů

Pracujeme s pěti desetiletými věkovými kohortami respondentů narozených v letech 1910-19, 1920-29, ..., 1950-59. Pro testování hypotéz o změnách v mobilitním režimu dáváme přednost určení cílové pozice počátečním socio-profesním zařazením respondenta, resp. zařazením 40.

Vývoj třídní a sociální struktury byl v Československu zhruba od šedesátých let poznamenán prohlubující se stagnací. Zde se bohužel musíme omezit jen na ilustraci vývoje hrubé mobility. Obrázek 2 zobrazuje vývoj celkové mobility,

"vzestupné" a "sestupné" mobility mezi manuálními a nemanuálními třídami¹³ a mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky, přičemž cílová pozice je dána počátečním socioprofesním zařazením:

Celková mobilita kulminovala zhruba v padesátých letech (generace narozených 1930-39), tj. v první dekádě socialismu. Šedesátá, a ještě výrazněji pak sedmdesátá léta znamenala opět snižování mobility, výrazněji v českých zemích. Signalizovala již zpomalení a následnou stagnaci ekonomického vývoje i vývoje sociálního. To mj. přímo koresponduje s vývojem vzdělanostní struktury v Československu [Boguszak 1987].

Objem mobility mezi manuálními a nemanuálními třídami vzrostl ve čtyřicátých letech, tj. ještě před přechodem k "socialismu". Naopak první dekáda "socialismu" je charakterizována poklesem této mobility téměř na předválečnou úroveň. Poslední dvě sledovaná desetiletí představují opět vzestup na úroveň čtyřicátých let. Klíčový je však poměr vzestupné (z manuálních do nemanuálních tříd) a sestupné mobility. Nejpriznivější byl ve třicátých a padesátých letech, kdy byl asi 3:2 ve prospěch vzestupů. Podstatně příznivější byl na Slovensku, v českých zemích byl již ve čtyřicátých a padesátých letech poměr vzestupů a sestupů zhruba vyrovnaný. Šedesátá léta pak přinesla výraznou převahu vzestupů nad sestupy, Slovensko bylo v té době ještě charakterizováno opačným poměrem. V závěrečné dekádě se již celkový poměr šancí na vzestup do nemanuálních pozic snižuje na téměř jednu polovinu šancí na sestup, a to především díky českým zemím, na Slovensku byly šance ještě zhruba vyrovnané.

V mobilitě mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky vzestupná mobilita jasně dominuje. Přesto i zde se poměr vzestupů k sestupům od padesátých let zhoršuje (5:1 v předválečném období, kulminace 12:1 v první dekádě "socialismu", pokles na 3:1 v sedmdesátých letech). Celkový objem této mobility, tj. vzestupů a sestupů dohromady, vzrostl v padesátých letech o celou polovinu, v šedesátých letech o jednu třetinu a vyrovnal se tak objemu mobility mezi manuálními a nemanuálními třídami, dekáda počátku stagnace jej pak již nezměnila. Opět všechny změny byly podstatně dynamičtější na Slovensku, kde také byly poměry vzestupů a sestupů podstatně příznivější.

Vstupní fáze přechodu k "socialismu" tedy v Československu znamenala především razantní zvýšení šancí ke vzestupu z nekvalifikovaných do kvalifikovaných dělníků a počátek převahy mobilitních pohybů z nemanuální do manuální sféry nad mobilitními pohyby opačnými. Následné etapy charakterizuje zhoršování jak celkových, tak zvláště vzestupných mobilitních šancí. Rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem názorně dokládají dynamičtější vývoj třídní struktury na Slovensku, spojený zejména s jeho industrializací. Příznivější poměry mezi vzestupy a sestupy než v českých zemích svědčí o síle procesů, zaměřených na vyrovnávání obou republik, které vyústily v celkově příznivější situaci na Slovensku. Při celkové stagnaci vývoje sociálně třídní struktury v posledním období je hrubá mobilita klesající a je sycena především výrazným nárůstem sestupných mobilitních

¹³) Pro zjednodušení používám pojmy vzestupná a sestupná mobilita, i když základem třídního schématu není vertikální uspořádání všech tříd.

pohybů. Nacházíme zde zřetelnou souvislost s vývojem vzdělanostního mobilitního režimu, který byl rovněž poznamenán stagnací růstu vzdělanostních příležitostí a vzrůstem sestupné vzdělanostní mobility [Matějů 1986].

Přejdeme k vývoji čistých mobilitních režimů, který je modelován pomocí loglineární analýzy čtyřdimenzionální tabulky $O \times D \times C \times S$, kde O značí původní třídu, D cílovou třídu, C kohorty a S pohlaví. Tabulka 4 přináší výsledky loglineárních cvičení, v nichž jako cílová pozice vystupuje počáteční socioprofesi zařazení respondenta, výsledky pro analýzu zařazení 40 jsou opět obdobné.

Model nezávislosti (model 1), který vypouští asociaci OD původní a cílové pozice, samozřejmě statisticky nevyhovuje. Připojíme-li k němu tuto asociaci (model 2), tj. testujeme-li model konstantní a společné propustnosti, vyčerpáme tak v obou případech asi 90% variance modelu nezávislosti a model je statisticky přijatelný nebo téměř přijatelný. Na tomto místě bychom mohli analýzu uzavřít a konstatovat, že ve sledovaném půlstoletí nedošlo k žádným změnám v čistých mobilitních režimech. Přestože z rozumných důvodů budeme testovat další modely, musíme mít tento základní závěr stále na paměti.

Jaké jsou tedy rozumné důvody v analýze pokračovat? Za prvé, model společné a konstantní propustnosti zachycuje asociaci původních a cílových pozic krajně neúsporně (v daném případě pomocí 36 parametrů, které rozhodně nejsou všechny navzájem signifikantně rozdílné). Jde tedy o nalezení robustního vzorce této asociace¹⁴. Za druhé, nemůžeme vyloučit, že při použití podstatně úspornějšího, statisticky rovněž přijatelného modelu, nemůžeme dospět k modifikovaným závěrům, viz [Hout 1988]. Konečně, a to se zdá být nejpádnějším argumentem, výsledky analýz provedených pro jednotlivé kohorty odděleně, silně podporují možnost nižší homogenity vzorce asociace původní a cílové pozice než jak ji postuluje model společné a konstantní propustnosti.

Model, v němž je člen OD nahrazen topologickým modelem - čs. modifikací jádrového modelu (model 3), přináší sice zhoršení statistické přijatelnosti, současně je však o celých 28 parametrů úspornější. Přijmeme-li tedy nyní tento model jako základní, můžeme se na jeho bázi pokusit identifikovat změny v mobilitním režimu. Analýza provedená separátně pro jednotlivé kohorty ukázala, že jde především o změny některých parametrů v čase. Rád bych uvedl, že tyto změny sledují nějaký celkový logický vzorec, např. růst či pokles, ale není tomu tak. Nejenže některé parametry jsou mimořádně stabilní - např. parametr sektorové bariéry SE, ale ani ty, které se mění, nemají jednoznačný trend. Obrátme tuto nevýhodu v náš prospěch a formulujme tři hypotézy.

První postuluje lineární změnu mobilitního režimu v čase, tj. soustavný růst či pokles hodnot některých parametrů. Druhá předpokládá významnou a ireverzibilní změnu vyvolanou přechodem "od kapitalismu k socialismu" - staví kontrast

¹⁴) Alespoň heuristicky jsem se při modelování v daných analýzách držel principu maximální úspornosti, tj. odhalení co *nejrobustnějších* rysů vzorce asociace a jeho změn, a to při zachování statistické přijatelnosti nebo "téměř přijatelnosti". Je to myšlenka, která provází celý vývoj loglineárního modelování a je pro rozvoj sociologického poznání silným stimulem i nástrojem

mezi hodnoty parametrů pro dvě nejstarší kohorty, které do ekonomické aktivity vstupovaly zhruba ve třicátých a čtyřicátých letech, a pro tři nejmladší kohorty, které se již vzdělávaly a začínaly pracovat za "socialismu". Třetí hypotéza je shodná s druhou až na to, že postuluje reverzibilitu změny mobilitního režimu, tj. pro nejmladší kohortu předpokládá návrat k "původnímu" mobilitnímu režimu dvou nejstarších kohort.

Modely 5; 6 a 8; 7 a 9 po řadě testují dané tři hypotézy a představují nejlepší dosažené řešení ve smyslu statistické přijatelnosti a maximální úspornosti. Vesměs jde o čs. modifikace jádrového modelu, z nichž jsou vypuštěny nesignifikantní parametry. Všechny tyto modely jsou výrazným zlepšením základního modelu³ při téměř počtu stupňů volnosti mají signifikantně nižší poměr věrohodnosti G^2

Tabulka 5 přináší odhady parametrů těchto modelů. Hodnoty parametrů změn nejsou velké, ale vždy indikují snížení absolutních hodnot parametrů, tj. snižování relativních nerovností v mobilitních šancích. Ať již jde o lineární či systémovou změnu, maximální snížení činí ve všech případech zhruba jednu polovinu "původních" hodnot parametrů (v logaritmické formě). Vzhledem ke stabilitě zbývajících parametrů je evidentní, že v globálu nejde o změny razantní či dramatické. Lepší představu o jejich efektech získáme z poměrů šancí. Např. v případě analýzy zařazení 40 se změna týká druhého parametru hierarchie HI2 u mužů a ovlivňuje tak jediné přechody mezi inteligencí na straně jedné a nekvalifikovanými a zemědělskými dělníky na straně druhé. Tyto relativní mobilitní bariéry se snížily asi 2,7krát, a to přibližně na úroveň, která je charakterizuje v celkové asociaci původních a cílových pozic respondentů ve věku 20-64 let.

Ve všech "nejlepších" modelech (5,6,7 a 8) registrujeme kromě změny v druhém parametru hierarchie HI2 i snížení hodnoty základního parametru dědičnosti IN1, tj. pokles autoreprodukce všech tříd - ať již lineární, či skokem. Toto snížení se promítá do poklesu všech pravděpodobnostních mobilitních poměrů o zhruba jednu třetinu. Změny v parametru hierarchie HI2 se týkají pouze mužské mobility na dlouhou vzdálenost. Všechny tři testované hypotézy jsou prakticky rovnocenně přijatelné. První dvě vedou ke konstatování trvalého a relativně citelného snížení bariér dlouhé mobility (více než třikrát), třetí naopak pro nejmladší kohortu zaznamenává její rekonstituování (zvýšení asi 1,7krát). Jen pro získání představ, jak velké jsou popsane změny v porovnání s celkovou odchylkou čs. mobilitního režimu od jádrového standardu: mobilitní propustnost mezi inteligencí a zemědělskými dělníky je v Československu celkově zhruba 15krát vyšší oproti jádrovému standardu.

Jaké vyplývají z provedených loglineárních cvičení závěry? Jako základní se jeví zjištění, že v padesátiletém vývoji čistých mobilitních režimů v Československu jednoznačně dominují prvky stability. Ani mobilitní bariéry mezi hierarchicky sousedními třídami, ani vzájemná "přitažlivost" tříd se nezměnily. V rámci tohoto převládajícího obrazu lze přesto nalézt podporu pro hypotézy o změnách. Jde o nehlubší relativní nerovnosti v mobilitních šancích, tj. nerovnosti mezi inteligencí na straně jedné a nekvalifikovanými a zemědělskými dělníky na straně druhé, které pravděpodobně doznaly určitého snížení. Současně však analýza počátečního socioprofesního zařazení, která je zřejmě na aktuální his-

torické vlivy citlivější, ukazuje pro nejmladší kohortu (cca 70. léta) možnost inverze tohoto trendu či změny. Z daných výsledků musíme spíše zamítnout, byť ne zcela jednoznačně, analogickou možnost návratu k vyšším relativním nerovnostem prostřednictvím posilování autoreprodukčních tendencí. V analýze počáteční třídy registrujeme snižování autoreprodukce. Skutečnost, že týž jev abscentuje v analýze zařazení 40, dává podnět k úvaze o roli intragenerační mobility jako prostředku kompenzace "špatného startu" - část jedinců, kteří se při vstupu na profesní dráhu dostali do jiné než dědičné třídy, této pozice nakonec dosáhne, resp. na ní skončí.

Pokud jde o tři hypotézy o změně, pak v jejich "silné" podobě je musíme všechny zamítnout. Jinak řečeno, značně vysoký stupeň sociální propustnosti čs. mobilního režimu nelze svázat se systémovou změnou a následným "socialistickým" vývojem. Ve slabší verzi, pojednávající změny jako moderované, nacházejí všechny tři hypotézy ve výsledcích zhruba stejnou oporu. "Socialismus" tedy zřejmě v Československu dosáhl prostřednictvím razantních politických intervencí určitých změn, směřujících k odstranění nejhlubších nerovností v čistých mobilních šancích. Přijatelnost i třetí z hypotéz však ukazuje, že tato tendence nemusí být ireverzibilní, že stejně pravděpodobná je i varianta, podle jejíhož scénáře jde o změnu časově omezenou a s nástupem nových generací, které se intergeneračně reprodukovaly již za "socialismu", se mobilní režim vracel "do starých kolejí".

5. Závěry či otevřené problémy?

Bylo by velmi příjemné uzavřít několika efektními výroky o jednoznačném zamítnutí či potvrzení zde či jinde vyslovených hypotéz a zformulování dalších a hlubších, které představují pokrok v poznání. Nehledě na to, že podobné závěry lze jen zřídka vyvodit z jediné analýzy za jedinou zemi, v takové situaci nejsme ani pokud jde o problémy řešené pro Československo, ani co se týče komparativních perspektiv. Výsledky analýz vedou spíše k pochybnostem o korektnosti elegantních, avšak mnohdy zjednodušujících sociologických obrazů reality. Ilustrací může být teze o vyšším a kvalitativně novém stupni odstranění třídních nerovností jako logickým důsledkem přechodu "od kapitalismu k socialismu". V Československu bezesporu došlo k likvidaci tříd buržoazie (velké i malé) a farmářů¹⁵. Současně však systémová změna nepřivedla zásadní změnu v relativních nerovnostech v mobilních šancích ani ve vývoji čistého mobilního režimu.

Relativně značná odlišnost čs. mobilního režimu od ostatních zemí ve směru jeho větší otevřenosti na první pohled podporuje reformulaci FJH hypotézy do širší podoby, podle níž odchylky lze očekávat v těch zemích, v nichž byla dlouhodobě a systematicky realizována politická opatření, směřující ke snížení třídních nerovností [Erikson, Goldthorpe 1987:162]. Československo skutečně leží spíše na okraji než v těžišti prostoru, vymezeného variabilitou mobilních režimů. Základní problém pro nalezení řádu, logiky v tomto prostoru tyto autoři spatřují v nalezení nezávislých vysvětlujících makrosociologických proměnných,

¹⁵) S největší pravděpodobností budeme nyní svědky toho, oč obtížnější je tyto třídy resuscitovat než je likvidovat (poznámka připojena v r. 1991).

tj. proměnných nevázaných na specifika jednotlivých zemí. Jako jednoho z nejvýznamnějších kandidátů na tuto roli navrhuji právě politické intervence, i když zároveň ukazují, že sama o sobě je tato proměnná nepostačující - tyto intervence mohou být prosazovány rozdílnými prostředky, s rozdílnou efektivitou atd. Analýza celkového vzorce sociální mobility v Československu význam této proměnné podtrhuje: vysoká podobnost se Švédskem, sice nižší, ale stále nadprůměrná podobnost s Maďarskem a Polskem.

Závěr o značné explikační síle dané proměnné však dostává vážnou trhlinu s výsledky dalších analýz [Erikson, Goldthorpe 1988a; Ganzeboom, Luijkx, Treiman 1988] i s analýzou vývoje čs. mobilitního vzorce. Ta ukazuje především na značnou stabilitu čistého mobilitního režimu v Československu. I když identifikované možné změny - otupení relativně nejostřejších nerovností v mobilitě na dlouhou vzdálenost v populaci mužů - jsou logicky velmi pravděpodobně svázány s cílenými politickými akcemi, rozhodně jimi nelze vysvětlit celkovou odchylku Československa od jádrového modelu sociální propustnosti. Navíc rozsah změn svědčí spíše o nízké efektivitě kroků realizovaných k odstranění třídních nerovností. Vysoký stupeň sociální propustnosti, který zřejmě charakterizoval již předválečné Československo, tedy nelze označit za jednoznačný efekt "socialismu". Otázka, kde jsou tedy zdroje a síly, formující mobilitní režim, uchovávající národně specifické třídní nerovnosti, zůstává z velké části otevřená. V tomto bodě tedy výsledky převážně podporují tu část FJH hypotézy, která předpovídá stabilitu mobilitních režimů.

Zde se okamžitě vynořuje další problém. FJH hypotéza je podle vlastního předpokladu omezena na země, které již překročily první etapu industrializace, charakterizovanou hlubokými a dynamickými změnami v profesní struktuře i změnou kritérií pro obsazování profesních pozic (expanze vzdělanostních příležitostí spolu s růstem významu získaných diplomů atd.). Vyjdeme-li však z předpokladu, že předválečné Slovensko ještě tuto etapu nepřekonal, a z rozdílnosti ekonomického i sociálně třídního vývoje českých zemí a Slovenska, pak shodnost jejich čistých vzorců třídní mobility vede k pochybám o nezbytnosti, resp. kauzálním charakteru dané "industriální podmínky". Otevírá se otázka souvislosti fáze industrializace, stupně rozvinutosti země a vzorce relativních mobilitních šancí. S velkou pravděpodobností příčinou shodnosti mobilitních režimů českých zemí a Slovenska nebyla jejich zhruba obdobná industriální vyspělost. Jestliže ovšem - podle výsledků analýzy - dominující příčinou nebyly ani mocné politické intervence, kde je tedy možné hledat zdroje dané shodnosti? Jinak řečeno, souvislost stupně ekonomické a sociální vyspělosti, vstup do industriální fáze vývoje jako nutná podmínka vstupu do variačního pole mobilitních režimů vyspělých zemí, nemusí být zcela evidentní.

V "socialistických" zemích s naprostou převahou centrálního plánování a s minimálním nebo prakticky nulovým podílem soukromého sektoru byla distribuce cílových pozic de facto plánována a řízena. To je rys, který ve vyspělých západních zemích buď zcela absentuje, nebo se prosazuje s nižší intenzitou. Přičteme-li k tomu navíc vliv cílevědomé politické intervence, zdá se rozumné předpokládat, že mobilitní režimy jsou v "socialistických" zemích utvářeny navzá-

jem obdobnými reprodukčními mechanismy, které se značně odlišují od charakteristik intergenerační reprodukce třídních nerovností ve většině vyspělých zemí s tržní ekonomikou. Logickým důsledkem je potom hypotéza o existenci specifického, typicky "socialistického" vzorce mobilitního režimu.

Erikson a Goldthorpe na základě výsledků za Maďarsko a Polsko tuto hypotézu zamítají, s výhradou omezené evidence za dvě země. Výše prezentovaná analýza jejich závěr silně podporuje. Výraznějším společným rysem těchto tří zemí je jediné nižší mobilitní bariéra mezi zemědělskými dělníky a ostatními třídami. Tento rys by tudíž snad mohl být pro "socialistické" země společný, nikoliv však pro ně výlučný (srv. Švédsko). Celkově spíše přichází v úvahu hypotéza o mezisystémové komparaci, podle níž variabilita mobilitních režimů (ale zřejmě i dalších oblastí sociální diferenciace) je mezi "socialistickými" zeměmi vyšší, než mezi vyspělými západními zeměmi. Otázkou a problémem zůstává, zda je tato variabilita vysvětlitelná národními modifikacemi typů a forem státních intervencí a intenzitou, resp. efektivitou jejich uplatňování. Rovněž tak je otázkou, jaké tedy jsou vlivy utvářející mobilitní režimy "socialistických" zemí. Mimo rámec mobilitních analýz leží problém identifikace strukturních a sociálních efektů rozsáhlého a významného ovlivňování vývoje vzdělanostní a sociálně třídní struktury za "socialismu". Pokud jde o strukturní vývoj, výsledky komparace vývoje vzdělanostních struktur [Boguszak 1987b] i výše uvedená ukázka vývoje celkové mobility v Československu dávají podnět k hypotéze o formování stagnační trajektorie vývoje sociální struktury.

Teorie o razantní kvalitativní změně mobilitních režimů vyvolané přechodem k "socialismu" a o následném dalším vyrovnávání mobilitních šancí nenalezly ve výsledcích dané analýzy podporu. Naopak, absolutní mobilitní šance se v souvislosti s celkovou stagnací vývoje vzdělanostní a třídní struktury snižují. Obdobný parabolický tvar zřejmě sleduje vývoj celkových mobilitních měr v Maďarsku a do jisté míry i v Polsku, viz [Erikson, Goldthorpe 1988, obr. 3-10]. Hypotéza o obdobném, byť zřejmě méně výrazném a zejména zpožděnějším typu vývoje čistých mobilitních šancí je pro Československo stejně dobře přijatelná jako hypotézy další. Přímo se tedy pro "socialistické" země nabízí obraz velmi roztažené paraboly s vrcholem okolo padesátých let, kterou sledují jak absolutní, tak - zřejmě s jistým časovým odstupem a méně výrazným profilem - relativní mobilitní šance. Pokud je tato hypotéza správná, pak logicky vede k tezi, že za specifických podmínek robustních politických intervencí dochází k provázání trajektorie celkového vývoje třídní struktury s vývojem čistého mobilitního režimu. Ten pak s jistým odstupem a tlumeně reflektuje celkový vývoj. Za předpokladu platnosti této hypotézy lze v Československu očekávat mírné zostřování relativních třídních nerovností. Kardinální otázkou pro pochopení vývoje v Československu však je, k jakým změnám v sociálně třídní diferenciaci za těchto okolností došlo, jak se změnily mechanismy její reprodukce, a do jaké míry se do ní promítá sociální jednání jedinců či sociálních skupin, které je reakcí na systémové a strukturní tlaky. Značná "odolnost" sociální struktury na vnější tlaky a velká setrvačnost jejího vývoje naznačují, že s velkou pravděpodobností se ani v nejbližších letech, i přes

zásadní systémovou změnu, která proběhla na sklonku roku 1989, nedočkáme velkých změn ani ve vývoji sociální struktury, ani v mobilitním režimu¹⁶.

Tabulky

Tabulka 1: Výsledky loglineární analýzy pro mobilitní tabulky mužů ve věku 20–64 let za Československo, české země a Slovensko; cílová pozice je vymezena současným socioprofesičním zařazením respondenta

Mobilitní tabulka		N	G2	df	p	delta	% vysvětlené variance modelu nezávislosti	
muži, Československo	i	6054	817.7	36	0.00	13.5	----	----
	ii		287.0	36	0.00	7.0	118.9	64.9
	iii		59.4	29	0.00	2.4	39.0	92.7
	iv		38.7	29	0.11	2.5	32.2	95.3
muži, české země	i	4010	551.9	36	0.00	13.8	----	----
	ii		190.4	36	0.00	6.9	113.0	65.5
	iii		56.3	30	0.00	2.9	43.1	89.8
	iv		46.7	31	0.03	3.1	38.8	91.5
muži, Slovensko	i	2045	296.9	36	0.00	13.9	----	----
	ii		125.6	36	0.00	8.1	123.7	57.7
	iii		41.8	32	0.11	5.1	41.6	85.9
	iv		35.1	32	0.32	4.8	35.1	88.2

Pozn.: delta - index rozdílnosti (% modelem špatně zařazených jedinců)

i - model nezávislosti

ii - jádrový model s pevnými, jádrovými hodnotami parametrů

iii - jádrový model, parametry odhadnuty pro každou mobilitní tabulku zvlášť a nesignifikantní parametry vypuštěny

iv - čs. modifikace jádrového modelu, viz obr.1

Tabulka 2: Parametry vyhovujících modelů mobilitních tabulek mužů

mobilitní tabulka		HI1	HI2	IN1	IN2	IN3	SE	AF1	AF2
JÁDROVÝ MODEL		-0.22	-0.42	0.43	0.81	0.96	-1.03	-0.77	0.46
muži, současné socioprof. zařazení	iii	-0.21	-0.36	0.28	0.55	*	-0.52	-0.27	0.27
	iv	-0.28	-0.43	0.29	0.35	2.90	-0.49	*	0.31
muži, zařazení 40	iii	-0.25	-0.37	0.25	0.53	3.12	-0.60	-0.26	0.28
	iv	-0.30	-0.43	0.29	0.35	3.11	-0.57	*	0.33

Pozn.: iii - jádrový model, parametry odhadnuty zvlášť pro každou mobilitní tabulku a nesignifikantní parametry (*) vypuštěny

iv - československá modifikace jádrového modelu, nesignifikantní parametry (*) vypuštěny

¹⁶) Poslední věta připojena v roce 1991.

Tabulka 3: Poměry šancí v logaritmické formě - hodnoty jádrového modelu sociální propustnosti a odchylky od těchto hodnot pro mobilitní tabulky mužů pod jádrovým modelem a pod jeho československou modifikací

sociopr. skupina	mobilitní tabulka + model		III	IVa+b	IVc	V+VI	VIIa	VIIb
	jádrový model		1.2	2.0	6.1	2.1	3.0	6.5
	muži	iii	0.0	-0.2	-2.8	-0.6	-0.7	-2.7
I+II	muži	iv	-0.3	3.6	0.5	-0.6	-0.7	-3.2
	jádrový model			1.7	4.7	0.9	1.3	3.4
	muži	iii		-0.6	-2.5	-0.3	-0.3	-1.4
III	muži	iv		2.7	0.7	-0.3	-0.2	-1.3
	jádrový model				4.6	1.7	2.1	4.2
	muži	iii			-2.4	-0.6	-0.6	-1.6
IVa+b	muži	iv			2.8	2.7	1.7	0.6
	jádrový model					4.7	4.2	2.6
	muži	iii				-2.5	-1.3	-1.5
IVc	muži	iv				0.7	0.3	0.9
	jádrový model						0.4	3.4
	muži	iii					0.3	-1.4
V+VI	muži	iv					0.1	-1.9
	jádrový model							2.5
	muži	iii						-1.2
VIIa	muži	iv						-1.3

Pozn.: iii - jádrový model, parametry odhadnuty odděleně pro každou mobilitní tabulku a nesignifikantní parametry vypuštěny
iv - československá modifikace jádrového modelu

Tabulka 4: Výsledky loglineární analýzy čtyřdimenzionální tabulky původní pozice (O) - cílová pozice (D) - kohorty (C) - pohlaví (S), kde cílová pozice je vymezena počátečním socioprofesičním zařazením; N = 14 411

Model	G2	df	p	delta
1. O*C*S+D*C*S	4045.9	360	0.000	18.7
2. O*C*S+D*C*S+O.D	383.6	324	0.013	4.7
3. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN2+IN3+SE+AF1+AF2	485.9	352	0.000	5.3
4. O*C*S+D*C*S+M*S M=HI1+HI2+IN1+IN2+IN3+SE+AF1+AF2	452.6	344	0.000	4.9
5. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+LI1+LH2	461.5	352	0.000	5.2
6. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+LI1+S1H2	458.5	352	0.000	5.2
7. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+LI1+S2H2	463.9	352	0.000	5.2
8. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+S1I1+S1H2	456.1	352	0.000	5.1
9. O*C*S+D*C*S+M M=HI1+HI2+IN1+IN3+SE+AF2+S2I1+S2H2	475.6	352	0.000	5.3

Pozn.: Modely jsou zapsány v notaci GLIMu. HI1,...,AF2 jsou matice podoby pro osm parametrů československé modifikace jádrového modelu, S1, resp. S2 jsou matice podoby pro kontrasty mezi kohortami 1,2 (starší) a 3,4,5 (mladší), resp. 1,2,5 a 3,4 s hodnotami 0 (kohorty 1,2 a 5 pro S2) a 1 (kohorty 3,4 a 5 pro S1). LI1 a LH2 jsou variáty (variates), S1I1, S2I1, S1H2 a S2H2 jsou faktory, jejichž výpočet je následující:
 $LI1 = (I1 - 1) * (C - 1)$, $LH2 = (H2 - 1) * (C - 1) * (2 - S)$, $S1I1 = (I1 - 1) * S1 + 1$,
 $S2I1 = (I1 - 1) * S2 + 1$, $S1H2 = (H2 - 1) * (2 - S) * S1 + 1$, $S2H2 = (H2 - 1) * (2 - S) * S2 + 1$.

Tabulka 5: Parametry vyhovujících modelů z tabulky 4 pro čtyřdimenzionální tabulku původní - cílová pozice - kohorta - pohlaví

model	HI1	HI2	IN1	IN2	IN3	SE	AF2	LI1* S1I1* S2I1*	LH2* S1H2* S2H2*
5.	-0.52	-0.90	0.48	--	1.52	-0.55	0.46	-0.06	0.13
6.	-0.52	-0.91	0.48	--	1.52	-0.55	0.46	-0.06	0.47
7.	-0.52	-0.83	0.49	--	1.51	-0.55	0.47	-0.07	0.48
8.	-0.52	-0.91	0.47	--	1.51	-0.55	0.46	-0.20	0.47

Pozn.: -- parametr vypuštěn

* pro příslušnou alternativu viz tabulka 4

Literatura

Bell, D. 1973. *The Coming of Postindustrial Society*. New York: Basic Books.

Boguszak, M. 1987a. "Vzdělanostní struktura ČSSR v letech 1960-1980 a varianty jejího dalšího vývoje." *Sociologický časopis* 23: 588-615.

- Boguszak, M. 1987b. *Srovnávací analýza vývoje vzdělanostních struktur*. Praha: ÚFS ČSAV.
- Boguszak, M., M. Bozon. 1989. "L'homogamie sociale en Tchécoslovaquie." *Population*.
- Charvát, F., J. Linhart, J. Večerník. 1978. *Sociálně třídění struktura Československa*. Praha: Horizont.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987. "Commonality, Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. Part I: A Model for Evaluating the 'FJH Hypothesis'; Part II: The Model of Core Social Fluidity Applied." *European Sociological Review*, No. 3.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1988a. "Trends in Class Mobility: a Test of Hypotheses Against the European Experience." In: *CASMIN-Project Working Paper* No. 13., University of Mannheim.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1988b. *Does the Class Mobility of Women Differ from that of Men? Cross-Sex Comparison in Cross National Perspective*. Oxford: Nuffield College (v tisku).
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe, L. Portocarero. 1983. "Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis." *British Journal of Sociology*, No. 34.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser. 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the US: the Case of Occupational Status." *Social Science Research*, No. 4.
- Ganzeboom, H. B. G., R. Luijckx, D. J. Treiman. 1988. *Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective*. Referát přednesený na zasedání Americké sociologické asociace, Atlanta, srpen 1988.
- Grusky, D. B., R. M. Hauser. 1984. "Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries." *American Sociological Review*, No. 49.
- Goldthorpe, J. H. 1987. (In collaboration with C. Llewellyn and C. Payne). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, 2nd edition. Oxford: Clarendon Press.
- Hauser, R. M. 1978. "A Structural Model for the Mobility Table." *Social Forces*, No. 56.
- Hout, M. 1983. *Mobility Tables*. Beverly Hills: Sage.
- Hout, M. 1988. "More Universalism, Less Structural Mobility: The American Occupational Structure in 1980s." *American Journal of Sociology*, No. 93.
- Ishida, H., J. H. Goldthorpe, R. Erikson. 1988. "Intergenerational Class Mobility in Post-War Japan." *Nissan Occasional Paper Series*, No. 8.
- Jungmann, B. 1972. "Intergenerační mobilita v profesionální sféře." In: *Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVÚP.
- Lipset, S. M., H. L. Zetterberg. 1959. "Social Mobility in Industrial Societies." In: *Social Mobility in Industrial Society*, ed. by S. M. Lipset and R. Bendix. Berkeley: University of California Press.
- Matějů, P. 1986. "Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat." *Sociologický časopis*.
- Raftery, A. E. 1986. "Choosing Models for Cross-Classifications." *American Sociological Review*, No. 51.
- Treiman, D. J. 1970. "Industrialization and Social Stratification." In: *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*, ed. by E. O. Laumann. Indianapolis: Bobbs Merrill.
- Večerník, J., P. Matějů. 1983. "Vývoj sociální mobility v socialistických zemích." *Sociologický časopis*.
- Wong, R. 1988. "Temporal Change of Occupational Mobility in Hungary under Socialism: The Featherman-Jones-Hauser thesis revised?" In: *CDE*, University of Wisconsin.

Summary

The paper deals with intergenerational social mobility in Czechoslovakia. Unlike in the stratificational approach, the main concept on which the analysis is based is derived from the perspective of classes. Goldthorpe's class scheme was applied to Czechoslovak data from a nationwide representative survey of social and class structure in Czechoslovakia, which was realized in 1984.

The analysis focuses first on relative mobility rates, i.e., on genotypical patterns of mobility regimes. A log-linear analysis using the well-known Erikson and Goldthorpe core social fluidity model is applied to the data. This modelling enables a comparison of the Czechoslovak, Czech and Slovak mobility regimes with regimes of advanced industrial European nations and with Hungary and Poland. The well-known FJH hypothesis in Erikson and Goldthorpe's modification saying that major deviations from a 'Universal pattern of social mobility regimes' may appear as an effect of robust state and political interventions aiming to decrease social inequality - indicated by relative mobility chances - was tested. Specifically, two hypotheses about systemic change, i.e., transition to socialism, were tested:

- The transition to socialism causes a fundamental quantitative and qualitative change of the mobility regime, producing a robust decrease in class inequalities;
- The subsequent development is characterized by a permanent increase of relative mobility chances.

The following conclusions were drawn from the analysis: First, the mobility regime of Czechoslovakia displays one of the biggest deviations from the mobility regime defined by core social fluidity model. Those deviations are almost all in the direction of higher fluidity in Czechoslovakia, i.e., relative and very close to that of Sweden. Nevertheless, cohort analysis proved that these deviations cannot be explained by the transition to socialism and following systematic political and state interventions. It means that both of the above hypotheses must be rejected in their strong formulation. Also, comparison of Czechoslovakia with Hungary and Poland demonstrates that state socialism did not produce any specific 'socialist' mobility regime. The question of what forces shape country-specific mobility regimes, and which are the sources of the very high level of Czechoslovak social fluidity, remains unanswered. Its explanation will probably need different theoretical and analytical framework than traditionally is used in social mobility analysis.

Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989

Výzkumný projekt¹

IVAN SZELENYI

DONALD J. TREIMAN

Kalifornská univerzita v Los Angeles

The development of social stratification and recruitment of elites in Eastern Europe after 1989

A research project

Abstract: Using the 1989 transformation of Eastern Europe to a post-Communist regime as a "natural experiment," in which social institutions are transformed but the affected populations remain essentially intact, alternative theories regarding the impact of institutional arrangements on systems of social stratification, social mobility, and status attainment can be assessed. In this context, two competing theories of elite recruitment in East Europe are discussed: "reproduction" theory and "circulation" theory. The results of recent stratification research in Eastern Europe, then are reviewed in the context of ongoing debate on cross-national similarities and differences in social mobility regimes. To test several hypotheses on recruitment of elites and on the changing character of stratification systems in Czechoslovakia, Hungary and Poland, a specific strategy of data collection is proposed. Beside the general population survey, two special sample surveys (from "old" and "new" elites) plus the over-sample of the tertiary educated population will be carried out in each country. These surveys together will provide data on those with high political, economic, and cultural assets, and can be analyzed to assess the changing importance of these types of assets under different structural and institutional arrangements. Because a three-country comparison is involved, cross-national differences in the nature of the 1989 transformation can be used to further specify the relationship between institutional arrangements and mobility outcomes.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 276-298)

1. Úvodem

Pády komunistických režimů střední a východní Evropy a jejich transformace ve více či méně demokratické a tržně orientované systémy učinily rok 1989 velkým rokem evropské historie. Tyto transformace mají nejen ohromný význam pro národy těchto zemí, ale současně poskytují jedinečnou příležitost pro sociální vědce a zejména ty z nich, kteří se zabývají studiem sociální stratifikace a mobility. Otázkou fundamentálního teoretického významu ve studiu sociální mobility a pro-

¹ Kromě autorů této stati na projektu spolupracují: Rudolf Andorka (Vysoká škola ekonomická v Budapešti), Tamás Kolosi (TARKI, Budapešť), Pavel Machonin (Ústav sociálních a politických věd UK Praha), Petr Matějů (Sociologický ústav ČSAV, Praha), Kazimierz Slomczynski (Ústav pro filozofii a sociologii PAN, Varšava), Szonja Szelenyi (Stanfordská univerzita).

cesu dosahování sociálního statusu² je, do jaké míry a jakým způsobem jsou vzorce sociální mobility a stratifikačního procesu ovlivňovány institucionálním uspořádáním společnosti. Pouze zřídka však jsme v situaci, kdy je možné vliv specifického systémového (tj. sociálně politického) uspořádání izolovat od vlivu ostatních sociálních a kulturních aspektů. I když sledujeme rozdíly mezi zeměmi nebo vývoj mobilitních vzorců v čase, není jasné, čemu tyto rozdíly připsat, čím je vysvětlit. Rychlá transformace politických systémů a ekonomik ve východní Evropě takovou příležitost poskytuje, neboť nabízí studium určitého "přirozeného experimentu". Demografické charakteristiky populace se nezměnily, kulturní styly a vzorce socializace zůstávají stejné, mění se pouze sociální struktura. Takže srovnání profilu těch, kteří postupovali vzhůru před rokem 1989 s profilem jedinců, jimž se cesta vzhůru po sociálním žebříčku otevřela až po roce 1989, a zvláště opakování těchto historických srovnání v několika zemích, ve kterých transformace probíhala odlišným způsobem, nás staví do mnohem silnější pozice pokud jde o možnost zjistit, do jaké míry a jakým způsobem se ve vzorcích sociální mobility a ve stratifikačním procesu prosazují institucionální a strukturální prvky sociálního systému.

Z výše uvedených důvodů navrhujeme provést a analyzovat tři výběrová šetření v každé ze tří vybraných východoevropských zemí: v Československu, Maďarsku a Polsku. V každé z těchto zemí budeme zkoumat: a) reprezentativní vzorek celé populace, b) v rámci téhož výzkumu speciálně vybranou populaci jedinců, kteří dosáhli vysokoškolského vzdělání, c) speciálně vybraný soubor osob příslušejících k "elitě" před rokem 1989 (nebo na jeho počátku) a soubor jedinců, kteří budou na klíkových pozicích v roce konání výzkumu, což je podle našich předpokladů rok 1992. Vzájemným srovnáním výsledků z rozsáhlých sociologických reprezentativních výzkumů provedených v těchto zemích v polovině osmdesátých let, analýzou retrospektivních dat o životních drahách, která získáme šetřeními provedenými po roce 1989 a konečně srovnáním výsledků šetření staré a nové elity budeme schopni identifikovat, jak transformace probíhající v těchto zemích po roce 1989 ovlivňuje mobilitní šance jednak v celé populaci, jednak u vysoce vzdělaných odborníků. Budeme schopni zjistit i to, jak transformace ovlivnila složení elity v každé z těchto zemí. Současně budeme mít možnost zjistit, zda a jakým způsobem rozdíly v povaze transformace mezi těmito zeměmi ovlivnily vývoj těchto mobilitních šancí.

V další části se budeme nejprve zabývat věcnými a teoretickými otázkami tohoto projektu, dále pak některými detaily pokud jde o sběr dat, design a plán jednotlivých analýz.

²) Vzhledem k tomu, že termíny "status attainment process" a "stratification process" jsou často používány jako ekvivalenty a překlad "status attainment process" jako "proces dosahování sociálního statusu" by text někdy zbytečně komplikoval, volím někdy kratší ekvivalent "stratifikační proces". Pozn. překl.

2. Věcné a teoretické otázky

2.1. Transformace východní Evropy

V průběhu let 1989-1990 prodělal stratifikační systém východní Evropy hluboké kvalitativní změny. Vyjádřeno konvenční terminologií: sociální systémy východní Evropy se změnily z komunistických v postkomunistické, nebo v potenciálně demokratické a kapitalistické systémy západního typu.

Během čtyřiceti let komunistických režimů byly sociální systémy východní Evropy charakteristické: a) téměř kompletním státním vlastnictvím produktivního kapitálu³, b) monopolem jediné politické strany legitimizovaným ideologií marxismu-leninismu, c) hierarchií sociálních pozic, ve které byl vzestup nebo sestup určen politickým kapitálem (tj. členstvím ve straně) případně kulturním kapitálem (tj. vysokým vzděláním)⁴. K tomu, aby se jedinec dostal na vrcholek této hierarchie, musel prokázat oddanost vládoucí politické ideologii (zpravidla vstupem do komunistické strany) a získat vysokoškolský diplom.

Od léta 1989 se tento systém rozpadá. V rodící se postkomunistické formaci je povoleno soukromé vlastnictví výrobních prostředků, byl vytvořen politický systém založený na existenci více stran a mění se podstatně i sociální hierarchie. Ale povaha této nové sociální struktury zatím není exaktně poznána. Je ovšem jasné, že "politický kapitál" ztratil centrální úlohu v rekrutaci elity a že význam ekonomického kapitálu se naopak zvětšuje. Role kulturního kapitálu však zatím není jasná. Zdá se, že přinejmenším v současné době kulturní kapitál zůstává nejdůležitější determinantou obsazení pozice v současné elitě, ale zda to bude platit i v budoucnosti, není jisté.

Podobné změny se odehrávají rovněž v populaci obecně. Ačkoli lze těžko předpokládat, že události roku 1989 otočily zaměstnaneckou strukturu⁵ naruby (ve skutečnosti většina lidí nutně zůstává na místech, kde byli před rokem 1989), existuje určitá evidence o zmenšování bariéry příležitostí. Za prvé byla otevřena cesta k podnikání, a to v nebyvalé míře. Za druhé, politická kritéria a konexe, dříve

³) V původním textu se často pro "kapitál" používá termínu "asset", přičemž termín kapitál je zpravidla rezervován pro ekonomický kapitál, jehož využívání přináší zisk, zatímco termínu "asset" je používáno v obecnějším významu jako jakékoli "aktivum", hodnota atd. V naší odborné literatuře i ve světové sociologické produkci je běžné i v těchto obecnějších případech používáno termínu "kapitál" (kulturní kapitál, politický kapitál atd.). Pozn. překl.

⁴) Při popisu sociální struktury rozlišujeme tři typy kapitálů: politický, kulturní a ekonomický (přičemž politický kapitál je jen specifickou formou sociálního kapitálu - viz níže). Podobně jako Bourdieu konceptualizujeme sociální strukturu jako "prostor" tvořený distribucí těchto tří kapitálů. V tomto kontextu je možné definovat sociální strukturu komunistické společnosti v pojmech dvou typů kapitálů: politických a kulturních. Naopak, sociální struktura plně vyvinuté kapitalistické společnosti je definována interakcí ekonomického a kulturního kapitálu.

⁵) Termínu zaměstnanecká struktura zásadně používám jako českého ekvivalentu pro "occupational structure", tedy struktury pracovních míst. Termín "profesní struktura" si nechávám v rezervě pro označení struktury profesí, bez ohledu na jejich výkon na určitých

důležité determinanty přístupu ke vzdělání, byly odstraněny. Lze tedy předpokládat, že v distribuci vzdělanostních příležitostí se ve větší míře prosazují meritokratická kritéria. Za třetí, s rostoucí orientací ekonomiky na trh lze očekávat, že se prohloubí tržní charakter alokace do zaměstnaneckých pozic. To může vyústit v rozsáhlejší intragenerační mobilitu také ve zvětšení relativních mzdových rozdílů mezi zaměstnaneckými pozicemi.

Tyto na první pohled zřejmé a očekávané změny však nejsou zatím prozkoumány a pochopeny. Například členství ve straně jako takové již evidentně není žádným kapitálem, nicméně členové strany (resp. bývalí členové) by se mohli znovu objevit mezi příslušníky nových elit. Jak by se to mohlo stát? Abychom to objasnili, pokračujeme krátkým přehledem dvou kompetitivních teorií rekrutace elit v nedávné době zformulovaných ve východní Evropě (teorie "reprodukce elit" a teorie "cirkulace elit"). Současně se budeme zabývat dvěma hlavními teoriemi vysvětlujícími proces dosahování sociálního statusu. Tyto dva více méně oddělené bloky sociologické produkce - tj. na jedné straně práce zabývající se rekrutací elit ve východní Evropě, na druhé straně práce týkající se stratifikačního procesu - se podle našeho názoru zabývají jedinou centrální teoretickou otázkou: *jak mnoho a jakými způsoby systémové charakteristiky (institucionální uspořádání společnosti) působí na systém sociální stratifikace a na vzorce sociální mobility.*

2.2. Kompetitivní teorie rekrutace elit v postkomunistické východní Evropě

Teorie reprodukce elit. Teorie reprodukce elit byla formulována nezávisle několika autory. Elemer Hankiss [1989a, 1989b] byl první, kdo tvrdil - a toto tvrzení bylo téměř politickým doporučením - že transformování staré nomenklaturní elity v novou vlastnickou buržoazii může garantovat nejbezpečnější a pravděpodobně nejpokojnější přechod od komunismu ke kapitalismu. Argumentuje tím, že z hlavních odpůrců tržních reforem se tímto způsobem stávají spojenci v jejich uskutečňování⁶. V průběhu roku 1989 Erzsebet Szalaiová [1989a, 1989b] a Jadwiga Staniszkisová [1989, 1991] publikovaly řadu statí, které v podstatě dávaly Hankissovi analyticky za pravdu, ačkoli jejich pozorování měla spíše formu kritiky než politického doporučení. Szalaiová například ukazuje, že příslušníci managementu velkých firem se v počátečních fázích postkomunistického vývoje postupně stávají vlastnickou buržoazií, a to především prostřednictvím včasných a výhodných nákupů podílů, akcií atd. Podobně Staniszkisová poukazuje na to, že transformace ve východní Evropě je "politickým kapitalismem", který je srovnatelný s postkoloniální Afrikou, kde byrokracie využívá svých politicky výhodných pozic k akumulaci soukromého vlastnictví a bohatství.

S využitím myšlenek Hankisse, Szalaiové a Staniszkisové lze blíže specifikovat teorii "reprodukce elit". Podle této teorie byla privilegia nomenklaturní elity za komunistického režimu založena v převážné míře na politickém kapitálu. V průběhu přechodu k postkomunistické éře jsou nomenklaturní kádry schopny

pracovních místech (např. lékař = profese, ředitel polikliniky = zaměstnanecká pozice). Pozn. překl.

⁶) Je důležité si uvědomit, že Hankiss svou teorii reprodukce elit formuloval před tím, než došlo ke kompletnímu zhroucení komunistického režimu.

politický kapitál konvertovat v ekonomický kapitál a vstupovat tak do třídy vlastníků. Ačkoli tedy pád komunistických režimů ve východní Evropě může přinášet změny v povaze sociální hierarchie, na nejvíce privilegovaných pozicích společnosti mohou být stále stejní jedinci. Podle této teorie je tomu proto, že ve skutečnosti neexistuje žádné omezení pro schopnost staré elity konvertovat kapitály procházející deflací na kapitály, jejichž význam roste (tj. materiální, ekonomický kapitál). Bývalá elita používá vytvořených sociálních sítí ke konverzi jednoho kapitálu na druhý. Typickým příkladem je takzvaná "spontánní privatizace" podniků. Jak v Maďarsku, tak v Polsku mají vedení podniků rozsáhlá práva rozhodovat, zda podniky ve vlastnictví státu privatizovat, za jakou cenu a komu je prodávat. Vedoucí pracovníci těchto firem, kteří svých pozic dosáhli proto, že byli oddanými členy strany, nyní prodávají podniky, které řídí, za nízké ceny západním firmám a bývalým obchodním partnerům s tichou úmluvou, že budou ponecháni na svých místech jako dobře placení manažeři, nebo že jim bude dovoleno získat za vhodných podmínek akcie těchto privatizovaných firem. Sociální síť a kontakty tak působí jako mechanismy, jejichž prostřednictvím se bývalý politický kapitál úspěšně proměňuje v ekonomický kapitál. Navíc bývalá politická elita měla i určitý kulturní kapitál, přinejmenším v té míře, jak jej zde definujeme, tj. v první řadě jako dosažené vzdělání. Pokračující nebo dokonce rostoucí význam kulturního kapitálu znamená, že jak postupně ztrácí na významu politický kapitál, příslušníci bývalé elity se ve stále větší míře opírají o svůj kulturní kapitál, aby si tak zajistili pokračování svých výhod (tomuto procesu se věnujeme níže v diskusi determinant statusu).

Cirkulace elit. Ve srovnání s "reprodukcí elit" je "cirkulační teorie" mnohem méně jasně formulovaná. I tak je zřejmé, že v politické debatě ve východní Evropě je rozšířená naděje (či obava?), že během hluboké změny režimu - nikoli bez podobnosti s rokem 1948 či 1949 - bude radikálně transformována i elita. Ostatně je možné, že jedinci (nebo spíše jejich děti), kteří ztratili moc a privilegia s příchodem komunistického režimu se nyní po čtyřiceti letech dostávají opět k moci. V Maďarsku, například, předseda vlády Antall je synem náměstka ministra vnitra pod admirálem Horthym. Jeho hlavní ekonomický poradce, Count Bethlen, je synovcem Istvana Bethlena, konzervativního předsedy vlády z dvacátých let, který po druhé světové válce zemřel v sovětském vězení.

Za touto spíše anekdotickou evidencí jsou přinejmenším určité zárodky teorie cirkulace elit. Ivan Szelenyi a spoluautoři knihy o socialistických podnikatelích [1988] ve snaze nalézt sociální původ nové podnikatelské třídy navrhuji teorii "přerušeného zburžoazňování". Základní moment této teorie spočívá v tvrzení, že proces "zburžoazňování" (embourgeoisement), který byl ve východní Evropě přerušen okolo roku 1949, se znovu obnovuje na konci sedmdesátých let. Jakmile se objevují nové podnikatelské příležitosti, původní podnikatelé, kteří byli během socialistické epochy schováni na "parkovacím orbitu", se znovu vracejí na scénu a navazují přerušenou trajektorii zburžoazňování společnosti. Mají proto, jak ukážeme dále, akumulované schopnosti v podobě *specifických* dimenzí kulturního kapitálu.

Tato teorie byla dále rozvinuta a empiricky ověřována maďarskými výzkumy nové maloburžoasie. Po určitém rozšíření může být zobecněna na otázky týkající se rekrutace elit v současné době. Takto rozšířená teorie "cirkulace elit" argumentuje tím, že konverze kapitálů je obtížná a často neúspěšná. Proto lze se změnou sociální formace očekávat rozsáhlou sestupnou mobilitu u nositelů kapitálů, které byly hlavními determinanty pozice v elitě předchozího režimu. Během přechodu od kapitalismu ke komunistickému režimu byla bývalá podnikatelská a obchodní elita téměř zničena emigrací nebo ukrytím na "parkovací orbit", pokud nebyli její příslušníci zcela proletarizováni. Pouze těm nejúspěšnějším příslušníkům bývalé podnikatelské elity se podařilo transformovat jejich ekonomický kapitál v kulturní kapitál a zachytit se tak na některé z nižších úrovní nové elity. V kontextu této teorie bychom mohli očekávat, že během přechodu k postkomunismu ti členové elity, jejichž privilegia byla založena pouze na politickém kapitálu, budou z elity odstraněni a že pouze několik z nich uspěje při konverzi jejich politického kapitálu v ekonomický. Teorie "cirkulace elit" tedy teorii jejich reprodukce neodmítá, spíše ji blíže specifikuje.

Zatímco reprodukční teorie spíše podceňuje omezení kladená konverzi jednoho typu kapitálu na druhý a očekává, že členové elity se udrží na svých místech i během hlubokých změn v sociální struktuře, cirkulační teorie se zaměřuje právě na tato omezení a bariéry. Ačkoli tedy cirkulační teorie anticipuje určité konverze kapitálů, predikuje v elitě i mimo ni velké změny související s kvalitativní změnou, kterou východní Evropa na konci osmdesátých let prochází.

2.3. Teorie podobností a diferencí v režimech sociální mobility

Mezi demograficky orientovanými sociology zabývajícími se sociální stratifikací a sociální mobilitou se vede debata, paralelní té, na kterou jsme upozornili v předchozím přehledu dvou teorií formování nových elit. Ačkoli tato diskuse se koncentruje na otázku, zda všechny průmyslově vyspělé společnosti (a snad i všechny společnosti bez ohledu na stupeň industrializace) mají podobné mobilní režimy a sdílejí podobný stratifikační proces, ve skutečnosti se vede spor o to, jakou roli hrají systémové charakteristiky (sociálně politická struktura společnosti)⁷.

Stejná sociální fluidita a stejný vzorec dosahování sociálního statusu. Důležitý proud v literatuře věnované zaměstnanecké mobilitě a dosahování sociálního statusu vychází z toho, že stratifikační systémy všech industriálních zemí jsou v zásadě shodné. Relativní status zaměstnání je v podstatě invariantní v čase i v prostoru [Treiman 1977; Ganzeboom, De Graaf, Treiman 1988]; vzorce čisté (cirkulační) intergenerační mobility jsou rovněž invariantní, přinejmenším v industriálních zemích [Featherman, Jones, Hauser 1975; Hauser et. al. 1975a, 1975b; Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b] a proces dosahování sociálního statusu je

7) Jedním z projevů nedostatku teoretické vyjasněnosti je například to, že někteří z hlavních účastníků diskuse, jako například Goldthorpe a Treiman se přiklání na obě strany, někdy i v jedné stati, viz např. [Erikson, Goldthorpe 1987a, 1987b; Ganzeboom, Luijckx, Treiman 1989; Goldthorpe 1985; Treiman 1970, 1989a, 1989b; Treiman, Peng 1989; Treiman, Yip 1989].

v industriálních zemích zhruba stejný a je charakteristický tím, že dominantní determinantou dosažení zaměstnanecké pozice (occupational attainment) je dosažené vzdělání, tzn. že mezigenerační transfer zaměstnaneckého statusu (occupational status) se uskutečňuje v mnohem větší míře nepřímo, tj. prostřednictvím vzdělání [Treiman, Yip, 1989].

Teoretický výklad podobnosti vzorců mezigenerační mobility a stratifikačního procesu mezi zeměmi poskytují mimo jiné Treiman a Peng [1989]. Argumentují tím, že v průmyslově vyspělých zemích funguje vzdělání vůči zaměstnaneckému systému jako hlavní třídící mechanismus: jedinci s nejvyšším vzděláním dosahují rovněž nejvyšších zaměstnaneckých pozic. Klíčovým problémem tedy je vysvětlit rozdíly v dosaženém vzdělání. Ačkoli ve školním úspěchu hraje značnou roli tzv. "náhodná komponenta", systematická komponenta spjatá s rodinným původem je rovněž považována za významnou. Ačkoli dosažení zaměstnanecké pozice je v první řadě závislé na kulturním kapitálu (konkrétně na vzdělání), pro určitá povolání (odborníci s vlastní praxí, specifické podnikatelské profese, farmáři), pro jejichž výkon jsou nezbytné specifické materiální či ekonomické podmínky, je přímé mezigenerační dědění zaměstnanecké pozice významné. Navíc je známo, že pro obsazení určitých zaměstnaneckých pozic je důležitý i "sociální kapitál" (jehož specifickou odrůdou je "politický kapitál"). Vzhledem k tomu, že existuje těsný vztah mezi zaměstnaneckou pozicí a kulturním, materiálním (ekonomickým) a sociálním (či politickým) kapitálem, je evidentní, že bude fungovat systematický vztah mezi zaměstnáním rodičů a vzděláním a zaměstnáním dětí. Kromě toho, kulturní kapitál (resp. poznávací schopnosti a získané sociální "dovednosti") je značně zobecnitelný. Jedinci s vyšším vzděláním budou tedy mít větší schopnost se adaptovat na nové podmínky a budou pravděpodobně úspěšnější ve využívání nových příležitostí. To má dvě důležité implikace. Předně proces dosahování sociálního statusu by neměl být ovlivněn specifickým strukturálním uspořádáním společnosti, to znamená, že by měl mít více méně stejný charakter ve všech industriálních zemích. Za druhé, je pravděpodobné, že jedinci vybavení značným kulturním kapitálem nebudou ve srovnání s ostatními tolik poznamenáni dramatickými změnami sociálních systémů, například takovými, jaké se nyní odehrávají ve východní Evropě. Podobnost mezi těmito argumenty a tvrzeními reprodukční teorie elit je evidentní.

Rozdíly v mobilitních vzorcích a ve stratifikačním procesu. Analogicky k tomu, jak teorie cirkulace elit blíže specifikuje teorii reprodukce elit, existuje řada hypotéz o vlivu strukturálních aspektů sociálních systémů na roli rodiny a jejích kulturních, materiálních a sociálních kapitálů ve stratifikačním procesu, aniž by hypotézu o podobnosti negovaly. Spíše ji modifikují a blíže specifikují. Tyto hypotézy je možné rozdělit do tří skupin: a) hypotézy zdůrazňující makrostrukturální rozdíly mezi sociálními systémy (například mezi průmyslově vyspělými a rozvojovými zeměmi, mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi atd.); b) hypotézy operující se specifickými rozdíly spojenými s idiosynkratickými historickými okolnostmi; a konečně c) hypotézy opírající se o časově omezené a krátkodobé modifikace a výkyvy mobilitních režimů a stratifikačního procesu spjaté s náhlou sociální změnou.

Z výše uvedených typů možných odchylek a jejich zdrojů jsou pro náš projekt důležité: a) distinkce mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi, b) hypotéza o efektu náhlé sociální změny a c) hypotéza o významu idiosynkratických rozdílů mezi zeměmi plynoucích z historických a kulturních specifíků jejich vývoje. Této poslední otázce se budeme věnovat v oddílu "Rozdíly mezi Československem, Maďarskem a Polskem". Zde se soustředíme na první dvě otázky.

Socialistické a kapitalistické společnosti (plánované a tržní systémy). Socialistické společnosti, tak jak reálně vykrystalizovaly v soudobém světě, se od kapitalistických sociálních systémů liší zejména ve dvou ohledech: a) absentuje v nich soukromé vlastnictví výrobních prostředků, b) absentuje zde trh jako základní mechanismus alokace zboží, služeb a zejména pracovní síly. Při absenci trhu se hlavním nástrojem alokace a výměny stává vliv a konexe. Dále, je-li systém centrálně řízen, což je případ soudobých nebo právě zanikajících socialistických společností, vliv a konexe závisí v první řadě na politickém kapitálu. Proto lze předpokládat, že do roku 1989 hrál ve východní Evropě politický kapitál (členství v komunistické straně, pozice ve stranické hierarchii nebo osobní kontakty se členy strany) centrální roli nejen pro získání pozice v tehdejší elitě, ale i v zajištění sociálně-ekonomických výhod obecně, tj. v zaměstnání, v dostupnosti zboží a služeb. V tržních ekonomikách nehraje politický kapitál takovou roli, protože alternativní alokační mechanismus poskytuje trh. Navíc, tržní společnosti jsou větší, pluralitnějšími společnostmi s více politickými stranami. Monolitický princip kontroly nad alokačními procesy je vyloučen. Přechod k tržně orientované společnosti a k pluralitnímu politickému systému by tedy měl nejen výrazně zmenšit úlohu politického kapitálu jako zdroje výhod, ale současně by měl vést k podstatnému zvětšení otevřenosti sociálního systému, projevující se ve vyšší *intergenerační* a *intragenerační* mobilitě.

Zavedení ekonomického kapitálu a vlastnictví jako důležitého zdroje pohybu v sociální struktuře by rovněž mělo vést ke zvětšení otevřenosti sociálního systému, neboť se tím vlastně otevírá alternativní mechanismus sociálně-ekonomického vzestupu. Kromě toho, s rostoucím významem ekonomického kapitálu a vlastnictví bude pravděpodobně spjat pokles významu kulturního kapitálu. Důvodem k tomu je to, že sociální skupiny, které budou získávat značný ekonomický kapitál nebudou nutně identické se skupinami charakteristickými značným kulturním kapitálem.

Efekt náhlé strukturální změny systému. Považujeme dále za rozumné předpokládat, že jakákoli náhlá strukturální změna vyvolá dva důležité krátkodobé efekty: a) celkový vzrůst mobility a b) nárůst významu kulturního kapitálu. Zdůvodnění celkového růstu mobility je zřejmé: je-li starý systém zdiskreditován, jeho nejvlivnější reprezentanti musí být ve svých pozicích nahrazeni jinými. To samozřejmě vede k růstu cirkulační mobility [Kelley, Klein 1981; Simkus 1981]. Pokud jde o druhé tvrzení, opírá se o velkou zobecnitelnost kulturního kapitálu, což je fakt historicky ověřený převážně marginálními sociálními či etnickými skupinami, jejichž příslušníci sdílejí názor, podobný židovskému, který říká, že lze snadno zabavit šperky, ale to, co má člověk v hlavě, zabavit nelze. Kelley a Klein [1981: 166-169]

skutečně poskytují určité důkazy ve prospěch tvrzení, že význam vzdělání pro zaujetí zaměstnanecké pozice vzrůstá právě v období revolucí.

Ačkoli právě diskutované myšlenky nabízejí dobrý základ pro predikci charakteru změn ve vzorcích sociální mobility a ve stratifikačním procesu, není vůbec zřejmé, jaký bude rozsah a hloubka těchto změn. Jednou z možností je, že univerzální efekty kulturního kapitálu budou převládat, a že zde bude pouze minimální variance v poklesu významu politického kapitálu a růstu výnamu ekonomického kapitálu jako důležitých rysů stratifikačního systému. Stejně tak je možné očekávat pouze minimální poruchy způsobené rychlou sociální transformací. Je zde ovšem i možnost, že strukturní změny budou mít rozsáhlé důsledky. Tato otázka je ovšem otevřená a odpověď na ni není možná bez analýzy empirického materiálu. Než se budeme věnovat designu navrhovaného výzkumu, považujeme za užitečné poskytnout základní přehled současného stavu poznání sociální stratifikace ve východní Evropě, neboť náš vlastní výzkum bude stavět na tom, co již bylo v tomto směru vykonáno.

2.4. Stratifikační výzkum ve východní Evropě

V posledních třiceti letech se ve výzkumu sociální stratifikace ve východní Evropě objevovala tři témata:

1. Mnohé studie identifikovaly hlavní rozdíly v mobilitních režimech mezi jednotlivými historickými periodami vývoje socialistických společností. Ačkoli není úplná shoda pokud jde o periodizaci vývoje těchto režimů, řada autorů sdílí názor, že pro "první etapu" socialistického vývoje je charakteristický značný růst mobility, který se opět zpomaluje ve "druhé periodě", tj. někdy okolo roku 1960 nebo 1970 např. [Zagorski 1978; Connor 1979; Andorka, Zagorski 1980; Simkus 1981; S. Szelenyi 1988]. To jsou ovšem závěry, které bychom mohli predikovat z naší hypotézy o efektu náhlé sociální změny^a.

2. Ačkoli většina autorů souhlasí s tím, že socialistické země mají odlišné mobilitní režimy, není shoda v tom, jaký je rozsah a povaha nerovností v těchto zemích ve *druhé periodě* jejich vývoje. Někteří argumentují, že spolu s konsolidací státně socialistických systémů začaly krystalizovat i vzorce nerovností, např. [Ossowski 1963; Bauman 1974; Kelley a Klein 1981; S. Szelenyi 1987], zatímco jiní autoři tvrdí, že se v těchto společnostech dále prohlubovala statusová inkonzistence [Machonin 1970; Matejko 1971; Wesolowski 1981; Kolosi 1984; Boguszak, Gabal, Matějů 1989; Matějů 1990b].

3. V sociologické literatuře východoevropských zemí rovněž probíhala diskuse o relativním významu strukturní a cirkulační mobility, a to jak z hlediska historického vývoje, tak z hlediska rozdílů mezi jednotlivými zeměmi. Již jsme se zde zmínili o hypotéze "stejně sociální fluidity" (common social fluidity) známé

^a) Autoři projektu zde v zájmu zobecnění neuvádějí fakt, že československé analýzy poskytují v tomto smyslu nejméně přesvědčivé důkazy (viz např. [Boguszak 1990; Boguszak, Matějů, Peschar 1990]). Je to tím, že Československo, na rozdíl od Maďarska a Polska, vstupovalo do periody "socialismu" jako průmyslově vyspělá země, to znamená, že zde nedocházelo ke koincidenci sociální a politické změny s rozsáhlou industrializací. (Pozn. překl.)

rovněž pod názvem FJH hypotéza (podle jmen jejích autorů: Featherman, Jones a Hauser). Tato hypotéza v podstatě říká, že po kontrole rozdílů v marginálních distribucích se vzorce cirkulační mobility (neboli sociální fluidity) mezi zeměmi navzájem neliší a jsou navíc v čase stabilní, viz [Featherman, Jones, Hauser 1975]. Mezi prvními, kteří nabídli empirickou evidenci ve prospěch platnosti této hypotézy pro východoevropské země byl Walter Connor [1979]. Brzy jej následovali další, např. [Andorka, Zagorski 1987; Hauser, Grusky 1988; Boguszak 1990]. Nicméně výsledky analýz nejsou rozhodně jednoznačné a někteří autoři, jako například Slomczynski a Krause [1987], platnost FJH hypotézy popírají. Většinou má tato kontroverze technický charakter (viz např. [Sobel, Hout, Duncan 1986; Slomczynski, Krause 1987; Hauser, Grusky 1988]) a nemáme v úmyslu se jí v této podobě účastnit. Nicméně, jak jsme již naznačili výše, za těmito metodologickými spory jsou skryty teoretické problémy jasně spjaté s naším zájmem jak o obecné mobilitní vzorce, tak o vzorce rekrutace elit.

Otázka rozdílů mezi mobilitními režimy má bezprostřední vztah k předmětu našeho zájmu. Jak jsme uvedli výše, téměř všichni autoři zabývající se mobilitou ve východní Evropě souhlasí s tím, že velké strukturální změny v ekonomikách těchto zemí v první periodě jejich vývoje byly zdrojem relativně značného růstu mobility. Zmenšování zemědělského sektoru vedlo k zániku mnoha pracovních míst v zemědělství, zatímco státní aparát expandoval a vytvářel mnoho pracovních míst v administrativě (viz např. [Andorka 1976b; Simkus 1981; Andorka 1983; Simkus 1984; S. Szelenyi 1988]). Někteří autoři ovšem připomínají, že tyto strukturální změny v ekonomice nebyly pouze výsledkem "industrializačních imperativů", ale rovněž důsledkem politických změn (viz např. [Simkus 1981, 1984; Kelley, Klein 1981; S. Szelenyi 1984]). V průběhu socialistické revoluce byla téměř eliminována zaměstnanecká kategorie "samostatných" a naopak byly vytvořeny byrokratické aparáty, a to mnohem rozsáhlejší než v zemích s tržními ekonomikami.

V průběhu přechodu od komunismu k postkomunismu očekáváme, že dojde k analogickým strukturálním změnám. Podíl "samostatných" se opět zvýší a byrokratický aparát bude redukován. Jen letmý pohled na probíhající změny nás vede k přesvědčení, že v období rychlé proměny sociálních systémů ve východní Evropě nemohou mít strukturální změny jiný význam. Je-li tomu tak, můžeme formulovat dvě vzájemně spjaté hypotézy:

1. Je pravděpodobné, že v průběhu přechodu k postkomunismu se objeví třetí mobilitní režim, odlišný od obou předchozích (tj. od mobilitních režimů první a druhé periody vývoje státního socialismu). Bude to režim vyznačující se jak *typem* mobilitních vzorců mobility, tak *intenzitou* mobilitních pohybů. První empirickou evidenci ve prospěch této hypotézy poskytuje ve své studii Szonia Szelenyiová [S. Szelenyi 1988].

2. Z důvodů, které jsme diskutovali výše, očekáváme, že tento třetí mobilitní režim bude charakteristický velkou cirkulační mobilitou. Během prvního mobilitního režimu došlo v důsledku celkového zvětšení počtu pozic v tvořící se elitě k vzestupné mobilitě z dělnických a rolnických pozic, aniž bývalí příslušníci elity nutně museli projít hlubokou sestupnou mobilitou [Andorka 1983]. Nadcházející třetí mobilitní režim bude ovšem ovlivněn tím, že počet pozic v nové elitě se ne-

bude zvyšovat, ale spíše snižovat. Za těchto podmínek jakýkoli mobilitní vzestup bude muset být provázen mobilitním sestupem, tedy výměnou mezi "elitní" a "ne-elitní" pozicí. Navíc, jak jsme rovněž ukázali výše, určitá část vzestupné mobility se pravděpodobně objeví v důsledku revalvace jednoho z kapitálů a devalvace jiného.

Diskuse k otázce statusové inkonzistence a statusové krystalizace má rovněž určitý vztah k otázce povahy rekrutace elit ve východní Evropě. Podle první formulace teorie statusové inkonzistence [Machonin 1970] nebylo možné, aby u vzestupně mobilních dělníků nebo rolníků bezprostředně po socialistické transformaci došlo ke krystalizaci statusové pozice. Bylo tomu proto, že v novém socialistickém sociálním systému získali moc a privilegia zejména v důsledku pozitivní třídní diskriminace a neměli dostatečně vysoké vzdělání na to, aby mohli být plně inkorporováni do nové elity. Současně někteří členové původně privilegované a vzdělané střední třídy prošli sestupnou mobilitou a byli tak situováni do podobné statusové inkonzistentní pozice. Byli samozřejmě schopni udržet si svůj kulturní kapitál a z něho čerpat určitý status. Současně se ovšem zhoršila jejich pozice v distribuci ekonomických odměn a na škále politického vlivu. Na politické dimenzi nerovností se proto nakonec umístili velmi nízko. Z toho nakonec vyplývá, že přinejmenším během první periody socialistického vývoje, kdy pozice v nové elitě byly obsazovány novou garniturou jedinců, vznikala určitá statusová inkonzistence.

Tamás Kolosi [1983, 1984] popisuje jiný typ statusové inkonzistence objevující se během druhé periody socialistického vývoje. Tvrdí, že privilegia staré nomenklaturní elity se začala v Maďarsku relativně zmenšovat spolu s tím, jak se ve druhé ekonomice začala rodit nová elita bohatých. Tato elita získala značný ekonomický kapitál a vyznačovala se luxusním životním stylem. Ovšem na druhé straně tato nová elita bohatých nemohla v rámci socialistického režimu vykonávat politický vliv a tudíž zaujímal inferiorní pozici v politické dimenzi nerovností. Kolosi takto vlastně popisuje počátek "třetí fáze" socialistického vývoje, ve které se v důsledku transformace komunistického systému v postkomunistický objevuje nová dimenze statusové inkonzistence.

Na vysokou statusovou inkonzistenci jako jeden ze základních systémových rysů společností ovládaných redistribucí (ekonomickou i sociální) upozorňují Boguszak, Gabal a Matějů [1990]. Podle jejich názoru je redistribuce základním systémovým rysem komunistických ekonomik i jejich sociálních systémů. Redistribuce nejen nahrazuje tržní mechanismy, ale současně je nástrojem realizace ideologického postulátu "rovnosti podmínek", který je protikladem liberálního principu "rovnosti příležitostí". Statusová inkonzistence je pak nutným důsledkem redistribuce, neboť státní aparát intervenuje do všech alokačních procesů a narušuje případnou krystalizaci statusové hierarchie. Proces rozkladu sociálního systému způsobený růstem inkonzistence nazývají "destratifikací". Matějů [1990b] považuje "destratifikaci" za proces měknutí meritokratické a univerzalistické páteře sociálního systému, přičemž počátek tohoto procesu vidí již v první periodě a tvrdí, že s jeho důsledky se tyto společnosti budou potýkat i v průběhu postkomunistické transformace.

Nicméně většina studií zdůrazňuje, že statusová inkonzistence je pravděpodobně největší v první a ve třetí fázi vývoje socialistických systémů,

tj. v obdobích, kdy se tyto systémy ujímají vlády a potom až když zanikají. Je možné, že uprostřed jejich historického vývoje, kdy se politické systémy stabilizovaly, začala statusová hierarchie krystalizovat.

2.5. Rozdíly mezi Československem, Maďarskem a Polskem

Sociální struktury tří zemí, jež jsou v centru naší pozornosti, se v sedmdesátých a osmdesátých letech nevyvíjely úplně stejně. To se samozřejmě muselo projevit v odlišnosti jejich stratifikačních systémů. Abychom mohli formulovat hypotézu týkající se rozdílů mezi stratifikačními systémy těchto zemí, je třeba alespoň v krátkosti diskutovat rozdíly ve vývoji těchto systémů.

V průběhu šedesátých let všechny tři země vstoupily do fáze sociálních a ekonomických reforem. Ačkoli tyto reformy byly vyvolány uvolněním za Chruščovovy éry, pokračovaly i po jeho pádu. Rok 1968 byl ovšem bodem obratu. Během tohoto roku bylo reformní hnutí v Československu udušeno vpádem vojsk Varšavského paktu a v Polsku bylo přemoženo vnitřními politickými silami. Maďarské reformní hnutí bylo rovněž během sedmdesátých let ohroženo, ale podařilo se jej udržet v pohybu, i když se v důsledku vnějších tlaků a působením vnitřní byrokracie zpomalilo.

Pro situaci v Maďarsku měl pomalý ale nepřerušovaný reformní proces probíhající posledních 20-25 let dvě důležité konsekvence. Předně se byrokratická nomenklatura postupně profesionalizovala. Po roce 1965 se maďarský režim odhodlal vědomě obsadit rozhodující pozice v řízení kompetentními jedinci. Proto v roce 1984 mělo podle výzkumu provedeného Centrálním statistickým úřadem v Maďarsku 85 % z 15 000 vládních a ekonomických činitelů adekvátní univerzitní diplom. Dále, v Maďarsku byl umožněn rozvoj polosoukromého sektoru a dvojí ekonomiky. Takže byla vlastně vytvořena dvojí sociální struktura, v jejímž rámci byla byrokraticky založená sociální hierarchie doplněna o druhou hierarchii, a to tržně orientovanou. To znamená, že zde byly dvě alternativy pro sociální vzestup: postup byrokratickým systémem nebo úspěch na trhu. Tato situace byla politicky výhodná, neboť to vedlo k difúzi sociálních konfliktů a k určitému podlomení politické opozice. V důsledku toho se zde nezformovala vážná opoziční elita. Až do nedávné doby byla opozice na maďarské politické scéně malou a marginální skupinou.

Díky těmto okolnostem nebyla předchozí maďarská elita tak zdiskreditovaná, jako tomu bylo ve zbývajících dvou zemích. Ve skutečnosti její příslušníci sami hráli důležitou roli v likvidaci politického systému v průběhu let 1988-1989 a rovněž se jim, více než jejich protějškům v Československu a v Polsku, dařilo nalézt privilegované pozice v tržní ekonomice, buď v roli expertů nebo dokonce podnikatelů. Proto očekáváme, že: a) v Maďarsku si v nové formující se elitě příslušníci staré elity udrží větší podíl pozic než ve zbývajících dvou zemích a b) že z těch, kteří nezůstanou příslušníky *politické* elity, přejde v Maďarsku do jiných elit nebo do vyšších statusových pozic relativně více jedinců než v Československu a v Polsku.

Pokud jde o Československo, zde byla elita mnohem méně profesionalizována než v Maďarsku a v důsledku kolaborace s okupanty roku 1968 byla

hluboce zdiskreditována. Protože stranická oddanost zůstávala hlavním kritériem pro rekrutaci elity, lze předpokládat, že v této elitě byl mnohem větší podíl jedinců bez regulérního vysokoškolského vzdělání než v Maďarsku a v Polsku. Jako důsledek těchto dvou faktů očekáváme větší mobilní odliv z politické elity v Československu než ve zbývajících dvou zemích a rovněž mnohem menší pravděpodobnost toho, že sestupující členové politické elity se zachytí v některé jiné elitě (kulturní, podnikatelské) nebo v některé z vyšších statusových skupin. Nová elita se bude rekrutovat ze skupiny mladých odborníků (professionals), kteří byli za předchozího režimu buď apolitici nebo členy opozičních hnutí. S velkou pravděpodobností do ní vstoupí někteří z příslušníků bývalé elity, kteří byli ze svých pozic odstraněni po roce 1968. Nicméně vzhledem k tomu, že v Československu situace před rokem 1989 nedovolovala formování zkušené a profesionálně vyspělé opozice, nelze vyloučit možnost, že zde budeme svědky určité nestability politické elity. Proto, budeme-li provádět šetření v roce 1992, je možné, že relativně vysoký podíl příslušníků elity v té době nebudou tvořit ti, kteří se jimi stali v roce 1989. U zbývajících dvou zemí bude pravděpodobně kontinuita v obsazení pozic elity poněkud větší.

Polsko se nachází kdesi uprostřed mezi Československem a Maďarskem. Ačkoli polská byrokracie v roce 1968 potlačila reformní hnutí a byla úspěšnější než maďarská antireformní byrokracie pokud jde o zablokování dalších reforem, režim se přece jen s určitým úspěchem pokusil otevřít vůči technokratické inteligenci. Někteří profesionálně školení technokraté se připojili k reformnímu hnutí, a to obecně zvýšilo kompetenci polské elity, zejména ve srovnání s Československem. Přesto však proces delegitimizace režimu šel v Polsku dále než v Maďarsku. Jedním z důvodů může být právě to, že sociální struktura v Polsku zůstala v mnohem větší míře ovládána jedinou byrokratickou hierarchií a že tudíž mezi mocenskou elitou a zbytkem společnosti se prohluboval konflikt. Zatímco druhá ekonomika a otevření "druhé cesty" k úspěchu na trhu v Maďarsku depolitizovalo a demobilizovalo maďarskou společnost, polská společnost byla mnohem více orientována na kolektivní protest. Během téměř dvou desetiletí tohoto kolektivního protestu se zformovala kontraelita s určitou politickou a technickou kompetencí, připravená převzít moc. Hluboce zakořeněná delegitimizace polského režimu ovšem učinila technokraty spolupracující s režimem podezřelými, to znamená, že přinejmenším v krátkodobější perspektivě budou pravděpodobně nuceni pozice v elitě opustit. Za těchto podmínek lze očekávat, že i v Polsku dojde na nejvyšších místech sociální hierarchie ke značné "cirkulaci".

Shrme-li předchozí rozbor, lze říci, že šance maďarské staré elity konvertovat svá byrokratická privilegia ve výhodné postavení na trhu jsou nejvyšší. Proto analýza situace v Maďarsku pravděpodobně poskytne silnou podporu reprodukční teorii elit. Jak v Československu, tak v Polsku očekáváme, že v průběhu postkomunistické transformace dojde k větší cirkulaci mezi původní elitou a skupinami z rekrutace elity původně vyloučených. Konsekvantně v těchto dvou zemích, i když pokaždé z poněkud jiných důvodů, lze očekávat větší podporu cirkulační teorii. Vzhledem k tomu, že v Československu byla stará elita nejvíce zasažena nomenklaturní selekcí a byla tedy profesionálně nejméně kompetentní,

dojde u ní s největší pravděpodobností ke značné sestupné mobilitě. V Polsku sice nomenklaturní selekce nebyla tak rigidní, ale během dvou posledních desetiletí se zde úspěšně formovala kontraelita, která pravděpodobně starou elitu vystřídá.

Dosud jsme soustředili pozornost na výměnu mezi elitami a zbytkem populace. Stejně tak ovšem očekáváme rozdíly v mobilních vzorcích v populaci obecně. Mnohé z těchto rozdílů bude možné připsat specifickým rysům vývoje těchto zemí pokud jde o rozsah a význam druhé ekonomiky a legálních či pololegálních soukromých ekonomických aktivit. V Maďarsku například dvě třetiny ekonomicky aktivních získávaly další příjem ze soukromých ekonomických aktivit a 10-20 procentům všech ekonomicky aktivních poskytovaly vedlejší soukromé ekonomické aktivity větší příjem než jejich zaměstnání ve státním sektoru. V Československu byla druhá ekonomika rozvinuta podstatně méně, Polsko pak opět v tomto směru zaujímal pozici uprostřed mezi Československem a Maďarskem.

Fakt, že Maďarsko má již dvě desetiletí zkušenosti s druhou ekonomikou, by mohl mít závažné důsledky pro pravděpodobnost úspěchu při pokusu o přechod k tržnímu kapitalismu. Maďarsko má více jedinců s vlastní podnikatelskou zkušeností než jakákoli jiná země v daném regionu. Proto zde očekáváme rychlejší růst malých soukromých firem než v Československu nebo v Polsku. Rovněž očekáváme, že tito drobní podnikatelé se budou rekrutovat zejména z těch, kteří v posledním dějství socialistického režimu udělali zkušenost ve druhé ekonomice.

3. Design výzkumu a analýz

3.1. Výběry

Abychom mohli právě formulované hypotézy testovat, plánujeme provedení analýz na dvou úrovních: a) analýza změn ve vzorcích sociální mobility v celé populaci; b) analýza rekrutace do nové elity. K tomu musíme provést vlastní sběr dat. Počítáme ovšem i s reanalýzou již existujících dat.

Sběr nových dat. V každé ze tří zemí budeme realizovat šetření na třech výběrových souborech:

- 1) stratifikovaný výběr 10 000 jedinců z populace starší 20 let, s rovnoměrným zastoupením jedinců bez vysokoškolského vzdělání a s vysokoškolským vzděláním;
- 2) výběrový soubor 2 500 členů komunistické strany z období před rokem 1989;
- 3) výběrový soubor 1 000 jedinců - podnikatelů v soukromém sektoru.

Z těchto výběrů celkem získáme čtyři analytické soubory:

- 1) výběrový soubor z celé populace, získaný převážením prvního výběrového šetření tak, aby distribuce vzdělání v tomto souboru odpovídala jeho distribuci v populaci starší 20 let;
- 2) výběrový soubor jedinců s vysokým kulturním kapitálem - tj. vzdělanější část ze šetření celé populace;
- 3) výběrový soubor osob s politickým kapitálem před rokem 1989 - výběrový soubor členů strany před rokem 1989;

4) výběrový soubor jedinců s ekonomickým kapitálem v novém režimu - výběrový soubor reprezentantů firem v privatizovaném sektoru.

Data z již provedených šetření. V každé ze tří zemí bylo v průběhu osmdesátých let provedeno šetření sociální struktury a mobility (v Československu v roce 1984, v Maďarsku v roce 1986 a v Polsku v roce 1987). V každém z případů byl některý z členů našeho týmu buď přímo vedoucím některého z těchto výzkumů, nebo na šetření alespoň participoval. Z tohoto důvodu počítáme s tím, že data z těchto výzkumů budou pro tento projekt dostupná.

Design výzkumu - vysvětlující poznámky.

1. Mnohé z formulovaných hypotéz se týkají populace obecně. Proto výběrové šetření provedené na souboru reprezentujícím celou populaci je nezbytným krokem výzkumu. Protože je pravděpodobné, že změny roku 1989 měly největší vliv na ty, kteří svoje kariéry teprve začínali, chceme provést srovnání jedinců na počátku profesionálních drah před rokem 1989 a po něm. Toho můžeme dosáhnout tím, že provedeme analýzy na identických věkových kohortách (tj. např. 25-30 let) ve dvou výzkumech, na jednom z poloviny osmdesátých let, na druhém provedeném v roce 1992.

2. Výběrové šetření reprezentující celou dospělou populaci má rovněž zachytit efekt transformace roku 1989 na kariéry těch, kteří již byli v té době profesionálně stabilizováni. K tomu potřebujeme analyzovat data o životních drahách. Budeme tak schopni zjistit, které zaměstnanecké skupiny (definované řekněme zaměstnaneckou pozicí v roce 1988) byly nejvíce schopny využít nových příležitostí objevujících se po roce 1989. Obecněji, budeme schopni zjistit, jaký druh profesionální zkušenosti usnadnil nebo naopak ztížil získání určité pozice v novém systému.

3. Tři speciální výběrové soubory (výběr osob s vysokoškolským vzděláním vzniklý nadreprezentací držitelů vysokoškolských diplomů ve výzkumu populace, soubor členů komunistické strany z období před rokem 1989, a soubor reprezentantů soukromých firem v roce 1993) budou vytvořeny tak, aby umožnily detailní analýzu efektu sociálních změn na skupiny populace charakteristické specifickými kapitály: kulturním, politickým a ekonomickým.

Výběrový soubor osob s vysokoškolským vzděláním. Naše důvody pro nadreprezentaci osob s vysokoškolským vzděláním jsou v podstatě dva. Předně v zemích východní Evropy, kde podíl držitelů vysokoškolských diplomů je relativně malý, je vysokoškolské vzdělání dobrým operacionálním indikátorem kulturního kapitálu jedince. Za druhé, tato část populace je hlavním zdrojem, z něhož se rekrutuje nová elita - to platí nejen pro kulturní elitu, ale rovněž pro elitu politickou a ekonomickou. V rámci tohoto většího souboru osob s nejvyšším vzděláním (N = 5 000) by se nám mělo podařit nalézt dostatečný počet příslušníků nové elity, definované přirozeně ještě dalšími kritérii. Rovněž bychom tímto způsobem kompenzovali nedostatky zbývajících dvou speciálních výběrů.

Výběrový soubor členů strany před rokem 1989. Jak jsme již poznamenali v teoretické diskusi, centrální otázkou našeho výzkumu je, zda předchozí politická elita byla schopna postavit se na vlastní nohy a obsadit nové a významné pozice po-

tom, kdy členství v komunistické straně ztratilo svoji legitimizující funkci. Abychom mohli na tuto otázku odpovědět, potřebujeme reprezentativní výběrový soubor předchozí politické elity, zvláště pak těch, kteří získali své pozice ve starém režimu výhradně na bázi politického kapitálu. Existují v podstatě tři způsoby, jak takový výběrový soubor pořídit. Mohli bychom provést výběr z nomenklатурních seznamů, tj. ze seznamů vyšších funkcionářů komunistické strany, státních úředníků a ekonomické byrokracie. V Maďarsku například bylo v roce 1984 provedeno Centrálním statistickým úřadem šetření 30 000 takto definovaných osob. Mohli bychom se pravděpodobně opírat i o omezenější seznamy, například o speciální telefonní seznamy, které sloužily pouze centrálním institucím. Konečně je zde možnost provést výběr ze všech členů komunistické strany. V zemích střední Evropy okolo 10 % dospělé populace byli členové strany a jako takoví měli podstatně větší šanci než nestraníci být rekrutováni do klíčových pozic. Pokud jde o výběr osob s politickým kapitálem, preferujeme tento způsob výběru ze dvou důvodů. Předně je to způsob konzistentní s naší teorií, která tvrdí, že charakteristiky, které otevírají cestu k pozicím spojeným s velkou autoritou se při přechodu od jednoho režimu ke druhému mění. Abychom tuto teorii mohli testovat, potřebujeme výběrový soubor definovaný nikoli již drženými pozicemi, ale právě charakteristikami (kapitály), které mobilitu do těchto pozic umožňují, nebo umožňovaly v minulosti. Za druhé, ačkoli je pravda, že velký podíl členů strany nikdy nedosáhl žádných klíčových pozic, neexistují mezinárodní komparativní analýzy, které by se zabývaly rolí členství v komunistické straně ve stratifikačním procesu a v dosahování sociálního statusu. Pokud se nám podaří realizovat výběr členů strany z období před rokem 1989, naše analýza přispěje k vysvětlení dynamiky výměn mezi elitami a zbytkem populace, a přitom může navíc přispět i k pochopení stratifikačního procesu v populaci obecně.

Ačkoli by bylo žádoucí mít k dispozici data z výběru "nové politické elity", z hlediska extrémní fluidity současné situace to není jednak možné a ani by to nebylo praktické. Vzhledem k tomu, že ti, kteří byli na klíčových pozicích před rokem 1989, měli, jak předpokládáme, většinou vysokoškolské vzdělání, náš výběr osob s vysokoškolskými diplomy by v zásadě měl některé z členů tehdejší "špičky" zachytit. To by ovšem mělo platit i pro současnost. Jedním z důvodů, proč navrhuje tak velký výběr osob s vysokoškolským vzděláním, je i náš předpoklad, že v tomto výběru se octne dostatek jedinců, kteří jsou na nejvyšších pozicích v současné době.

Výběrový soubor podnikatelů. Třetí skupinou, kterou je třeba zachytit jsou ti, kteří disponují značným ekonomickým kapitálem, tj. vlastníci výrobních prostředků. Protože tyto osoby se takto definovaly až po roce 1989, redukuje náš výběr na podnikatele a vlastníky objevující se po roce 1989. Navrhujeme, aby výběr začal v registrech podnikatelů a aby pokračoval krátkým ověřovacím telefonním rozhovorem, který by eliminoval malé podnikatele.

Věříme, že kombinace výběrů, které jsme právě popsali, dostatečně věrně zobrazí jak populaci obecně, tak potenciální i aktuální elity před rokem 1989 i okolo roku 1992, a že tudíž poskytne solidní základ pro studium vlivu politických přeměn roku 1989 na mobilitu obecně a na formování elit zvláště.

3.2. Problematické proměnné

Definice elit. Ačkoli při popisu jednotlivých výběrů jsme uvedli, jakým způsobem budeme definovat pozice patřící k elitám, tato otázka se vrací, pokud uvažujeme o analytickém plánu pro výběr osob s vysokoškolským vzděláním. Je zřejmé, že v rámci tohoto speciálního výběru máme zvláštní zájem na nalezení "špičky sociální hierarchie". Zde se ovšem objevuje problém operacionalizace tohoto konceptu. Je rozumné - a z praktického hlediska nutné - definovat elity pomocí zaměstnaneckých pozic. Ale to vede k dalším problémům: 1) Které zaměstnanecké pozice lze definovat jako "elitní"? 2) Protože studujeme sociální změnu, je pravděpodobné, že se mění i definice elity (jestliže například před rokem 1989 tajemník ústředního výboru komunistické strany byla zaměstnanecká pozice definující příslušnost k elitě, což jistě neplatilo o biskupovi, po roce 1989 tomu bude jistě naopak). 3) Mezi různými indikátory příslušnosti k elitě se mohou vyskytnout inkonzistence. Některá povolání mohou mít vysokou prestiž, ale stále nízký příjem atd. Která z charakteristik bude v takových případech rozhodující? 4) Co to znamená "nejvyšší" pozice? Jaké procento populace patří k "špičce", kterou chceme studovat?

Nabízíme následující prozatímní řešení. (1) Pro identifikaci "špičkových" pozic budeme aplikovat kombinovanou míru prestiže a příjmové úrovně. S využitím dat ze starších výzkumů se pokusíme nalézt povolání, která tuto špičku definovala v minulosti. (2) Protože jak prestiž, tak příjem se mění, zejména na nejvyšších stupních, musíme do našeho výzkumu zahrnout krátkou analýzu prestiže. Předložíme respondentům seznam povolání definujících předchozí elitu a požádáme je, aby tento seznam upravili podle současné situace, tj. aby některé profese ze seznamu vyškrtli a jiné tam naopak doplnili. (3) Ačkoli výchozím bodem je empirie, nechceme být empiricisty. Jak pro minulost, tak pro současnost budeme seznamy prověřovat, a to zejména pokud půjde o povolání s velkou inkonzistencí mezi příjmem a prestiží. Definitivní seznamy budou výsledkem kolektivního sociologického posuzování. (4) V definici "špičky" budeme flexibilní v závislosti na analyzovaných otázkách.

Definice kapitálů. Jak již bylo řečeno výše, politický kapitál před rokem 1989 bude definován členstvím v komunistické straně. U těchto osob bude politický kapitál měřen jejich pozicí ve stranické hierarchii. Proto musíme mít údaje nejen o členství jako takovém, ale rovněž informaci o jeho průběhu a o pozici ve stranické hierarchii. Podobná data se pokusíme získat i u ostatních výběrových souborů. Proto, abychom mohli testovat hypotézy o vzniku nové politické elity, musíme zjišťovat současnou politickou afiliaci, členství a pozici v hierarchii příslušné strany.

Kulturní kapitál bude měřen hlavně dosaženým vzděláním, ale do jeho definice vstoupí i indikátory kulturní spotřeby a kulturních aktivit [Ganzeboom 1982]. Zahrneme i diplomy z politického vzdělávání, ze stranických škol atd. K tomu budeme zjišťovat vzdělanostní dráhy, nikoli tedy pouze nejvyšší dosažené vzdělání.

Ekonomický kapitál bude měřen pomocí příjmu a majetku. Zatímco pro politický a kulturní kapitál budeme mít životní historie, v případě ekonomického

kapitálu budeme zjišťovat pouze stav v době šetření. Navrhujeme ovšem získat informaci o rodinném majetku v době před nástupem komunistického režimu.

4. Metody

Ve studiu sociální stratifikace a mobility se tradičně využívá velmi rozvinutého statistického a analytického aparátu. Proto předpokládáme použití celé škály technik, které tvoří výbavu této disciplíny, včetně strukturních modelů, logistické regrese, log-lineárních a log-multiplikativních modelů, analýzy událostí atd. K ilustraci stylu analýzy uvádíme dále příklad postupu, který navrhujeme.

Předpokládáme, že chceme zjistit, zda se po roce 1989 změnil základ rekrutace do manažerských pozic, zvláště do jaké míry členství v komunistické straně bylo "kapitálem" před rokem 1989 a naopak nevýhodou po roce 1989. Tuto otázku bychom se mohli pokusit studovat tak, že ze souboru osob s vyšším vzděláním a současně ze souboru pocházejícího z jednoho ze starších výzkumů budeme extrahovat podobné podvýběry, které spojíme v jeden analytický soubor. Na tomto souboru budeme aplikovat logistickou regresi, ve které závisle proměnnou bude dichotomie říkající, zda respondent byl nebo nebyl v manažerské pozici a jako nezávisle proměnné budou aplikovány standardní determinanty jako například dosažené vzdělání, počet let praxe atd. Kromě toho bude mezi nezávisle proměnnými figurovat rok šetření (v podobě dichotomie "perioda", tj. zda se jedná o šetření provedené před rokem 1989 nebo později), členství v komunistické straně v obou sledovaných časových obdobích a interakční člen definovaný jako produkt dichotomie "perioda" a členství v komunistické straně. Jestliže platí hypotéza o "cirkulaci elit", pak efekt členství bude silně pozitivní v první periodě a silně negativní ve druhé periodě. Pokud platí spíše "reprodukční teorie", pak efekt členství ve straně bude pozitivní v obou periodách, i když pravděpodobně ve druhé periodě bude poněkud slabší než v první. Podobnou strategii lze zvolit pro testování rozdílů mezi zeměmi, i pro celou řadu dalších hypotéz.

Přeložil a upravil Petr Matějů

Literatura

- Andorka, R., K. Zagorski. 1980. *Socio-Occupational Mobility in Hungary and Poland*. Warsaw: Polish Academy of Sciences, Institute of Philosophy and Sociology.
- Andorka, R. 1976b. "Social Structure and Economic Development in Hungary." In: *The Social Structure of Eastern Europe*, ed. by B. L. Faber. New York: Praeger.
- Andorka, R. 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka, R. 1983. "Age, Cohort, and Historical Factors Influencing Inter- and Intragenerational Mobility of Men and Women in Hungary." *Research in Social Stratification and Mobility* 2:197-248.
- Bauman, Z. 1974. "Officialdom and Class: Bases of Inequality in Socialist Society." Pp. 129-48 in *The Social Analysis of Class Structure*, ed. by F. Parkin. London: Tavistock.
- Boguszak, M. 1990. "Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility." Pp. 233-262 in *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparison of Social Structure and Mobility*, ed. by M. Haller. New York: Sharpe.

- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. *Stratification or De-Stratification of the Czechoslovak society?* Working papers Institute of Philosophy and Sociology. Czechoslovak Academy of Sciences, Prague. (in Czech: "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR". *Sociologický časopis* 26: 168-186).
- Boguszak, M., P. Matějů, J. Peschar. 1990b. "Development of Educational Mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands." In: *Social reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Department of Sociology, University of Groningen.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York: Columbia University Press.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987a. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations, Part I: a Model for Evaluating the 'FJH Hypothesis'." *European Sociological Review* 3:54-77.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987b. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations, Part II: the Model of Core Social Fluidity Applied." *European Sociological Review* 3:145-66.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser. 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: the Case of Occupational Status." *Social Science Research* 4:329-60.
- Ganzeboom, H. B. G. 1982. "Explaining differential participation in high- cultural activities." Pp. 186-205 in *Theoretical Models and Empirical Analyses*, ed. by W. Raub. Utrecht: ES Publications.
- Ganzeboom, H. B. G., P. DeGraaf, D. J. Treiman. 1988. "A Standard International Occupational Socioeconomic Index." *Paper presented at a meeting of the Research Committee on Social Stratification and Social Mobility*, International Sociological Association, Madison, Wisconsin, August 30-September 1.
- Ganzeboom, H. B. G., R. Luijckx, D. J. Treiman. 1989. "Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective." *Research in Social Stratification and Mobility* 9:3-79.
- Goldthorpe, J. H. 1985. "On Economic Development and Social Mobility." *British Journal of Sociology* 36:549-73.
- Hankiss, E. 1989a. "Reforms and the Conversion of Power". *Paper read at a conference in the Konrad Adenauer Stiftung*, Bonn, 29-31 May 1989, "Ost-Mitte; Europa, Die Herausforderung der Reformen".
- Hankiss, E. 1989b. *Kelet-Európai Alternatívák*. (East-European Alternatives). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvtárhoz.
- Hauser, R. M., D. B. Grusky. 1988. "Cross-National Variation in Occupational Distributions, Relative Mobility Chances, and Intergenerational Shifts in Occupational Distributions." *American Sociological Review* 53:723-41.
- Hauser, R. M., J. N. Koffel, H. P. Travis, P. J. Dickinson. 1975a. "Temporal Change in Occupational Mobility: Evidence for Men in the United States." *American Sociological Review* 40:279-97.
- Hauser, R. M., P. J. Dickinson, H. P. Travis, J. N. Koffel. 1975b. "Structural Changes in Occupational Mobility among Men in the United States." *American Sociological Review* 40:585-98.
- Janicka, K. 1986. "Changes in Social Structure and in How It Is Popularly Conceived." Pp. 60-77 in *Social Stratification in Poland: Eight Empirical Studies*, ed. by K. M. Slomczynski and T. K. Krauze. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

- Kelley, J., H. S. Klein. 1981. *Revolution and the Rebirth of Inequality: a Theory Applied to the National Revolution in Bolivia*. Berkeley: University of California Press.
- Kolosi, T. (ed). 1982. *Rétegzodés Modell Vizsgálat* (Stratification Model Study), Vol. I. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi, T. 1983. *Struktúra és Egyenlőtlenség* (Structure and Inequality). Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kolosi, T. 1984. *Tagolt Társadalom* (Stratified Society). Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kolosi, T. 1980. "New Tendencies in the Changes of the Social Structure." *Valóság* 3:28-50.
- Machonin, P. (ed.). 1969a. *Československá společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*. Epocha: Bratislava.
- Machonin, P., Z. Šafář, B. Jungmann, M. Petrusek. 1967. "Sociological Survey of the Vertical Social Differentiation and Mobility of the Population of Czechoslovakia." *Sociologický časopis*. No. 6.
- Machonin, P. 1969b. "The Social Structure of Contemporary Czechoslovakia." *Czechoslovak Economic Papers*. No. 11.
- Machonin, P. 1970. "Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia." *American Journal of Sociology* 75:725-41.
- Matejko, A. 1971. "From Peasant to Worker in Poland." *International Review of Sociology* 7:27-75.
- Matějů, P. 1990a. *Who gains and who loses in a socialist redistribution?* Paper presented at the meeting of the Committee on Social Stratification, Madrid, July 9-13, 1990.
- Matějů, P. 1990b. *Social Stratification and Economy in the Period of Transition. The Case of Czechoslovakia*. Paper presented at the seminar "Eastern and Central Europe in Transition", Dubrovnik, April, 1990.
- Matějů, P. 1990c. "Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary." In *Social reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Department of Sociology, University of Groningen.
- Matějů, P. 1990d. "Beyond Educational Inequality in Czechoslovakia." *Working Papers of the Center for Demography and Ecology*, University of Wisconsin, Madison, December 1990.
- Mód, A. et al. 1966. *Társadalmi Rétegzodés Magyarországon* (Social Stratification in Hungary). Budapest: Kozponti Statisztikai Hivatal. Idoszaki Kozlemények, No.11
- Ossowski, S. 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Róbert, P. 1986. *Származás és Mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Simkus, A. A. 1981. "Historical Changes in Occupational Inheritance under Socialism: Hungary, 1930-1973." *Research in Social Stratification and Mobility* 1:171-203.
- Simkus, A. A. 1984. "Structural Transformation and Social Mobility: Hungary 1938-1973." *American Sociological Review* 49:291-307.
- Slomczynski, K. M., T. K. Krauze. 1987. "Cross-National Similarity in Social Mobility Patterns." *American Sociological Review* 52:598-611.
- Sobel, M. E., M. Hout, O. D. Duncan. 1986. "Saving the Bath Water: an Invited Comment on Krauze and Slomczynski's 'Matrix Representation of Structural and Circulation Mobility'." *Sociological Methods and Research* 14:271-84.
- Staniszksis, J. 1989. "The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe," *Soviet Studies*, October.

- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press (forthcoming).
- Szalai, E. 1989. "Ismét az Új Elitrol" ("Once Again about the New Elite"). *Élet és Irodalom*, December 8.
- Szalai, E. 1989. "Az Új Elit" ("About the New Elite"). *Beszélő*, No.27.
- Szelenyi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelenyi, S. 1987. "Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party." *American Sociological Review* 52:559-573.
- Szelenyi, S. 1988. *Social Mobility and Class Structure in Hungary and the United States*. (Unpublished Doctoral Dissertation.) Madison: University of Wisconsin - Madison.
- Treiman, D. J. 1970. "Industrialization and Social Stratification." Pp. 207-34 in *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*, ed. by E. O. Laumann. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.
- Treiman, D. J. 1989a. "Social Stratification in South Africa." *Proposal submitted to the National Science Foundation*.
- Treiman, D. J. 1989b. "Social Structure and Status Attainment: Micro- macro Links." *Paper presented at the annual meetings of the American Sociological Association*, San Francisco, August.
- Treiman, D. J., Kam-Bor Yip. 1989. "Educational and Occupational Attainment in 21 Countries." Pp. 373-94 in *Cross-National Research in Sociology*, ed. by M. L. Kohn. Sage: Newbury Park.
- Treiman, D. J., Y. Peng. 1989. "Comparative Perspectives on the Intergenerational Transmission of Occupational Position." *Paper presented at the annual meetings of the American Sociological Association*, San Francisco, August.
- Wesolowski, W. (ed). 1970. *Zroznacowanie Społeczne*. Warszawa: Ossolineum.
- Wesolowski, W. 1981. "Stratification and Meritocratic Justice." *Research in Social Stratification and Mobility* 1:249-65.
- Zagorski, K. 1974. "Social Mobility in Poland." In: *Polish Sociology: Selection of Papers from the Polish Sociological Bulletin*. Warsaw: The Polish Sociological Association.
- Zagorski, K. 1978. "Transformations of Social Structure and Social Mobility in Poland." Pp. 61-80 in *Class Structure and Social Mobility in Poland*, ed. by K. Slomczynski and T. Krauze. White Plains, NY: M.E. Sharpe.

Summary

During the 40 years of communist rule, the social formations of Eastern Europe were characterized by (a) virtually complete state ownership of major productive assets, (b) an almost unchallenged monopoly of a single party, which legitimized itself by the ideology of Marxism-Leninism, and (c) a single hierarchy of social positions in which ascent and descent was determined by access to "political assets" (i.e., party membership) and/or possession of "cultural assets" (i.e., educational credentials). To climb to the top of this hierarchy one had to demonstrate one's loyalty to the dominant political ideology (by joining the Communist Party) and obtain post-secondary educational credentials.

Since the summer of 1989, this system has disintegrated. In the emergent post-Communist formation, private ownership of major productive assets is permitted, a multi-party politi-

cal system has been established, and the social hierarchy is substantially changing. The exact nature of the new social structure still is unknown. Still, it already is clear that "political assets" have lost their central role in elite recruitment. By contrast, ownership of material assets (economic capital) appears to have become a distinct advantage. The role of cultural assets is problematic. There is some suggestion that, at least for the time being, cultural assets remain the most important determinant of elite positions in Eastern Europe; whether this will hold true in the future is less clear.

Similar changes appear to be occurring in the general population as well. Although it can hardly be the case that the events of 1989 turned the occupational structure topsy-turvy - most people necessarily remain in the same jobs they were in prior to 1989 - there is some evidence of a general loosening of constraints on opportunities. First, the way has been opened for entrepreneurship on an unprecedented scale. Second, an important determinant of access to education, particularly higher education - political resources and political connections - has been removed. Thus, it is quite possible that there is a shift toward more meritocratic recruitment to institutions of higher education. Third, as the economy becomes more market oriented, we would anticipate that job allocation also will become more "market-like". This may result in more extensive shifting among jobs, and also in job shifts being driven by relative wage rates more than in the past.

These apparent and anticipated changes at all three levels (the elite, the educated population, and the general population) are, however, neither well-established nor, to the extent they are empirically verified, well-understood. For example, while party membership per se is clearly no longer an asset, party members (or former party members) may nonetheless have reemerged as members of the new elite. Why might this be so? To see this, we review two competing theories of elite recruitment recently proposed by Eastern European social researchers: the "reproduction of elites" theory and the "circulation of elites" theory. Then we follow this review with a parallel review of two competing theories of status attainment. These two, more or less discrete bodies of literature - concerned with elite recruitment in East Europe and with processes of status attainment - turn out to be concerned with the same central theoretical issue: How much and in what ways do institutional arrangements matter for systems of social stratification and, in particular, patterns of social mobility?

Before we suggest a specific design for a comparative study of changes in the patterns of elite recruitment and in social stratification in general, we review the major results of stratification research in Eastern Europe. Then we propose two related hypotheses for further research:

1. In the transition to post-Communism, it is likely that we will observe the emergence of a third mobility regime - one that is quite different both in terms of its volume and pattern of social mobility from two mobility regimes typical for the "first stage" and the "second stage" of socialist development.
2. We expect that in the emergent third mobility regime, circulation mobility will increase. During the first mobility regime, due to the creation of new elite positions, upward mobility from working class and peasant backgrounds was made possible without members of the former elite experiencing much downward mobility. In the emerging third mobility regime, however, the number of elite positions is likely to remain the same or even shrink. Under these circumstances any upward mobility must be an exchange between elite and non-elite personnel. Furthermore, some upward mobility is indeed likely to occur due to the re-evaluation of some and devaluation of other assets.

To test hypotheses specified in this proposal we suggest to conduct analysis at two levels: an assessment of changes in social mobility patterns in the general population, and an analysis of changing bases of recruitment into the "elite." To do this, we propose to collect new data and to reanalyze existing data.

In each of the three countries, we propose to collect data from each of three samples: (1) a stratified 10,000 person sample of the general population age 20 and older, evenly divided between those with and without tertiary-level education; (2) a 2,500-person sample of pre-1989 Communist Party members; (3) a 1,000-person sample of post-1989 heads of private-sector enterprises.

Taken together, these samples yield four data sets: (1) a general population sample, formed by reweighing the educated and uneducated portions of the first sample; (2) a sample of those with high cultural assets - the educated portion of the general population sample; (3) a sample of those with high political assets in the old regime - the sample of pre-1989 Communist Party members; (4) a sample of those with high economic assets in the new regime - the sample of heads of private-sector enterprises.

In each of the three countries, a large-scale general population survey of social stratification and social mobility was undertaken in the mid-1980s (in Czechoslovakia in 1984; in Hungary in 1986; and in Poland in 1987). In each case, members of our research team either directed or were heavily involved in the design and execution of the survey; hence, the data will be available for analysis under this research project.

Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti

PAVEL MACHONIN

Ústav sociálně politických věd fakulty sociálních věd

Univerzita Karlova, Praha

Basic knowledge, theoretical and methodological premises of the research in transformation of social structure

Abstract: The article aims to explain the character and amount of accumulated knowledge about the history, present state and probable tendencies of the further development of social structure in post-Communist Czechoslovak society. The author finds that the dramatic past, equally dramatic present and only partially predictable future of this society does not easily allow the use of theoretical concepts and methodological approaches suitable for analysis of socially stabilized Western societies. He discusses theoretical concepts that he believes to be relevant for a research project of social transformation in Czechoslovakia and gives an outline of its methodological principles. Information about the research project is published elsewhere in this issue of the journal.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 299-318)

Tento článek má z mého osobního hlediska blíže vysvětlit předpoklady, z nichž vychází projekt výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti [Machonin, Matějů 1991]. Poznatkovými předpoklady rozumím rékapitulaci prozatím zformulovaných, převážně hypotetických znalostí o genezi, současném stavu a vývojových tendencích sociální struktury v naší zemi, teoretickými přehled obecných konceptuálních schémat, jež považuji za relevantní pro analýzu transformačního procesu, metodologickými stručnou úvahu o rejstříku metodologických přístupů, které jsou adekvátní povaze připravovaného výzkumu. Stranou ponechávám otázku poslání a významu výzkumu, jež se dostatečně objasňuje ve vlastním znění projektu.

1. Dosavadní poznatky o výchozím stavu transformace sociální struktury a jeho genezi

Na jiném místě [Machonin 1991] jsem publikoval úvahu o mimořádné složitosti a vnitřní heterogenitě kulturní a sociální struktury české, slovenské i československé společnosti, jak ji vytvořily dramatické osudy obou našich národů v průběhu devatenáctého, zejména pak dvacátého století. Zdůraznil jsem přitom, jak výrazně se takto komplikovaný tvar společenského uspořádání liší od jasně strukturovaných sociálních forem, v nichž žijí lidé v relativně stabilizovaných vyspělých západních zemích. Nyní bych chtěl tuto stále ještě dosti obecnou představu doplnit shrnutím dosavadních věcných poznatků o povaze probíhající transformace.

Transformace sociální struktury je složitý proces, který se jednoduše dá vyjádřit pouze v ideologicky pojatých výzvách nebo heslech (např. jako pohyb od

totalitární společnosti ke společnosti pluralitně demokratické, založené na tržní ekonomice nebo - v jiné verzi - jako pohyb od státního socialismu ke kapitalismu volné soutěže apod.). Pokud chceme při úvahách o transformaci vypovídat o sociální skutečnosti a o reálně možných tendencích jejího vývoje, musíme si položit několik vzájemně souvisejících otázek: odkud, z jakého stavu sociální struktury transformační proces započatý listopadem 1989 vychází, z jakého dlouhodobějšího sociálního procesu se výchozí stav zrodil, jaké faktické změny se ve společnosti odehrály mezi listopadem 1989 a dneškem (tj. počátkem roku 1991), jaké vývojové tendence aktuální společenský pohyb zahrnuje, jaký je stupeň pravděpodobnosti jejich realizace. Poněvadž o víceméně seriózním empirickém poznání sociální struktury můžeme mluvit - a to ještě s výhradami - jedině ve vztahu k období šedesátých let, zejména jejich druhé poloviny¹, musíme všechny poznatky usilující o odpovědi na otázky tohoto druhu považovat za předběžné, hypotetické a proto variantní.

Dosavadní sociologická diskuse o genezi sociální struktury příznačně pro konec osmdesátých let [Boguszak, Gabal, Matějů 1990, Machonin, Petrušek 1991] vedla k uznání faktu, že širším sociálně historickým rámcem pochopení výchozího bodu transformace je uznání existence dlouhodobé, "robustní" vývojové trajektorie, v níž se v Československu v několika vlnách prosadily vzájemně se podmiňující tendence k totalitární struktuře ekonomického politického a duchovního života společnosti a k redistributivně založenému rovnostářskému (přesněji "antivýkonovému") sociálnímu uspořádání. Nevyjasnilo se dosud plně, zda počátek takto charakterizovaného procesu je správně klást až do období po únoru 1948 (popř. po květnu 1945) nebo již do období po září 1938.

Přeměny, jež se v Československu realizovaly v období od konce třicátých do konce padesátých let, se nestaly dosud předmětem důkladnějšího sociologického ani sociálně historického rozboru², ačkoli právě ten by byl nejlepším východiskem úvah o tom, jaký byl přesně sociální obsah dlouhodobého vývoje, který byl dovršen koncem let osmdesátých. Existují však sociologické a sociálně historické práce o období šedesátých let, především pak o jejich druhé polovině³. Přesto, že jde o období slušně empiricky zdokumentované, existují rozdílné názory i na jeho sociální podstatu. Všechny doposud zveřejněné práce se shodují v tom, že od konce padesátých let do srpna 1968 (s krátkým dozníváním do roku 1969) došlo v Československu k dosti závažným změnám. Empiricky nejvíce doložená interpretace, vycházející z našeho výzkumu vertikální sociální diferenciací a mobility obyvatelstva ČSSR z roku 1967 a z hodnocení následného vývoje v období tzv. Pražského jara, charakterizuje toto období jako konflikt rovnostářsko-byrokratické sociální struktury s tendencí k vytváření výkonově založené (meritokratické) stratifikace a stále sílící tendencí k demokratické reformě

1) Srv. ["Československá společnost" 1990] a [Petrušek 1990], dále studii [Machonin 1990] a diskusi, na kterou odkazují v následujícím odstavci textu.

2) Určité vstupní údaje pro sociálně historické zpracování tohoto období shrnula nejúplněji studie [Kalinová, Průcha a kol. 1969], na jejíž přepracované znění se těšíme.

společnosti. Nevylučuje se možnost prosazení těchto reformních tendencí vnitřními silami, ta však vzhledem k vnějšímu zásahu nebyla historicky prokázána. Druhé hodnocení sice nepopírá empirická zjištění přesunů výkonově demokratického charakteru v průběhu šedesátých let, avšak hodnotí jejich význam skeptičtěji, v podstatě jako pomíjivý a beznadějný dílčí pokus totalitárně redistributivního systému o adaptaci na podmínky kulturních změn, které se odehrávaly v té době ve světě. Důležité přitom je, že oba tyto sociologicky relevantní názory jednak nepopírají existenci specifík vývoje v šedesátých letech, jednak se shodují ve zjištění svérázné symbiózy totalitárně byrokratického a redistributivně antivýkonového principu v utváření sociální struktury jako příznačné pro tzv. reálný socialismus. Tím se oba společně liší od sociologicky nezdůvodňovaných ideologických hodnocení tohoto období. Jedním z nich je interpretace v jazyce tzv. Poučení z krizového vývoje z roku 1970, která zamlčuje totalitární ráz sociálního systému a odsuzuje demokratizační tendence jako pokus o nahrazení vztahů "sociální rovnosti" restaurací kapitalistických poměrů. Na druhé straně běžná soudobá politická kritika "čtyřiceti let totalitního systému" zamlčuje nejen existenci reformních tendencí, ale hlavně specifický rys komunistické totality v Československu (a patrně nejen v Československu), kterým bylo právě její spojení s rovnostářskými, antivýkonovými prvky, aspoň dočasně výhodnými pro část pracující populace.

Vývoj, který následoval po sovětské okupaci Československa, tj. sociální přeměny sedmdesátých a osmdesátých let, byl popsán celou sérií statistických a sociologických šetření: dvěma censy, několika mikrocensy, dvěma speciálními šetřeními "třídní a sociální struktury" z let 1978 a 1984, mezinárodním srovnávacím výzkumem dělnictva a inženýrsko-technické inteligence, statistikou rodinných účtů apod.³

A přece paradoxně zůstal empiricky nepoznán, neboť žádné z uvedených šetření ve svém pojetí nepřekročilo meze dané apriorním přijetím absolutní dominance Stalinova schématu "neantagonistické třídní struktury" nad jinými dimenzemi sociální strukturace a jediné uznávané vývojové tendence, tj. tendence k jejímu "stírání", k sociální nivelizaci. Tomu v zásadě odpovídaly i všechny interpretace, k nimž oficiální československá sociologie dospěla (popř. také nedospěla, neboť souhrnné zhodnocení výsledků šetření 1978 a 1984 vlastně nikdy nespátřilo světlo světa). Světlou výjimkou je Roškova analýza sociologického významu domácího pracovního okruhu [Roško 1986]. Počínaje rokem 1986 pak se objevuje několik statí a kratších studií o jednotlivých aspektech sociální struktury a mobility, které překračují obzor předepsaných pojetí⁴. K obecnějším problémům míří až práce [Boguszak, Gabal, Matějů 1989], jejíž těžiště je v kritickém empirickém hod-

³) Vedle prací, na které se odvolávám v poznámce (1) a (2) připomínám studie [Kaplan 1989], [Strmiska 1988], [Skilling 1976].

⁴) Výsledky těchto šetření byly publikovány vesměs ve formě interních, převážně pramenných publikací, zčásti ve formě dílčích časopiseckých statí. Výjimkou je knižní publikace výsledků komparativního výzkumu [Gordon, Nazimova 1988].

⁵) Jde zejména o články P. Matějů, M. Boguszaka, J. Večerníka a v některých ohledech i J. Linhartu.

nocení vývoje sociální struktury v sedmdesátých a osmdesátých letech a některé články samizdatové produkce⁶.

Za těchto okolností nezbývá autorovi nic jiného, než se pokusit o hypotetickou charakteristiku dílčích sociálních procesů, jež se odehrály v československé společnosti, odvozenou z porovnání stavu sociální struktury známého z let 1967 - 1968 a stavu, který vyvolal výbuch společenské nespokojenosti koncem osmdesátých let. Domnívám se, že se v naší zemi v sedmdesátých a osmdesátých letech realizovaly tyto sociální, popř. sociálně relevantní procesy: a) plná ztráta státní suverenity a z toho vyplývající uzavření nebo zdeformování sociálních kontaktů navenek, b) politická degradace, sociální exkluze a perzekuce významné části obyvatelstva, c) další prohloubení byrokratizace společnosti, d) jako důsledek předchozích procesů i některých změn v ekonomice vznik (podle jiných rekonstrukce) panství "nové třídy", ztotožnitelné zhruba s tzv. nomenklaturou (při uznání faktu jejího spojení se špičkami stínové ekonomiky), e) vytváření poměrně široké sociální opory režimu redistributivní antivýkonovou politikou ve prospěch především části manuálně pracujících při preferenci zastaralých odvětvových a profesionálních struktur, také však značné části úřednictva - tato snaha se však ve velké míře zhroutila postupným vyčerpáním disponibilních zdrojů, čerpaných z minulosti i na úkor budoucnosti, f) jako důsledek právě uvedeného procesu další vlna sociální nivelizace, g) potlačování společenské úlohy vzdělanosti a vzdělaných skupin obyvatelstva, h) krajní omezení tržní ekonomiky a s tím související "porobení" spotřebitelů výrobci a pracovníky služeb, i) posílení "panství pracujících" jako specifického sociálního privilegia, j) společenská degradace mládeže a omezení příležitostí mladších částí populace k sociálnímu vzestupu, zvláště citelné u jejich kvalifikovaných částí, k) ohrožení postavení žen a úlohy rodiny vynucenou hromadnou zaměstnaností žen při nedostatečném rozvoji služeb, l) vytvoření vrstvy nových zbohatlíků z prominentů politické byrokracie, státního managementu a stínové ekonomiky, m) šířící se přímá pauperizace té části obyvatelstva, jež nebyla zahrnuta do privilegií redistributivního systému, a nepřímá pauperizace poměrně širokých skupin obyvatelstva relativním poklesem spotřební úrovně, kvality života a životního prostředí ve srovnání s vyspělými zeměmi, n) ekonomická a sociální redistribuce ve prospěch slovenské části státu, provázená však faktickou likvidací federativního uspořádání důslednou centralizací a byrokratizací správy, o) další prohloubení nesvobody duchovního života, glajchšaltace v oblasti tvorby a šíření duchovní kultury.

Není obtížné z výčtu hlavních sociálních procesů, který musí být ovšem ověřen seriózní sociálně historickou a sociologickou analýzou, vyvodit závěr, že musely vést k zabrzdění ekonomického a kulturního vývoje, zvláště ve srovnání s vývojem ve vyspělých zemích, jakož i vývoje politického, a to dokonce i ve srovnání s nadějným pohybem v Sovětském svazu, Polsku a Maďarsku v druhé polovině osmdesátých let. Stejně tak lze z téhož výčtu vyvodit i určité závěry o nezbytnosti růstu sociálního a politického napětí mezi "novou třídou" a zbylou částí

⁶) Patří k nim články M. Petruska (pod pseudonymem P. Grňa a Polehňa) a J. Alana (pod pseudonymem Lubor Čep).

jejích sociálních opor na jedné straně a mezi disidenty především z řad inteligence a politicky potlačené opozice, silně nespokojenou kvalifikovanou mládeží, nespokojenou mladší střední generace (rovněž především její kvalifikovanou částí), nepreferovanými a pauperizovanými početnými skupinami obyvatelstva, jež byly současně zbaveny účasti na svobodném politickém a duchovním životě atd., atp. Všechny tyto skupiny pak sehrály jistou roli v radikálním řešení historické situace vzniklé souběhem řady konkrétních okolností v listopadu 1989.

Místo rozvinuté, vyspělé či zralé socialistické společnosti, kterou proklamovali ideologové reálného socialismu, vznikla v Československu rozvinutá, ba svým způsobem přežralá, vnitřními i vnějšími konflikty zatížená sociální struktura, která logicky dovršila dlouhodobý vývoj k totalitárně antivýkonovému sociálnímu uspořádání. To vše se odehrálo v zemi, která byla ještě koncem třicátých let relativně hospodářsky a kulturně vyspělá a demokraticky uspořádaná, ve které v druhé polovině čtyřicátých let došlo k příklonu velké části obyvatelstva k socialistické ideologii a která ještě koncem šedesátých let dala příklad doposud nejradikálnějšího pokusu o reformu státního socialismu spojeného se snahou o dosažení, popř. udržení evropských hospodářských a kulturních standardů. Právě toto nakupení československých specifik dává naší historické zkušenosti obecnější význam: prokázalo se jím totiž, že ani relativně příznivé výchozí okolnosti nemohou zvrátit devastační efekt totalitárně antivýkonové restrukturalizace společnosti na fungování a vývoj (široce pojaté) kultury a člověka.

O podrobnější předběžné zhodnocení - nikoli ovšem o empirický popis, poněvadž k tomu chybějí údaje - stavu sociální struktury československé společnosti před listopadem 1989, jsem se pokusil v úvodu k souboru sociologických studií z přelomu let 1989/1990 [Machonin 1990: 243], přičemž autoři série dalších studií můj obecnější přístup doplnili, popř. zkorigovali konkrétnějšími rozbory jednotlivých sociálních vztahů, jež jsme považovali za relevantní. Po zkušenostech z vývoje v průběhu následujícího roku již víme, že ve snaze zredukovat zkoumané okruhy sociálních vztahů na nejpodstatnější jsme podcenili význam etnických, teritoriálních, sídelních a některých biosociálních aspektů stavu sociální struktury Československa na konci osmdesátých let. Chápali jsme již tehdy dosti přesně důležitost mezinárodních kontextů a charakteristik sociální struktury "reálného socialismu", i když se nám nezdařilo tuto problematiku podrobněji posoudit ve zvláštní stati. Přes tato "bílá místa" se mi zdá představa o stavu sociální struktury před listopadem 1989, jak jsme ji zformulovali počátkem roku 1990, vcelku vyhovující. Po doplnění opomenutých problémů se také v zásadě shoduje s podaným výčtem sociálních procesů, které se odehrály v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Nezávisle na uvedeném kolektivním pokusu se k obecné charakteristice výchozího stavu sociální transformace vyslovil na jaře 1990 další ze spoluautorů projektu našeho výzkumu [Matějů 1990]. Opírá se o řadu empirických prací druhé poloviny osmdesátých let, které se zabývají zejména problematikou vzdělání, příjmů a životní úrovně ve vztahu k sociální stratifikaci (popř. třídní struktuře) a sociální mobilitě v Československu, nejednou v komparaci s jinými evropskými

zeměmi⁷, jakož i o některé práce obecnějšího významu z konce osmdesátých let [Gabal, Matějů, Boguszak 1989].

Vzhledem k tomu, že - pokud je mi známo - text P. Matějů nebyl dosud publikován v češtině, považuji za účelné uvést ve svém překladu citaci jeho klíčových myšlenek:

"Jsem přesvědčen, že "destratifikace" střeoevropských zemí je jedním z klíčů k lepšímu pochopení ekonomické stagnace a neefektivity, typické pro jejich minulý vývoj, a že "destratifikace" bude jedním z hlavních faktorů, které budou zpomalovat oživení východoevropských ekonomik dokonce i v blízké budoucnosti". (...) "Více než čtyřicet let komunistických režimů ve východoevropských zemích přivedlo hlubokou erozi meritokratických principů v systému sociálních odměn, v dosahování vzdělání a zaměstnání, v distributivní spravedlnosti atd. Sociální a distributivní spravedlnost byly ideologicky pojímány jako "rovnost podmínek" spíše než "rovnost příležitosti" Při formulaci sociálních a ekonomických vývojových cílů se využívalo spíše redistributivních než produktivních kritérií. Aplikace ideologického postulátu prominence manuální práce vůči práci intelektuální, privilegia pro ty, kdo byli ideologicky oddáni politickému režimu (bez ohledu na jejich reálné zásluhy a schopnosti), sankcionovaná tzv. nomenklaturním systémem, obrovská redistribuce ekonomických a sociálních zdrojů a konečně rovnostářská interpretace sociální spravedlnosti - to vše způsobilo, že sociální systém ztratil univerzalistická kritéria pro soutěž mezi lidmi. Tzv. inkonzistence mezi kulturními, vzdělanostními, profesními a ekonomickými dimenzemi sociální stratifikace je pravděpodobně vyšší než v jiných zemích. Dokonce pojem "nahore" a "dole" ve společnosti erodoval a aby byl srozumitelný, muselo se často specifikovat "v jakém smyslu" se tyto termíny používají." [Matějů, 1990].

S dílčími výhradami, které by se mohly týkat známého sporu o "vlnovitý" charakter sociálního pohybu v průběhu uplynulých "více než čtyřiceti let", zejména pak představy jednoznačného prosazení antivýkonového uspořádání "shora" na základě předem daných ideologických postulátů, kterou by text mohl implikovat⁸, považuji formulaci P. Matějů za výstižnou a věcně správnou charakteristiku sociálního systému, který jsme zdědili po komunistickém režimu a tudíž výchozího bodu probíhající sociální transformace. Shrnuje základní rysy systému, který musel vzniknout sociálními procesy sedmdesátých let, jak jsem je uvedl ve svém výčtu. (Jsem si přitom samozřejmě vědom, že tyto procesy historicky navazují na genezi totalitárně antivýkonového systému ve čtyřicátých a padesátých letech i na jeho pokračování - byť vnitřně ohrožené reformními procesy - v letech šedesátých.) Citované výroky se rovněž obsahově v principech shodují s charakteristikou výchozího stavu sociální transformace podanou v souboru studií uveřejněných v Sociologickém časopisu č. 4/1990, na němž ostatně autor citované studie participoval. Shodu názorů je možno zaznamenat i pokud jde o přesvědčení, že "destratifikační" uspořádání bude zřejmě ještě určitou dobu podstatnou měrou ovlivňovat transformaci sociálního systému. Příčiny obtíží při uplatňování meritokratického modelu

⁷) Viz např. [Boguszak 1990], [Matějů, Peschar 1987], [Večerník 1990].

⁸) Srv. [Machonin, Petrussek 1991].

vidí Matějů vedle nedostatku ekonomických zdrojů pro moderní sociální politiku hlavně v dlouhodobém působení překonávaného systému a v přechodu antimeritokratických strategií individuálního životního úspěchu do "genetického kódu" společnosti. Přes dílčí empirické doklady čerpané z výzkumných prací publikovaných v druhé polovině osmdesátých let, přesvědčivé, pokud jde o separátní rozbor vzdělání a příjmů, nelze ovšem ani tuto formulaci globálních charakteristik společnosti konce osmdesátých let považovat za dostatečně empiricky prokázanou pro Československo, tím méně pak pro jiné středoevropské a východoevropské země. Zatím nejpráhlednější charakteristiku významných prací o sociální stratifikaci a mobilitě v Maďarsku, Polsku a Československu, a to se zřetelem jak k výchozímu stavu, tak k tendencím sociální transformace obsahuje výzkumný projekt, který se publikuje v tomto čísle Sociologického časopisu [Szelényi, Treiman 1991]. Doufáme, že také projektovaný výzkum sociální transformace ve své retrospektivní i aktuální části přinese v tomto směru doplňující empirické poznatky.

2. Dosavadní poznatky o průběhu a vývojových tendencích transformace sociální struktury

V již připomínaném souboru studií z přelomu let 1989/90 jsme zveřejnili první formulaci výpovědi o možných a pravděpodobných směrech vývoje sociální struktury v podmínkách transformace společnosti započaté politickými změnami v listopadu 1989 [Machonin 1990: 245 - 248]. Tehdejší formulace měla dvě navzájem související slabiny, organicky vyplývající z faktu, že predikce byla formulována na samém počátku hlubších sociálních přeměn. První z nich byl její normativní ráz, odvození výčtu možných a snad i pravděpodobných vývojových trendů z obecně formulovaných cílů transformace společnosti, jak je k danému historickému okamžiku v jisté míře souladu s veřejným míněním deklarovala nejaktivnější politická hnutí a jejich představitelé. Druhým bylo to, že faktické změny proběhly tenkrát prozatím pouze ve špičkách politického systému, do jisté míry i v hromadných sdělovacích prostředcích a v některých kulturních institucích, jakož i ve formě exploze nových, spontánních forem politické aktivity zdola. Nezasáhly ještě dostatečně hluboko do celé struktury politických institucí, tím méně pak do sféry ekonomiky a denního života lidí a nemohly se proto rozvinout jako reálné - nikoli pouze předpokládané - sociální trendy. Proto nám dnes, přes veškerou snahu ukázat pravděpodobnou variantnost a hlavně vnitřní konfliktnost budoucí realizace, musejí tehdejší formulace očekávaných změn připadat jako nedostatečně bohaté, málo variantní a dramatické ve srovnání s následným skutečným sociálním vývojem.

Pokusme se proto nyní, přibližně po roce, s přihlédnutím k dosavadnímu průběhu transformace, podrobit úvahy o jejích výhledech určité revizi. Podléhá jí především rozsah sociálních trendů, které je nutno brát v úvahu. Připomeňme, že začátkem roku 1990 jsme za relevantní považovali sociální trendy, související s přechodem k pluralitnímu demokratickému systému, s předpokládanou debyrokratizací správy, s přechodem k tržní ekonomice, zvláště v souvislosti se vztahem producentů a spotřebitelů, s uplatňováním výkonového principu se

zřetelem k problematice vzdělání a kvalifikace, s odvětvovou a profesní restrukturalizací ekonomiky, s generační proměnou, s přeměnami v duchovní sféře, s otevíráním společnosti Evropy a světu. Na první pohled je zjevné, že detotalizace společenského života uvedla v krátkém čase "do hry" několik dalších závažných sociálních trendů, souvisejících zejména se zintenzivněním snah národů a národností o větší míru politické, ekonomické i duchovní emancipace na celospolečenském sociálním systému, s obdobnými tendencemi různých teritoriálních celků (spojenými v tomto případě i se snahou o nápravu sociálně ekologických handicapů) a sídelních lokalit (obcí) a jejich různých velikostních kategorií a typů, se snahami o emancipaci rodiny, souvisejícími s protikladným úsilím žen o osvobození od ekonomicky vynucené výdělečné činnosti na jedné straně a o plné uplatnění získané kvalifikace na straně druhé. Problematika žen a rodiny se s plnou silou uplatní pravděpodobně teprve v budoucnosti v souvislosti s poklesem životní úrovně a se snahami řešit problém rostoucí nezaměstnanosti především na jejich úkor.

Dále vyšlo najevo, že pouze cílové určení předpokládaných trendů není dostačující. Ukázalo se, že výchozí podmínky na jedné straně a nedostatečná kvalifikovaná úroveň subjektivní akce (a tudíž přijímaných rozhodnutí) na straně druhé vedou k tomu, že dosahování i těch nejtransparentnějších cílů (např. přechodu k tržní ekonomice nebo k pluralitní demokracii), tím spíše pak cílů ne už tak transparentních, popř. explicitě uznávaných (jako je uplatnění výkonového principu), se uskutečňuje prostředky a cestami, které neztřídká jako průvodní meziprodukt vyvolávají efekty konečným cílům protikladné.

Detotalizace, pluralizace a částečná liberalizace sociálního systému vedla k tomu, že se, přes různé slovní kamufláže, fakticky velmi výrazně rozšířil vějíř v úvahu připadajících (tj. možných a v různém stupni pravděpodobných) modelových variant sociálního uspořádání, o jejichž prosazení usilují vlivnější či méně vlivné sociální síly a stále větší měrou i víceméně konstituovaná sociálně politická hnutí. Stati, publikované před rokem, které se této problematiky týkaly [Musil, Linhart 1990, Machonin, Musil 1990], na základě "realistického odhadu současné situace" předpokládaly, že rozhodující politický boj se soustředí na volbu mezi modely sociálně liberálním, sociálně demokratickým a třetím, který byl ne zcela výstižně nazván demokraticky socialistickým, v podstatě však vyjadřoval jakousi adaptaci reziduí státního socialismu na podmínky politické demokracie. V té době byla taková formulace otázky dosti nekonvenční, a to tím spíše, že se správně předpokládalo, že "modely" nejsou pouhými ideologickými a politickými konstrukty, nýbrž spíše vyjádřením různých představ o sociálním uspořádání společnosti, za něž se v souladu se svými specifickými zájmy mohou v odlišné míře postavit různé sociální skupiny.

Dnes je především zřejmé, že, varianty více "levé" či více "pravé", s jejichž existencí Musil a Linhart rovněž počítali, které však se vymykaly celkově normativnímu rázu tehdejších úvah, existují ve formě spíše skrývaných levicově totalitárních tendencí směřujících ke konzervování nebo obnovení reziduí nomenklaturně byrokratického a rovnostářského uspořádání i pravicově radikálních totalitárních až fašizujících tendencí směřujících k negaci demokracie a liberální

ekonomiky zprava. Soudím i nadále, že šance na jejich uplatnění ve smyslu reálného vlivu na utváření sociální struktury nejsou příliš velké a že přes své zjevné a ne vždy neúspěšné snahy proniknout do vládnoucích, opozičních nebo potenciálně úspěšných mimoparlamentních legálních politických stran patrně - především vzhledem k mezinárodnímu kontextu - příliš náš sociální vývoj neovlivní. Nemůžeme však zapomenout, že předpokládaný pokles životní úrovně velké části obyvatelstva, vzrůst nezaměstnanosti, očekávaná třídní a majetková diferenciacie (zahrnující rozšiřování jak bohatých, tak také středních i chudých sociálních seskupení) a některé další procesy, které mohou vyvolávat sociální nespokojenost (například vzestup nacionalismu) budou vytvářet pro levý i pravý radikalismus rostoucí potenciální sociální oporu. V nenormativních úvahách o sociální budoucnosti proto musíme s existencí extrémních variant sociálního vývoje počítat, zvláště pokud by došlo k různým, dnes obtížně předvídatelným, mezinárodním komplikacím.

Značně se rozevřel i vějíř variant politických programů (či spíše dosud programově nezformulovaných nebo nejasně a nepřesně zformulovaných tendencí), které je možno situovat do pole obecného souhlasu s proklamovanými cíli sociální transformace (pluralitní demokracie a svoboda duchovního života, tržní ekonomika, hospodářská a kulturní prosperita, sociální spravedlnost, vstup do Evropy). Společným jmenovatelem všech těchto tendencí je zásadní souhlas s ústavní listinou práv a svobod občana. Názorové rozdíly, popř. odstíny mezi jednotlivými politickými proudy jsou však už dnes natolik zřetelné, že je můžeme považovat za nositele rozdílných představ o sociální budoucnosti. Výrazné, také však i pouze částečné politicko-mocenské uplatnění kteréhokoli z těchto proudů znamená, nebo by znamenalo zásah do pohybu sociální struktury.

V současnosti je zřejmě nutné počítat se značným vlivem na utváření sociální struktury u liberálně konzervativního křídla naší politické scény (orientace na plnou restauraci třídních kapitalistických poměrů, silná vazba na mezinárodní kapitál, politický centralismus, antikomunistický a antisocialistický radikalismus, sklon k vyostřování sociálních konfliktů spíše než k hledání sociálního konsensu), také však liberálně demokratického humanistického středu (vyznačujícího se sklonem k vyhledávání širšího sociálního konsensu, k ochraně menšin, k oslabování centralismu a ke kompromisům mezi pravými a levými tendencemi). Postupně se zřejmě vykrystalizuje zatím stydlivý proud umírněné levice, tj. sociální demokracie a jiných složek demokratické a víceméně socialistické orientace s důrazem na pluralistickou demokracii, smíšenou ekonomiku a silnou státní sociální politiku. V našich poměrech je třeba i do budoucna počítat s levicovým hnutím usilujícím při zachování silných pozic demokratického státu v hospodářství, kulturní i sociálně politické sféře o uchování redistributivních a rovnostářských prvků ve prospěch pracujícího obyvatelstva, zděděných z komunistického období.

Vedle tohoto základního rozložení politických sil a jim odpovídajících sociálních programů vznikly a budou se rozvíjet i Musilem a Linhartem předpokládané vývojové varianty, konstruované podle jiných os a jim odpovídající hnutí s programy zejména národními, regionálními, popř. obecně lokálními, konfesionálními, odvětvovými (např. s programem agrárním), sociálně ekologickými apod. I tyto směry usilují o vliv na reálné formování sociální struktury v souladu

s odpovídajícími skupinovými zájmy, přičemž svérázným způsobem modifikují a také komplikují uplatňování, konflikty a kooperace základních sociálně politických tendencí.

Rozevření sociálně politické diferenciace zároveň rozšiřuje možnosti sociálních a politických konfliktů i nepolitických zájmových konfliktů, jejichž výsledky nejsou zpravidla jednoznačně předvídatelné, mj. i proto, že současně vzniká možnost někdy i nečekaných sociálně politických koalic a v důsledku toho i sociálně kompromisních řešení. V souladu s našimi původními úvahami se v důsledku větší sociálně politické diferenciace a s ní spjatého zvýšení variantnosti sociálního pohybu a složitějších vztahů mezi skupinami, jež jednotlivé varianty podporují, zvyšuje i možnost a pravděpodobnost takového směřování sociální transformace, které bude zahrnovat různé kombinace v úvahu připadajících modelových uspořádání.

Již dosavadní průběh jednotlivých procesů, jejichž realizaci jsme považovali za součást základního směru transformace sociální struktury, prokázal platnost jak předvídaných vzájemných souladných i nesouladných působení mezi nimi, tak vznik nových komplikací, které vyplynuly z právě osvětlené větší složitosti průběhu sociálních změn, než jakou jsme předpokládali. Výsledkem toho jsou některé nečekané až překvapivé rysy faktického průběhu procesů sociální transformace.

Neudivuje jistě příliš, že přechod k pluralitnímu demokratickému systému narazí na odpor starých totalitárních struktur a dokonce ani to, že překonávání tohoto faktického nebo i domnělého odporu je spjato se vznikem tendencí pravicového totalitarismu. Mnohem závažnější je zjištění, že v realitě neprobíhá ani tak proces debyrokratizace správy jako nahrazování starého byrokratického systému novým, o nic méně všudypřítomným.

Průběh přechodu k tržní ekonomice byl v zásadě vyložen nikoli jako pouhá deetatizace, nýbrž jako důsledná a všeobecná privatizace, která nepřipouští ani prvky samosprávy výrobců (včetně akciových společností zaměstnanců), usiluje o vytlačení i podnikání obcí a nenechává stranou privatizačního tlaku ani družstevnictví. (Ve srovnání s tím je spor bývalých a potencionálních soukromých vlastníků o majetky spíše otázkou technickou, i když se závažnými sociálními implikacemi, týkajícími se sporu o "reprodukcii" nebo "cirkulaci" elit [Szelényi, Treiman 1991].) Překvapivý průběh má státní řízení procesu zavádění trhu, jež svým časováním (liberalizace cen jako první krok) preferuje opět jako v minulosti výrobu a služby před spotřebitelem, který je probíhající rychlou inflací radikálně ochuzován. Zcela zřetelně se přitom ukazuje, že zvolený postup přechodu k tržní ekonomice spojuje byrokratickou těžkopádnost státního řízení s živelností a slepotou trhu: nezdá se, že by zatím výrazněji progredovaly efektivnější výrobní struktury a že by se příliš zlepšovalo postavení výkonnějších a kvalifikovanějších lidí. Ba naopak, zejména kvalifikovaní mladí lidé mají velké potíže s pracovním i společenským uplatněním. Do jisté míry nečekané jsou obtíže, s nimiž se setkává věda, umělecká tvorba, školství, tělesná kultura, šíření duchovní kultury, za jejichž nedostatečnou podporu byl minulý režim právem kritizován.

To, že procesy, které jsme nepovažovali původně za příliš významné (např. rozvoj národních, regionálních, ekologických a lokálních hnutí), svým faktickým průběhem značně zkomplikovaly prosazení procesů ostatních, je víceméně samozřejmé.

Rychlá detotalizace společenského systému a pomalý přechod k utváření systému demokratického na jedné straně a konfliktní záměna plánované redistributivní ekonomiky prvními kroky k tržní ekonomice na straně druhé vytvořily pro velký počet lidí zcela nové, nezvyklé sociální situace. To vyvolalo vznik širokého pole pro různé druhy iniciativ menšinových, okrajových, popř. nedostatečně socializovaných sociálních skupin, také však pro iniciativní a makrosociálně těžko předvídatelné chování široké škály malých sociálních skupin a individuí. Tyto aktivity působí zčásti proti makrosociálním trendům k nové strukturaci společnosti nebo aspoň jejich prosazování znejasňují a komplikují.

A tak se místo poměrně jednoduchého schématu několika základních jednosměrných procesů sociální transformace, odstupňovaných do několika málo variant, v realitě setkáváme s mnohem větší spletností mnoha souběžných i mnoha vzájemně se křížících a si překážejících tendencí, včetně tendencí destrukturačních, přičemž výsledný sociální pohyb je obtížně předvídatelný, pouze povlnný a jen neúplně se přibližuje předpokládanému ideálnímu směřování.

3. Teoretické předpoklady výzkumu sociální transformace

Z dosavadních úvah je zřejmé, že objektem našeho výzkumu musí být výchozí stav transformace, chápaný jako produkt mimořádně dlouhého, složitého a konfliktního procesu historické geneze, právě tak složitý, konfliktní a navíc nejednoznačný faktický průběh transformace, vývojové tendence, jež se v něm prosazují, jakož i variantní možnosti a pravděpodobnosti budoucího vývoje sociální struktury.

Alternativou takového pojetí předmětu výzkumu by mohlo být pochopení transformace jako pohybu podle předem daného programu a omezení empirického výzkumu na zjišťování postojů lidí k transformačním procesům a změn v jejich politickém a ekonomickém chování a v jejich názorech. Výzkum tohoto druhu by byl jistě mnohem snazší a jeho výsledky by byly stále zajímavé, skutečná podoba sociálních procesů by však zůstala badateli skryta a zjištěné postoje, názory a způsoby chování by nemohly být hlouběji pochopeny ve svých příčinných souvislostech.

Zůstaneme-li u navrhovaného předmětu výzkumu, nezbyvá než přizpůsobit teoretické předpoklady jeho mnohotvárnosti a nejednoznačnosti. Ta se spolu s faktem generační rozrůzněnosti výzkumníků promítá i do různorodosti názorů uvnitř výzkumného týmu. Vzhledem k nedostatečnému stupni empirického poznání československé společnosti, především však vzhledem k neplodnému dvacetiletému přerušení badatelské práce v oblasti teorie sociální struktury, zjevně nejsme s to v krátkém čase vypracovat samostatný teoretický referenční rámec pro empirický výzkum. První šetření však musí být zahájeno ještě v tomto roce, má-li postihnout aspoň některé momenty počáteční fáze transformace. A tak nezbyvá nic jiného, než sáhnout k vědomému teoretickému eklektismu. Chceme využít prvky samostatného teoretického uvažování nad sociální strukturou Československa, které se zrodily ve vzájemné návaznosti i sporu v šedesátých

letech i koncem let osmdesátých. Chceme uplatnit i teoretické koncepty soudobé evropské i světové sociologie, byť vznikly jako nástroj reflexe podstatně odlišné sociální skutečnosti vyspělých společností se stabilizovanými sociálními strukturami. Nezapomeneme ani na dílčí specializované teoretické přístupy, akcentující jednotlivé stránky sociální struktury, které mohou být pro nás důležité. Nepoužijeme však různorodých teoretických konceptů jako apriorních předpokladů, jejichž platnost pro československé podmínky chceme a priori prokázat tomu přizpůsobenými metodologickými instrumenty. Budou pro nás jen tím, čím skutečně jsou, tj. myšlenkovými konstrukty vytvořenými pro zobrazení jiných historických situací naší společnosti nebo dokonce společenských poměrů jiných zemí. Budeme naši sociální skutečnost, různé fáze jejího vývoje a různé stránky jejího stavu srovnávat s těmito koncepty, zjišťovat podobnost či nepodobnost s nimi, budeme z jejich elementárních prvků vytvářet a empiricky ověřovat koncepty obměněné atd. Cílem našeho poznání má být konkrétní výpověď o dynamicky se proměňující sociální skutečnosti, k jejíž formulaci nám jednotlivé teoretické přístupy pomohou, aniž by souhrnný výsledek nutně musel odpovídat kterémukoli z nich jednotlivě.

Které teoretické koncepty chceme aspoň částečně využít a které fáze nebo stránky vývoje naší společnosti by nám měly pomoci osvětlit?

Především navážeme při analýze uplynulých čtyřiceti (možná i padesáti) let vývoje na "domácí" teoretické koncepty rovnostářsko-byrokratické, totalitárně anti-výkonové, redistributivní, destratifikované atp. společnosti, jež mají své analogie i v literatuře jiných bývalých socialistických zemí a mají tu výhodu, že odrážejí specifikum jejich vývoje vůbec a československou zvláště⁹. Jejich jádrem je ten či onen způsob interpretace funkčních zdůvodnění symbiózy totalitárního a byrokratického uspořádání politického a duchovního systému a jeho sociální opory, vytvářené redistributivním a antivýkonovým fungováním ekonomiky. Máme důvody se domnívat, že tento systém zdaleka nezanikl politickou změnou, jež započala v listopadu 1989.

K povinnému vybavení každého výzkumu soudobé společnosti patří uplatnění té či oné verze teoretického konceptu třídního uspořádání společnosti. V minulosti jsme se, radikálněji než mnozí jiní, vypořádali se Stalinovým konceptem neantagonistických tříd i jeho přívěškem - postulovaným vývojem k sociální homogenitě - a prokázali jeho teoretickou inkonzistentnost stejně jako jeho neplatnost pro československé podmínky šedesátých let¹⁰. V tomtéž kontextu jsme vyzkoušeli i podrobnější operacionalizaci tzv. třídně ekonomického postavení, která se z jistého hlediska blíží některým v současnosti velmi frekventovaným neomarxistickým nebo neoweberiánským třídním klasifikacím, vyvinutým pro analýzu západních kapitalistických společností a v těchto zemích také empiricky ověřených¹¹. V této souvislosti nemohu nepoznamenat, že je mi proti mysli tichý přechod od Stalinova schématu k podrobnějším kvazitřídním klasifikacím bez explicitního teoretického vysvětlení, s jakým se setkáváme v řadě bývalých

⁹) Zajímavou verzi těchto teorií razí v poslední době - zatím v novinových článcích - sovětský sociolog O. I. Škaratan svými úvahami o etakratické stratifikaci sovětské společnosti.

¹⁰) Viz [Machonin a kol. 1969: 105 a násl. a 323 a násl.].

¹¹) Viz např. [Wright 1985] a [Goldthorpe et al. 1987].

socialistických zemí a o který se ostatně již u nás svým způsobem pokusili autoři výzkumů třídní a sociální struktury 1978 a 1984 v Československu¹². O verifikaci či falzifikaci platnosti těchto schémat nebo jejich obměn se pokusíme i v našem výzkumu, přičemž očekáváme, že budou významným příspěvkem pro rozbor situace, která u nás vzniká v souvislosti s postupující privatizací ekonomiky. Za úvahu však bude stát i ověření platnosti klasických teoretických konceptů třídní struktury na vyvíjející se novou realitu. Za zvláště cenné považujeme organické spojení moderního třídního pojetí sociální struktury s analýzou drah intragenerační, zejména však intergenerační mobility a v této souvislosti i u nás použitelné úvahy o významu tzv. ekonomického, kulturního a sociálního kapitálu [Bourdieu 1986].

Stejně tak za samozřejmost považujeme i uplatnění poznatků paralelně se rozvíjející moderní školy sociální stratifikace a mobility, a to tím spíše, že i tato souvislost patří již mezi domácí tradice¹³. Nechápeme přitom svár stratifikačního a třídního přístupu k analýze soudobých západních společností tak dramaticky, jak se jeví jejich nositelům a propagátorům. Je docela dobře možné, že jde o dva komplementární pohledy na tutéž sociální realitu, odhalující různé vzájemně spjaté stránky její struktury a fungování (třídně vlastnickou a výkonovou diferenciaci). Rovněž u nás předpokládáme jistou váhu stratifikačního momentu v minulosti (zejména v šedesátých letech) a, doufejme, i v budoucnosti, kdy by se měl v souvislosti s přechodem k tržní ekonomice stále více prosazovat výkonový, meritokratický princip sociálního uspořádání. A také pro tuto budoucnost předpokládáme spíše komplementaritu třídního a stratifikačního momentu v realitě a tudíž i v teoretickém přístupu.

Při uplatnění moderních třídních i stratifikačních přístupů na zkoumání soudobých společností se však setkáváme s dvěma problémy, jež si při koncipování našeho výzkumu musíme uvědomit.

V nejrůznějších variantách přístupů opírajících se o třídní koncept společnosti, stejně tak však také těch, jež vycházejí z konceptu sociálního ekonomického statusu, zůstává zcela stranou problém sociálního postavení ekonomicky neaktivní a vlastně i profesionálně nestabilní částí populace. Souvisí to se zjevným přeceněním úlohy zaměstnání a pracovní aktivity ve společenském životě. Takový přístup opticky zvětšuje představu o strukturovanosti populace a, podle přístupu toho kterého autora, o významu buď uzavřenosti tříd, nebo naopak, otevřenosti strat v celku sociální struktury. Tento nedostatek bychom si měli plně uvědomit, poněvadž je organickou vadou téměř všech dosavadních šetření sociální struktury. My se budeme naopak snažit o analýzu sociálního postavení lidí jak po linii ekonomicky aktivní populace, tak po linii celku populace. V této souvislosti nás bude zejména zajímat právě vztah ekonomicky aktivní a současně profesionálně relativně stabilní populace, populace profesionálně nestabilní a populace ekonomicky neaktivní a ovšem také klíčový problém přechodu od distributivní

¹²) Tuto snahu jsme v souvislosti s mezinárodními komparacemi zaznamenali v SSSR, Bulharsku, Jugoslávii a Polsku.

¹³) Přehledné dějiny tohoto směru shrnují stati [Campbell 1983] a z jiného hlediska [Lenski 1988].

ekonomiky k ekonomice tržní: očekávaný zásadní zvrát ve vztahu producentů a spotřebitelů.

Již po řadu let se v různých pokusech o mezinárodní komparace zjišťuje dosti vysoká míra podobnosti mezi výsledky výzkumů sociální struktury a mobility ve vyspělých západních zemích a v Československu, popř. některých dalších zemích bývalého sovětského bloku. Domnívám se, že jednou z příčin tohoto na první pohled absurdního jevu je používání shodných nebo podobných vstupních klasifikací třídně ekonomického postavení nebo sociálně ekonomického statusu, které pak ve skutečnosti měří něco jiného, než proklamují. Téměř ve všech známých pokusech o určení sociálně ekonomického statusu nebo třídního postavení se řazení a klasifikace profesí provádí aspoň zčásti nepřímou, tj. kromě organického kritéria složitosti práce se do něho promítá prestiž profese, žádoucnost dosažení této profese, u Goldthorpa dokonce typ zdroje a úroveň příjmů dosahovaných pomocí zaměstnání, stupeň ekonomické jistoty a šance ekonomického vzestupu. Strukturálně funkcionalistický předpoklad hodnotového univerzalizmu je tak silně podtrhován možná nikoli z nějakých důvodů teoretických, nýbrž především proto, že ospravedlňuje takovéto operace, tj. vyvozování objektivních charakteristik sociálního, popř. sociálně profesionálního postavení ze skutečně nebo domněle převládajících hodnotových orientací. Ale jde se mnohdy ještě dále. Např. marxisté a neomarxisté spojují určení profesionálního postavení a priori s postavením v systému vlastnění nebo disponování výrobními prostředky. Jiné proudy vyzdvihují postavení v systému pravomocí a kontroly v procesu produkce. Obecně se velmi často do těchto klasifikací zahrnují i hlediska historicky zděděné, byť recentním vývojem zřetelně podlamované hranice dělby práce na manuální/nemanuální, nezemědělskou/zemědělskou. Zvláště v tzv. třídních klasifikacích, také však i v některých přístupech stratifikačních, patří hlediska dělby práce k základním kritériím třídění. Obdobně je tomu s členěním profesí podle předpokládaného stupně školního vzdělání.

V důsledku těchto apriorních teoretických konceptů se již do prvního kroku empirického výzkumu, tj. do operacionalizace škály zaměstnání a priori zahrnují předpokládané vazby mezi profesionální pozicí, dělbou práce, vzděláním, vlastnictvím, účastí na řízení, kompenzacemi (materiálními nebo morálními - typu prestiže) za výkon profesionální role, převládající hodnotové orientace atd. Nikdo si přitom příliš neláme hlavu otázkou, co vlastně ve společnosti je onou vertikálou, jež určuje sociálně ekonomický status nebo třídní postavení, jak ji vybírat mezi různými, v úvahu připadajícími charakteristikami sociálního postavení, jakých kritérií použít, čím lze ve skutečnosti nerovnost ve společnosti opravdu měřit.

Na výchozích klasifikacích však záleží výsledky zpracování dat. Vazba socio-profesionálního postavení na vzdělání a tím i životní styl, příjem, moc, prestiž, převládající hodnotové orientace je dána předem ex definitio nebo aspoň zamlčeným způsobem operacionalizace. Tím je rovněž do jisté míry předem dána i vazba na mobilitní dráhy. Proto jsou možné, podle mého názoru, při analýze jak vertikální sociální struktury, tak sociální mobility, velmi různé výsledky pro tytéž země podle toho, jaké vstupní klasifikace a jaký způsob operacionalizace se zvolí. Nejplastičtější je to vidět u uplatňování hranice mezi manuálními a nemanuálními

profesemi. Přijmeme-li a priori rozhodující význam rozdílů mezi manuální a nemanuální prací pro sociální postavení lidí, dojdeme nezhřídka, aspoň v našich podmínkách, k tomu, že spojujeme skupinu odborných zaměstnanců se skupinou úředníků na jedné straně a skupinu kvalifikovaných a ostatních dělníků na straně druhé a vytváříme tím poměrně heterogenní sociálně ekonomické kategorie. Ve skutečnosti v řadě výzkumů se prokazuje, že skupina řadových administrativních zaměstnanců - úředníků - je v některých směrech podobnější kvalifikovanému dělnictvu než postavení odborných zaměstnanců. Obdobně je to se vztahem kvalifikovaného dělnictva vůči dělnictvu polokvalifikovanému a zejména nekvalifikovanému. Něco podobného se ve stále větší míře projevuje i ve vztahu nezemědělských a zemědělských profesí.

Ze všech těchto důvodů chceme v našem výzkumu co nejprecizněji a co nejúžeji vymezit a co nejexaktněji změřit všechny v úvahu připadající charakteristiky sociálního postavení odděleně, abychom pak na základě toho co nejsistickovnější analýzou empiricky zjištěných strukturálních i mobilitních dat teprve hledali shodné syntetické vyjádření souhrnného sociálního postavení, respektující i jeho konzistenci, popř. inkonzistenci. Teprve z výsledků tohoto hledání je pak možno vyvozovat odpovídající klasifikace a jejich operacionalizaci. Jinou možností ovšem je, že se pokusíme paralelně na našich empirických datech vyzkoušet a následně posoudit různá možná pojetí sociálního postavení a jejich operacionalizace, známé z dřívějších výzkumů našich nebo zahraničních. Týká se to plně i např. Goldthorpy nebo Wrightovy operacionalizace třídního postavení, také však meritokraticky pojatého sociálně ekonomického statusu.

Je zjevné, že pro výzkum přechodu od totalitární k pluralisticky demokratické společnosti jsou významné teoretické koncepce, podtrhující úlohu mocenské diferenciace v sociální strukturaci, a to zejména ty z nich, které se zabývají specifiky zemí "reálného socialismu" (teorie nové třídy, koncept totalitární společnosti, etakracie atp.)¹⁴.

Vzhledem k odmítavému vztahu k ekonomickému redukcionismu musíme v našem výzkumu věnovat pozornost sociální diferenciaci plynoucí z diferenciace kulturní, a to nejen ve smyslu participace na duchovní kultuře, nýbrž ve smyslu účasti na široce pojaté kultuře materiální i duchovní, zahrnující sféru práce i způsobu života v mimopracovní době, popř. i širší problematiku tzv. kvality života¹⁵. Zdá se, že studiem této stránky života společnosti bychom mohli odhalit příčiny stále se opakujícího zjišťování z Korelovanosti stupně vzdělání, složitosti práce a životního stylu v jinak dosti odlišných společenských systémech.

Reálný vývoj naší společnosti nás nutí věnovat přiměřenou pozornost významu etnický, regionálně, sídelně podmíněných sociálních vztahů, problémům religiozity a konfesní příslušnosti i mezinárodním kontextům sociálního postavení lidí.

Samozřejmostí je respektování zřetele k biosociálním určením postavení člověka ve společnosti, zvláště ke generační příslušnosti, pohlaví a rodinným struk-

¹⁴) Významné pro sociologické uchopení této problematiky jsou např. práce Arendtové, Fridricha, Linze, ze sovětských autorů Škaratana.

¹⁵) Srv. např. [Sobel 1981].

turám. V této souvislosti se předpokládá i zkoumání složité otázky vztahu individuálního a rodinného sociálního statusu.

Nakonec je třeba zaznamenat, že zvláště v našich nepříliš stabilizovaných poměrech musíme vzít v úvahu i obecné teoretické koncepty akcentující rostoucí význam subjektivních aktivit individuů a malých skupin a podrobujících věcné i metodologické skepsi optické zvyšování makrostrukturovanosti společnosti na základě apriorních teoretických představ i neopozitivisticky pojatých sociologicko-statistických šetření¹⁶.

4. Metodologické předpoklady výzkumu sociální transformace

Na závěr se jen stručně zmíním o základních metodologických předpokladech výzkumu. Vyplynají nikoli z nějaké apriorní snahy o originalitu a všeobsáhlou, nýbrž jediné z reálné složitosti předmětu výzkumu, do jisté míry pak i z nezbytné různorodosti relevantních teoretických přístupů.

Především: za svou osobu i nadále sdílím metodologický princip, který K. Marx formuloval tezí o reprodukci konkrétního cestou myšlení jakožto nejvyšším stupni teoretického poznání [Marx 1963]. Domnívám se, že zjevné selhání Marxovy sociálně politické doktríny a valné většiny jejích odnoží v průběhu dvacátého století, zejména pak jeho druhé poloviny, by nemělo vést k negaci jeho pozoruhodného metodologického odkazu, v němž podle mého názoru shrnul řadu významných přínosů klasického evropského filozofického a společenskovědního myšlení devatenáctého století. Nic na tom nemění fakt, že on sám nebyl vždy ve svém díle práv vlastním metodologickým principům a že ještě méně je respektovali jeho četní skuteční nebo domnělí žáci. Je zjevné, že přijetí takového nebo podobného metodologického postulátu, jaký zformuloval Marx, je přinejmenším pomocným argumentem ve prospěch podřízení teoretického aparátu i metodologického instrumentária specifickým zkoumanému objektu.

Dalším obecně metodologickým principem, ke kterému se hlásím, je komplexnost přístupu k sociální struktuře jako k jedné stránce společenské reality. Jde nejen o pochopení sociálního jako takového řezu společností, který zahrnuje v sobě zřetel k ekonomickému, politickému i duchovnímu životu společnosti, nýbrž také - a snad především - pochopení sociálního jako společenské formy zprostředkující vztahy mezi kulturou a člověkem. Ať už chápeme tyto pojmy (zvláště pojem kultura) materialisticky nebo ve shodě se strukturálním functionalismem spíše idealisticky, zůstává pro mne Parsonsova triáda kultura - sociální systém - osobnost [Parsons 1951] základním pojmovým schématem, jehož respektování naplňuje zkoumání sociálních struktur a pohybů reálným životním obsahem.

Jak je zjevné z celého pojetí předmětu výzkumu, není možno jej uchopit jinak, než spojením teoreticko-empirického přístupu, příznačného pro jakoukoli sociologii usilující o exaktnost [Lenski 1989], s přístupem historickým. V našem případě jde mj. o spojení historické komparace výsledků série sociologických šetření, jakož i komparace výsledků sociologických šetření různých, vývojově

¹⁶) Takto se dají interpretovat intence např. těch prací, které se řadí do fenomenologické sociologie, etnometodologie, interpretativní sociologie apod.

odlišných typů společnosti se sociologickou analýzou současnosti a s futurologickou analýzou vývojových tendencí, také však o cílevědomou spolupráci sociologie a sociální historiografie.

Při důrazu na postižení sociálních makrostruktur a makropohybů usiluje výzkumný projekt i o zachycení jejich souvislosti s konkrétnější mezostrukturální rovinou a - částečně vlastními prostředky, z větší části spoluprací s jinými výzkumy, zejména s výzkumem biografii - i o spojení s rovinou mikrostrukturální a se sférou individuálních aktivit.

Důsledkem teoretického pojetí i již osvětlených metodologických východisek je soustavná snaha o využívání jak kvantitativních, tak kvalitativních metod zkoumání, což při rozboru hromadných dat vede k důslednému spojování statistické a typologické analýzy, jež se osvědčilo již v československém výzkumu sociální stratifikace v roce 1967.

Je zřejmé, že výzkum objektu výše vymezené povahy a s danými teoretickými i metodologickými předpoklady nemůže mít charakter jednorázové výzkumné akce typu sociologicko-statistického šetření. Bude to spíše celá soustava výzkumných akcí (fází, procedur, instrumentů výzkumu), které teprve jako celek po určitém čase - odhadujeme jej zatím na pět let - přinesou syntetizující poznání. Toto pojetí vychází z předpokladu, že každý metodologický přístup, instrument, metoda poznávání odráží relativně přesně pouze určité stránky zkoumaného objektu a fáze jeho pohybu, zatímco význam jiných poněkud snižuje nebo do jisté míry zkresluje. Instrumentárium výzkumu by mělo proto připomínat umně zkomponovanou soustavu zrcadel s předem známým specifickým zakřivením, jež pouze svým synergickým efektem přispěje k podstatnějšímu progresu poznání.

Teoretické a metodologické předpoklady výzkumu se konečně prolínají i do určitého pojetí týmové práce. Projektovaný výzkum vyžaduje dlouhodobou kooperaci několika desítek historiků, sociologů a metodologů. Jak jejich přirozená generační, teoretická a metodologická diferencovanost, tak záměrná mnohost uplatňovaných teoretických konceptů a metodologických přístupů velí vzdát se snahy o přílišnou názorovou unifikaci a naopak učinit z názorové plurality základní přednost výzkumu, hnací motor poznání. Ve fázi přípravy výzkumu to znamená svobodu volby teoretických východisek, návrhů na předmět zkoumání, formulace hypotéz, námětů operacionalizace i výzkumných postupů. Při koncipování jednotlivých výzkumných procedur pak vyžaduje takové pojetí maximální vzájemnou toleranci a zahrnutí technicky únosného bohatství zjišťovaných informací ve formě umožňující různá sekundární zpracování. V etapě vlastního zpracování dat půjde o pluralitu odvozených ukazatelů a klasifikací. A konečně, výzkum tohoto typu se nemůže obejít bez svobody interpretace a bez možnosti různé interpretace uplatnit jak uvnitř výzkumného kolektivu, tak mimo něj. Inklinujeme proto k označování skupiny účastníků našeho výzkumu spíše jako pracovního společenství než jako výzkumného týmu.

Literatura

- Boguszak, M. 1990. "Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility: the Model of Core Social Fluidity Applied to Czechoslovakia." In: *Class Structure in Europe in Transition*, ed. by Haller, M. New York: Sharpe.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1989. *Stratification or De-stratification of the Czechoslovak Society?* Praha: ÚFS ČSAV.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR." *Sociologický časopis* 26: 168-186.
- Boguszak, M., P. Matějů, I. Gabal. 1989. "Dvě paradigmaty vývoje sociální struktury v Československu." In: *Způsob života a osobnost ve změně společenských vztahů*. Praha: ÚFS ČSAV.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by Richardson, J. G. New York: Greenwood Press.
- Campbell, R. T. 1983. "Status Attainment Research: End of the Beginning or Beginning of the End?" *Sociology of Education* 56.
- "Československá společnost po dvaceti letech." 1990. *Sociologický časopis* 26: 129-145.
- Goldthorpe, J. N. et al. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Gordon, L. A., A. K. Nazimova. 1988. *Rabotij klass v socialističeskom obščestve. Tendencii i perspektivy razvitiia v uslovijach perestrojki ekonomiki*. Moskva: Nauka.
- Kalinová, L., V. Průcha et al. 1969. *Vývoj sociální struktury Československa v uplynulém půlstoletí*. Praha: ÚSPV UK (rozmnoženo).
- Kaplan, K. 1989. *Československá reforma 1968*. Praha: Komise vlády ČSFR... (rozmnoženo).
- Lenski, G. 1988. "Rethinking Macrosociological Theory." *American Sociological Review* 53.
- Machonin, P. 1990. *Sociální situace před lednem 1968*. Praha: Komise vlády ČSFR... (rozmnoženo).
- Machonin, P. 1990a. "Úvodem k souboru sociologických analyticko-prognostických studií z přelomu let 1989/1990." *Sociologický časopis* 26: 241-248.
- Machonin, P. 1991. "Úloha sociologie při zkoumání transformace československé společnosti." *Sociologické aktuality*, č. 1.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Machonin, P., J. Musil. 1990. "Úvaha na závěr." *Sociologický časopis* 26: 326-330.
- Machonin, P., M. Petrusek. 1991. "Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu." *Sociologický časopis* 27: 90-96.
- Marx, K. 1963. "Úvod (ke kritice politické ekonomie)." In: Marx, K., Engels, B.: *Spisy I/3*. Praha: NPL.
- Matějů, P. 1990. *Stratification System and Economy in the Period of Transition. Economic aspects of "de-stratification" in former state socialist countries - the case of Czechoslovakia*. Praha: SoÚ ČSAV.
- Matějů, P., J. L. Peschar. 1987. *Educational Mobility in Czechoslovakia and the Netherlands*. Graz (rozmnoženo).
- Musil, J., J. Linhart. 1990. "Naše mravní krize a politický pluralismus." *Sociologický časopis* 26: 303-312.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*. Glencoe, Illinois: Free Press.

- Petrusek, M. 1990. "Sociální stratifikace československé společnosti 1967 (Resumé knihy "Československá společnost")." *Sociologický časopis* 26: 146-167.
- Roško, R. et al. 1986. "Zbližovanie robotníkov a inteligencie." In: *Štúdie/Pramene*, č. 6. Bratislava: ÚFS SAV.
- Skilling, H. G. 1976. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Sobel, M. E. 1981. *Life - style and Social Structure*. New York: Academia Press.
- Strmiska, Z. 1988. "La différenciation des cultures politiques et sociales dans le mouvement du Printemps de Prague." *Revue d'études comparatives est - ouest* 19, No 3.
- Szelényi, J., D. Treiman. 1991. "Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt." *Sociologický časopis* 27: 276-298.
- Večerník, J. 1990. *Role of Education in the Differentiation of Earnings, Family Income and Consumption in Czechoslovakia*. Praha: SoÚ ČSAV.
- Wright, E. O. 1985. *Classes*. London: Verso.

Summary

In the same issue of the journal, there is information about a research project concerning the transformation of social structure in post-communist Czechoslovak society. One of the co-authors of the project explains his personal view about some presumptions on which the prepared research is to be based.

As far as the character and amount of accumulated knowledge about the research subject is concerned, it varies depending on the specific components of the social reality studied. The historical background of the actual social transformation is relatively well-described and interpreted in relation to the 1960s, while the '40s and '50s are nearly "terra incognita" and the '70s and '80s are described in detail but in an ideologically biased theoretical framework. Nevertheless, an attempt is made in the article to enumerate the main social changes that occurred in Czechoslovakia after the defeat of the Prague Spring in 1968. The author comes to the conclusion that a long-lasting, robust development trajectory of the last 50 years (despite its erratic course) led at the end of '80s to the creation of a "fully mature" social system characterized by a functional interaction of bureaucratic totalitarianism and a redistributive antimeritocratic order ("destratification").

The first prognostic judgments of Czechoslovak sociologists formulated at the beginning of 1990 are confronted now with the actual course of social development in the last year. It has become clear that the actual variants of development are far more numerous than could be anticipated. The socio-political scene will be rapidly differentiated. Besides relapses of Communist totalitarianism, some radical tendencies of right-wing totalitarianism appear as well. Even the forces that supported the "Velvet Revolution" in 1989 are splintered now and have put through programs and practical actions close to liberal conservatism, social and/or democratic liberalism, social democratism and democratic egalitarianism. Along other socio-political axes, various national, religious, professional, etc., movements emerge.

This is why the actual development does not follow direct lines of transition to a pluralist democracy and a market economy with clear application of meritocratic principles. The meritocratic principles progress only partially and with major difficulties. Social tensions are increasing, and social consensus is threatened. But most significant seems to be the outburst of national and regional conflicts. Even relatively strong tendencies that deny the macrostructuralization of society by putting the manifold individual and small-group interests first are observed.

Under these circumstances, it is not possible to apply only one or two theoretical concepts used in sociological research of relatively stabilized structures of Western societies (e.g.,

the concepts of neo-Marxist or neo-Weberian class theory or of socio-economic status attainment). Besides these, we have to apply our concept of totalitarian-antimeritocratic society, the concept of the socio-cultural differentiation of the society as a whole (not only of its economically active part). We have to take into account the national, regional and bio-social differentiations, etc., and even the concepts that emphasize the individual and microstructural level of social life. We cannot be sure that the findings about the social history, the actual state, and the possible future of society, will confirm the significance of one or a few of these concepts for the interpretation of the character of social transformation in this country. It is far more probable that the "ideal reproduction of the concrete reality" will be very complex and multifaceted.

According to this, the methodological approaches to the study of social transformation in Czechoslovakia also are to be very complex and many-sided. The combination of sociological surveys, historical and cross-national comparative analysis of their results, social historiography and qualitative instruments is particularly important from this point of view.

Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě¹

K úloze sociálních, kulturních a ekonomických zdrojů vzdělanostních nerovností v Československu, Maďarsku a Holandsku

PETR MATĚJŮ

Sociologický ústav ČSAV

Educational stratification in Czechoslovakia in comparative perspective

On the role of social, cultural, and economic resources of educational inequality in Czechoslovakia, Hungary, and the Netherlands

Abstract: Comparative analyses of educational mobility show a high degree of similarity of relative educational inequality between former socialist countries and advanced capitalist countries [Boguszak, Matějů, Peschar 1990]. The main question raised for the comparative analysis of the Czech lands, Slovakia, Hungary and the Netherlands presented in this paper is whether there are different structures of family effects on educational attainment behind what are similar levels of educational inequality between former state socialist countries and the Netherlands. The hypothesis is rejected by the results of the analysis that the direct effect of SES on educational attainment is weaker in former socialist countries, and that the intervening effect of cultural capital (as a proxy for the quality of socialization) is stronger there. The conclusion is made that the models of educational attainment in East European countries will remain weak in their ability to explain educational inequality until measures of mental ability and motivations are included in the analysis.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 319-345)

1. Vymezení problému a teoretická perspektiva

Všeobecné rozšíření statistických metod umožňujících spolehlivé rozlišení "fenotypů" a "genotypů"² mobilitních procesů výrazně zvýšilo kvalitu empirické

1) Případnou korespondenci zasílejte přímo na adresu autora: Petr Matějů, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, Praha 1 (nebo E-mail: FI21@CSPGAS11). Původní verze této stati vznikla během autorova pobytu na Wisconsinské univerzitě v Madisonu během akademického roku 1986/87. Finanční prostředky na tento výzkum vzdělanostních nerovností poskytly kromě Wisconsinské univerzity dvě nadace: IREX a Soros Foundation. První česká verze stati byla nabídnuta Sociologickému časopisu v roce 1988. V té době však nebyla přijata k publikaci. Autor se domnívá, že opožděné publikování stati má svůj význam, neboť mu není známa jiná publikovaná práce, která by se problematikou rozsahu a zdrojů vzdělanostních nerovností v komunistickém Československu hlouběji zabývala. Autor děkuje zejména R. M. Hauserovi za velmi cenné připomínky k několika předchozím verzím strukturních modelů, o něž se tato stať opírá.

2) Rozdíl mezi fenotypem a genotypem je v mobilitní analýze stejný jako v biologii. Jednoduše řečeno, mobilitní genotyp je propustnost sociálních tříd a vrstev (nazývaná též fluiditou či mobilitním režimem) nezávislá na vnějších okolnostech, tj. například na tempu

evidence o vývoji mobility v rozdílných společenskoekonomických systémech. Tyto nové metody přirozeně stimulovaly komparativní analýzy, neboť umožňovaly testovat obecnější hypotézy o povaze a vývoji mobilitních režimů.

Jedním z hlavních stimulů rozvoje komparativního výzkumu sociální stratifikace v posledních dvou desetiletích byla i formulace takzvané FJH hypotézy [Featherman, Jones, Hauser 1975]. Tato hypotéza v podstatě tvrdí, že mobilitní režimy průmyslově vyspělých zemí s tržními ekonomikami a nukleárním typem rodiny jsou principiálně stejné a v podstatě stabilní, tj. mají shodný a relativně neměnný genotyp. Při jejím testování byla nezdárka využívána i data z některých dřívějších socialistických zemí (Maďarsko, Polsko a o mnoho let později i Československo). Je tedy pochopitelné, že někteří autoři neodolali pokušení a pokusili se postavení těchto zemí v provedených komparacích interpretovat, viz například [Grusky, Hauser 1984; Erikson, Goldthorpe 1987; Boguszak 1990]. Při určitém zjednodušení, nedeformujícím však podstatu závěrů, lze říci, že autoři těchto komparací se shodli v tom, že zahrnutí zemí státního socialismu neumožnilo identifikovat nějaký specifický "státně socialistický" mobilitní režim.

Pokud jde o *vzdělanostní mobilitu* a *vzdělanostní nerovnosti*, situace je poněkud komplikovanější. Otázka vzdělanostních nerovností a úlohy vzdělání v reprodukci nerovností byla dlouhou dobu dominantou stratifikačního výzkumu. Přes veškeré teoretické, metodologické i věcné výhrady vůči modelům dosahování sociálního statusu měly tyto modely jednu přednost. Klasickým Blau-Duncanovým modelem počínaje [Blau, Duncan 1967] a Wisconsinským sociálně psychologickým modelem konče [Hauser, Tsai, Sewell 1983] - tyto modely lokalizovaly dosažené vzdělání do ohniska stratifikačního procesu.

Koncentrace na komparativní analýzu mobilitních tabulek znamenala určitý odklon od modelů dosahování sociálního statusu. Je to vcelku pochopitelné, neboť komparace komplexnějších modelů sociální stratifikace by byla bývala mnohem obtížnější a kladla by mnohem větší nároky na komparabilitu vstupních dat a analytických souborů. Na druhé straně tato reorientace stratifikačního výzkumu způsobila, že v posledních dvou desetiletích zůstala otázka procesu mezigenerační reprodukce sociálních nerovností poněkud stranou hlavního proudu stratifikačního výzkumu, který se téměř výhradně koncentroval na výsledek tohoto procesu, tj. na dosaženou socioprofesi pozici. Přitom je evidentní, že překročení deskriptivní polohy závěrů z analýz režimů profesní a třídní mobility bude do značné míry záviset na pochopení úlohy vzdělávacích systémů, vzdělanostních nerovností a pozice vzdělání v reprodukci sociálních nerovností.

Teprve v posledních letech dochází v tomto směru k nadějně změně. V posledním desetiletí byla provedena řada analýz *vzdělanostní mobility*. Pokud jde o vyspělé průmyslové země s tržními ekonomikami, tyto analýzy ukazují, že závěry, ke kterým dospěly ojedinělé studie z minulých let [Spady 1967; Hauser, Featherman 1976; Halsey, Heath, Ridge 1980; Mare 1981; Garnier, Raffalovitch 1984 aj.] lze těžko vyvrátit. To znamená, že pravděpodobně platí hypotéza o

změn v ekonomické či v profesní struktuře společnosti. Mobilitní fenotyp vzniká působením těchto vnějších okolností na vlastnosti mobilitního režimu dané genotypem.

stabilitě vzdělanostních nerovností i v podmínkách výrazného růstu vzdělanostních příležitostí a zřejmě i hypotéza o jejich "genotypické" podobnosti.

Někteří autoři [Faase, Bakker, Dronkers, Schijf 1987; Vrooman, Dronkers 1986; Dronkers, Bakker 1989] však upozorňují na to, že i v rámci stability relativních nerovností ve vzdělanostních šancích (měřených vlivem sociálního původu na dosažené vzdělání) může role askriptivních kritérií slábnout a naopak role meritokratických principů výběru růst. Argumentace ve prospěch této hypotézy je přitom vcelku jednoduchá. Boudon [1974] již před téměř dvaceti lety navrhl rozlišovat primární a sekundární efekt sociálního původu na dosažené vzdělání. Zatímco *primární efekt* (vliv sociálního původu na schopnosti a školní výsledky) je kompatibilní s meritokratickým principem výběru³, sekundární efekt (tj. efekt, který je srovnatelný se sociálním favoritismem nebo naopak s diskriminací) je s meritokratickými principy výběru v rozporu. Výše uvedení autoři tvrdí, a s úspěchem to i empiricky dokumentují, že v souvislosti s tím, jak školy zvyšují důraz na výkon, roste i závislost školního úspěchu a tudíž celé vzdělanostní dráhy na reálných schopnostech žáků a na jejich motivaci. Jak mentální schopnosti, tak vzdělanostní aspirace a od nich odvozené výkonové orientace jsou však dosti těsně spjaté se sociálním původem. Proto význam primárního efektu sociálního původu v dosažení vyššího vzdělání roste a sekundární (přímý) efekt sociálního původu slábne. *Stabilitu relativních sociálních nerovností lze tedy spolu s výše uvedenými autory vysvětlit protisměrností vývoje primárního a sekundárního efektu sociálního původu.*

Distinkce mezi primárním (nepřímým) a sekundárním (přímým) efektem sociálního původu na dosažené vzdělání hraje významnou roli i ve sporu mezi stoupenci dvou hlavních výkladových schémat (modelů) aplikovaných ve stratifikačním výzkumu. V Kerckhoffově kriticky orientovaném výkladu [Kerckhoff 1976] jsou tyto modely označeny jako "socializační model" a "alokační model". Socializační model, vyvinutý a rozsáhle testovaný Sewellem a Hauserem na datech z tzv. wisconsinského longitudinálního výzkumu vysvětluje podstatnou část efektu sociálně-ekonomického původu na dosažené vzdělání jeho působením na aspirace, schopnosti a vliv tzv. "významného okolí", přičemž tyto převážně *sociálně psychologické* faktory pak formují vzdělanostní i profesní dráhu dítěte již relativně nezávisle na sociálně-ekonomickém původu, aniž ovšem tento efekt zcela mizí, viz např. [Sewell, Hauser 1980: 71]. Alokační model reprezentovaný například Jencksem [Jencks 1972], Olneckem [Olneck, Bills 1980], Bowlesem a Gintisem [Bowles, Gintis 1976], aj. naproti tomu staví hypotézu, podle které se nerovnosti ve vzdělanostních šancích přenášejí z generace na generaci převážně nezávisle na individuálních schopnostech a aspiracích, protože působí systémové (nadindividuální) *alokační mechanismy* projevující se nakonec jako pozitivní i negativní diskriminace.

³) Je ovšem řada autorů, kteří tento názor nesdílejí. Young [1958] takto založený systém selekce nazývá "hereditární meritokracií" a při jejím popisu nešetří sarkasmem. Analyticky fundovanějším oponentem takto chápané meritokracie je například M. Olneck, viz např. [Olneck, Bills 1980]. Teoreticky této interpretaci oponuje například Bourdieu, o jehož přístupu se zde ještě zmíníme.

V této souvislosti je třeba poznamenat, že koncept "kulturního kapitálu" vycházející z Weberovy teorie statusových skupin a rozvíjený jako reakce na tradiční funkcionalistickou predikci vývoje industriálních společností směrem ke společností "rovnosti šancí" je ve své podstatě odnoží alokačního teorému. Rozdíl je pouze v tom, že jeho stoupenci hledají vysvětlení kontinuity mocenských a ekonomických privilegií ve skrytém působení kulturního kapitálu jako prostředku mezigenerační transmise nerovností a její legitimizace, ve které vzdělání hraje klíčovou roli tím, že zděděný kulturní kapitál pozitivně sankcionuje a zajišťuje obsazování pozic ve stratifikačním systému. Nemůžeme se zde do podrobností zabývat všemi nuancemi jednotlivých přístupů, koncepcí a velmi zajímavých sporů o interpretaci jedněch a týchž výsledků analýz vzdělanostních nerovností. Zde jde pouze o to, ukázat, že za stabilitou relativních vzdělanostních nerovností, kterou v převážné většině dokumentují analýzy vzdělanostní mobility, mohou být skryty velmi odlišné modely vzdělanostní stratifikace či vývojové tendence v rámci jednoho modelu. Současně chceme ukázat na možnost dvojího výkladu kulturního kapitálu a tudíž i jeho dvojího analytického využití, tj. jak v rámci "alokačního", tak "socializačního" teorému. Jestliže prvý z těchto výkladů klade spolu s Bourdiem důraz na funkci kulturního kapitálu jako prostředku mezigenerační transmise mocenských a ekonomických nerovností v soudobém kapitalismu, druhý - v duchu sociálně psychologického výkladu socializace - staví do popředí jeho roli v tvorbě a rozvíjení schopností a osobnosti (tj. jako jednu z dominantních podmínek socializace). Faktem je, že empirická evidence svědčící ve prospěch "alokačního" (tj. v podstatě "diskriminačního") role kulturního kapitálu je přes atraktivitu a teoretickou konzistenci teoretických východisek slabší než empirická evidence podporující jeho "socializační" interpretaci oproštěnou od převážně "legitimizujících" funkcí.

I zde se ovšem vynořuje otázka specifik vývoje v bývalých socialistických zemích. Analýzy vzdělanostní mobility provedené v posledních několika letech v některých bývalých socialistických zemích či přímo v komparativní perspektivě [Simkus, Andorka 1982; Matějů 1984, 1986; Peschar, Popping 1986; Peschar, Popping, Mach 1986; Boguszak, Matějů, Peschar 1990, Matějů 1991] naznačují, že přes existenci značných rozdílů v celkové či ve strukturní mobilitě pravděpodobně existuje jeden relativně stabilní genotyp relativních vzdělanostních nerovností (tj. mezisystémové podobnosti mobilitních režimů převládají nad mezisystémovými rozdíly). To je ovšem závěr, který je překvapující ze dvou důvodů. Předně odporuje naší představě o vývoji vzdělanostních nerovností v Československu a v ostatních zemích východní Evropy po roce 1948. Těžko se přistupuje na to, že po desetiletích devastace školského systému ve jménu demokratizace vzdělání, po letech uplatňování kvótního systému výběru na vysoké školy a redistribuce vzdělanostních příležitostí ve prospěch Slovenska, žen a dětí pocházejících z dělnických a rolnických rodin [Matějů 1990], nejsou dnes relativní vzdělanostní nerovnosti v Československu nižší než v zemích, kde stát do procesu alokace vzdělanostních příležitostí *přímo* nezasahoval.

Z uvedených důvodů by bylo možné očekávat přirozený sklon interpretovat podobnost mezi hladinou relativních vzdělanostních nerovností v Československu

a v některých vyspělých kapitalistických zemích v intencích výše uvedeného výkladového schématu. To by ve skutečnosti znamenalo obhajovat hypotézu, podle které by *přímý* efekt sociálního původu měl být v Československu podstatně nižší než v jiných zemích a naopak, *nepřímý* efekt by zde měl hrát dominantní úlohu. Lze samozřejmě postavit i zcela protikladnou hypotézu, tj. že v Československu se vzdělanostní nerovnosti reprodukuji na přibližně stále stejné hladině proto, že sociálním skupinám s vyšším statutem (vzdělání, socioprofesionální postavení, příjem, atd.) se daří udržovat pro jejich děti privilegovaný přístup ke vzdělání, a to ve vyšší míře, než je tomu v západních kapitalistických zemích. Je to vysvětlení na první pohled možná málo pravděpodobné, ale jako alternativní hypotéza stojí za úvahu.

Nepochybně by bylo možné formulovat celou řadu dalších hypotéz a výkladových paradigmat. Mnohem obtížnější ovšem bude tyto hypotézy testovat nebo alespoň dokumentovat. A to zejména proto, že Československo bylo zemí, kde po dlouhá léta nebylo možné v sociologii kombinovat údaje o sociálním původu s údaji o naměřených mentálních schopnostech, a pokud to možné bylo (v omezeném měřítku například v psychologii či pedagogice), výsledky nebyly nikdy zpracovány tak, aby daly přímou odpověď na přímou otázku: jaké jsou hlavní faktory reprodukce vzdělanostních nerovností v Československu po čtyřiceti letech působení administrativního systému výběrového řízení.

Definitivní a spolehlivou odpověď na výše uvedenou otázku mohou poskytnout analýzy dat z longitudinálních šetření. Jedno takové šetření bylo zahájeno v roce 1989 [Rodina 1989]. K tomu, aby data z tohoto výzkumu vydala potřebné svědectví, potřebujeme ještě nejméně pět až osm let⁴. V současné době tedy máme v ruce jediný nástroj: komparativní analýzu.

Komparativní analýza zdrojů vzdělanostních nerovností českých zemí, Slovenska, Maďarska a Holandska, kterou v této stati prezentujeme, se snaží překlenout dva výše uvedené nedostatky. Předně se snažíme zmírnit důsledky absence rozsáhlých longitudinálních šetření typu wisconsinského výzkumu. Současně se tato analýza snaží řešit všeobecný problém výzkumu vzdělanostních nerovností v Evropě, tj. absenci rozsáhlých šetření zahrnujících testy mentálních schopností. Absence proměnné vyjadřující mentální schopnosti nás nutí hledat určitá náhradní řešení, jak postihnout primární efekt sociálního původu, či, jinak řečeno, roli socializace či kulturních dimenzí rodinného prostředí.

2. Design analýzy a hlavní hypotézy

Hlavní otázka, kterou si na počátku analýzy klademe, zní: *Přinesl redistributivní charakter vzdělanostní politiky v bývalých socialistických zemích (Československo, Maďarsko) očekávanou změnu povahy mezigenerační transmise nerovností v dosaženém vzdělání, tj. došlo k přenesení těžiště determinace vzdělanostních drah dětí ze sociálně ekonomických na kulturní a socializační charakteristiky sociálního*

⁴) Základní charakteristiky zkoumaných jedinců, včetně jejich mentálních schopností, aspirací a životních plánů již máme k dispozici a pracuje se s nimi, viz např. [Matějů 1990]. Efekt těchto charakteristik na vzdělanostní dráhy však bude možné analyzovat nejdříve za čtyři až pět let, až bude známo, kdo v této soutěži uspěl.

původu? Aby odpověď na tuto otázku mohla být pozitivní, museli bychom nalézt podstatný rozdíl v podílu přímého efektu sociálního původu mezi Československem a Maďarskem na jedné straně, kde byla více než tři desetiletí uplatňována politika odtraňování třídních nerovností v přístupu ke vzdělání, a Holandskem na straně druhé, kde se, jak známo, žádné přímé státní intervence do procesu alokace vzdělání ani zásadní reformy školského systému po druhé světové válce nerealizovaly. Pokud jde o dvě bývalé socialistické země, klademe si ještě jednu otázku: jaký zde byl původ vzdělanostních nerovností v období "rozvinutého socialismu" a do jaké míry byly hlavní faktory vzdělanostních nerovností kompatibilní s jejich deklarovanou legitimizací.

V zemích státního socialismu patřilo odstranění třídních a sociálních bariér v přístupu ke vzdělání k hlavním deklarovaným cílům politického systému. Přetrvávající vzdělanostní nerovnosti zde mohly být považovány za legitimní pouze potud, pokud:

- a) to byly svou povahou dosud nepřekonané reziduály vzdělanostní stratifikace kapitalistického sociálního systému;
- b) byly výsledkem uplatňování specifických opatření vzdělanostní politiky směřujících k překonání zděděného systému vzdělanostní stratifikace (tj. svou povahou jsou vůči zděděnému systému nerovností "zrcadlově" obrácené);
- c) byly výsledkem aplikace meritokratických kritérií výběru uchazečů o studium na vyšších stupních vzdělávacího systému v podmínkách omezeného množství vzdělanostních příležitostí.

Vezmeme-li v úvahu výše uvedené premisy, lze formulovat určité obecnější hypotézy o systému vzdělanostní stratifikace v komparativní perspektivě:

- H1: *Celkový efekt* sociálního původu na dosažené vzdělání bude signifikantně slabší v případě bývalých socialistických zemí než v případě kapitalistických zemí s tržní ekonomikou.
- H2: *Přímý efekt* sociálně-ekonomického postavení rodičů a jejich ekonomických (finančních) zdrojů na dosažené vzdělání dětí bude v bývalých socialistických společnostech signifikantně nižší než v soudobých kapitalistických společnostech.
- H3: Podíl *nepřímého efektu* na celkovém efektu sociálního původu na dosažené vzdělání bude v bývalých zemích státního socialismu výrazně vyšší než v zemích s tržní ekonomikou.

Pokud nemáme k dispozici údaje o mentálních schopnostech a vzdělanostních aspiracích, které by, striktně vzato, měly být jedinými kritérii selekce uvnitř meritokraticky založeného školského systému, existující nerovnosti by měly být v bývalých socialistických společnostech v daleko větší míře než v zemích s tržní ekonomikou spjaty s kvalitou socializačního procesu. Proto těžiště reprodukce vzdělanostních nerovností bychom zde měli identifikovat v kulturním kapitálu výchozí rodiny, který je - podle teorie socializace - nejbližším reprezentantem podmínek příznivosti socializačního procesu⁵. Pro plausibilitu výše

⁵) Důkazy o tom, že kulturní kapitál výchozí rodiny je významným zdrojem diferenciací schopností a předpokladů pro studijní úspěch byly podány zejména v pracích francouzské kriticky orientované větve sociologie vzdělání (Bourdieu, Passeron). V metodologicky sofistikovanější podobě (jakkoli v jiném teoretickém kontextu) tuto hypotézu o vlivu

uvedených hypotéz v podmínkách Československa svědčí ještě další specifické systémové a historické okolnosti. Lze oprávněně předpokládat, že silné demokratické tradice byly jedním z důvodů, proč ani v předválečném kapitalistickém Československu nebyla hladina nerovností ve vzdělanostních šancích tak vysoká jako v jiných zemích (to přirozeně platí spíše pro české země než pro Slovensko)⁶. Dále, v Československu (stejně jako v dalších bývalých socialistických zemích) byla zavedena jednotná škola a vzdělání zde bylo poskytováno bezplatně, a to na všech typech škol a na všech úrovních. Československo navíc bylo zemí s evidentně nejegalitárnějším systémem mzdové a příjmové diferenciací (nejen ve srovnání s vyspělými kapitalistickými zeměmi, ale i pokud jde o srovnání se socialistickými zeměmi). V neposlední řadě jde i o úlohu specifických nástrojů a opatření vzdělanostní politiky ("kvótní" systém), která byla - pokud lze usuzovat z dostupných informací - v Československu uplatňována s větší intenzitou a zřejmě i v delším časovém období než v řadě jiných zemí (Maďarsko, Polsko). Konsekventně lze tedy usuzovat na to, že ekonomické zdroje, stejně jako formální charakteristiky sociálně-ekonomického postavení rodičů by v systému vzdělanostní stratifikace měly hrát minimální roli a že by se zde s o to větší silou měly prosazovat efekty proměnných reprezentujících vliv socializačního procesu.

Design analýzy použité ke komparaci tří zemí (čtyř národních celků) je podobný postupu, který použil Paul De Graaf [1986], i když teoretická perspektiva jeho aplikace je poněkud odlišná. Základním principem tohoto postupu je dekompozice efektu sociálního původu na několik specifických zdrojů. V našem případě uvažujeme o čtyřech zdrojích vzdělanostních nerovností, které jsme schopni empiricky zachytit:

- *kulturní kapitál* (CULT): kulturní aktivity rodičů, kulturní participace;
- *finanční zdroje* (INC): příjmová úroveň výchozí rodiny;
- *materiální blahobyt* (MAT): vlastnictví relativně vzácných předmětů;
- *sociálně-ekonomický status* (SES): čistý vliv sociálního statusu (po odčerpání efektů předchozích zdrojů).

Analytická strategie založená na porovnávání parametrů dvou modelů (schéma 1 a schéma 2) je vcelku jednoduchá. Schéma 1 reprezentuje tzv. "základní model". Tento model "definuje" sociální původ jako lineární kombinaci efektů vzdělání otce, vzdělání matky a socioprofesionálního postavení otce. Je přirozené, že v takto definované proměnné vyjadřující sociálně-ekonomický status výchozí rodiny jsou implicitně obsaženy všechny dimenze sociálního statusu (příjem, životní úroveň, kulturní dimenze životního stylu atd.). Rozšířený model (schéma 2) naopak některé z těchto dimenzí ze sociálního statusu vyčleňuje a zavádí do analýzy jejich

kulturního kapitálu na socializační proces dokazuje i DiMaggio [1982]. Pokud jde o sociologii ve východní Evropě, nepřímo o platnosti této hypotézy (testováním vlivu "kulturního původu" na sociálně-ekonomický úspěch) vypovídají studie P. Róberta a T. Kolosiho [Róbert 1984; Kolosi 1984].

⁶) Usuzujeme zde jednak z výsledků vlastní analýzy vývoje vzdělanostní mobility v ČSSR, Maďarsku a Holandsku, jednak z údajů publikovaných v práci R. Boudona [Boudon 1973].

samostatný efekt. Kromě toho tento model umožňuje odpovědět na otázku, do jaké míry v důsledku osamostatnění těchto dimenzí efekt SES na vzdělání dětí v rodině klesne. Jinak řečeno, to, co v rozšířeném modelu z efektu SES na ED po odčerpání vlivu těchto dimenzí zůstává, je definičně chápáno jako čistý a *přímý* efekt sociálního statusu na vzdělanostní šance dětí. Pro dosažení vyšší spolehlivosti a stability modelů jsou i vzdělanostní šance dětí v obou modelech definovány rovněž jako latentní proměnné (vzdělání dosažené u dvou sourozenců).

3. Data a metoda analýzy

Výchozím datovým materiálem pro testování výše uvedených hypotéz byla tři rozsáhlá sociologická šetření provedená v komparovaných zemích⁷. Modely uvedené ve schématech 1 a 2 byly testovány na speciálně definovaných podsouborech (viz příloha 1). Ze všech národních souborů byly nejprve vytvořeny podsoubory respondentů deklarujících alespoň dvě děti ve věku, kdy bylo možné určit jejich dokončené vzdělání. V zájmu srovnatelnosti podmínek testování strukturních modelů byly z českého a slovenského podsouboru dále provedeny náhodné výběry, umožňující pracovat s přibližně stejně velkými analytickými soubory.

Nutné transformace byly provedeny i pro definici srovnatelných proměnných. Předně byly upraveny původní vzdělanostní klasifikace komparovaných zemí. V případě rodičů (tj. původních respondentů) byly transformovány na jednotnou klasifikaci o čtyřech stupních (běžně aplikovanou v našich analýzách), u dětí jsme postupovali stejně. Pouze v případě Holandska byla zachována původní širší klasifikace lépe odpovídající složitosti školského systému. V zájmu zachování národních specifik socioprofesionálních systémů a odlišností v jejich vertikálních osách nebyly kategorizace socioprofesionálního postavení otce násilně sjednocovány. Tyto klasifikace byly sjednoceny pouze pokud jde o počet kategorií. Pokud jde o příjmové proměnné, v československém a maďarském výzkumu bylo možné definovat příjem rodiny jakou součet čistých příjmů obou partnerů. Pro analýzu byl pak použit logaritmus takto definované příjmové proměnné. V holandském souboru byl k dispozici pouze kategorizovaný příjem domácnosti. Holandská kategorizace však byla poměrně jemná (deset přibližně stejně obsazených skupin), takže její použití bylo v zásadě možné. V případě definice materiálního standardu jsme aplikovali postup založený na předpokladu, že je možné a dokonce žádoucí respektovat národní specifika formování životní úrovně, přičemž srovnatelnosti lze dosáhnout zavedením indexu definovaného jako součet Z-skórů jednotlivých položek. Z povahy takto definovaného indexu plyne, že se v jeho varianci prosazují více ty položky, které jsou relativně vzácné nebo méně rozšířené, zatímco položky běžné a hodně rozšířené diferencují málo.

Pokud jde o kulturní kapitál, byl definován v první řadě kulturní participací rodičů. Vzhledem k tomu, že v československém výzkumu byly, na rozdíl od

⁷ Jedná se o následující šetření: České země a Slovensko: TSS'84 (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV a Federální statistický úřad, 1984); Maďarsko: Social Stratification Survey (TARKI, 1986); Holandsko: Life Situation Survey (1977).

zbývajících dvou zemí, nejdůležitější kulturní aktivity sloučeny v jednu otázku (divadla, koncerty, výstavy), byla zde kulturní participace doplněna o další a podle našeho názoru značně relevantní indikaci kulturního kapitálu výchozí rodiny: tj. znalost cizích (neslovanských) jazyků. Ve všech případech byla pro definici latentního konstruktů CULT použita konfirmační faktorová analýza.

Postup analýzy byl následující: modely uvedené ve schématu 1 a 2 byly testovány vždy pro příslušnou zemi a odhadnuté parametry byly porovnávány mezi jednotlivými zeměmi. Pro zpřesnění závěrů o rozdílech a podobnostech mezi zeměmi byla provedena tzv. vícesouborová analýza (multisample analysis), jejímž principem je testování hypotézy o shodě jednoho či více parametrů modelu na dvou či více populacích. S cílem prověřit možné zdroje rozdílů mezi vybranými parametry na dvou populacích bylo použito specifické techniky přenosu parametrů z modelu pro jednu populaci (české země) do modelu pro druhou populaci (Slovensko). Ve všech případech bylo pro testování modelů a pro odhad parametrů použito programu LISREL [Jöreskog, Sorbom, 1986].

4. Výsledky analýzy

4.1. Analytická specifikace hypotéz

Pro přijetí hypotézy H1, týkající se *celkového efektu* sociálního původu na dosažené vzdělání, je třeba, aby efekt SES na ED v základním modelu byl signifikantně vyšší v Holandsku než v Československu a Maďarsku. Pokud jde o hypotézu H2 o *přímém efektu*, její přijetí je podmíněno existencí signifikantně vyššího efektu SES na ED v rošířeném modelu. Ověření platnosti třetí hypotézy spočívá v porovnání role proměnné CULT v přenosu vzdělanostních nerovností v různých zemích.

4.2. Přehled modelů měření

Modely měření pro vzdělanostní šance dětí jsou si navzájem podobné. Z tabulky 1 je zřejmé, že parametry vyjadřující faktorové zátěže proměnných OED a YED jsou více méně vyrovnané, s výjimkou Maďarska, kde vzdělanostní dráha staršího sourozence je sociálním původem predikována mnohem více než vzdělanostní dráha mladšího sourozence. Pokud jde o model měření pro kulturní kapitál výchozí rodiny (CULT), jehož parametry uvádí tabulka 2, je evidentní, že hlavní osou definice této latentní proměnné je náročnější kulturní participace (divadla, koncerty, galerie, výstavy, muzea, atd). Dalším zřetelným atributem kulturního kapitálu výchozí rodiny je četba krásné literatury. To platí pro všechny země s výjimkou Holandska, kde ve shodě s výsledky, ke kterým dospěl na jiném souboru a v rámci jinak zaměřené analýzy Paul De Graaf [1986], představuje četba jakýsi specifický faktor ("rodinné literární klima"), a proto faktorová zátěž proměnné "četba" od proměnné CULT je zde výrazně nižší. České země a Slovensko se liší ve významu jazykové kompetence. V českých zemích se zdá být znalost světových jazyků univerzálnější než na Slovensku, resp. na Slovensku je mnohem více vázána na kulturní kapitál rodiny. Proto je latentní proměnná CULT sycena jazykovou kompetencí mnohem silněji na Slovensku než v českých zemích. Pro vyloučení efektu tohoto rozdílu na výsledky analýzy, či lépe řečeno, v zájmu kontroly reálného významu této difference, jsme přenesli strukturu tohoto faktoru

zjištěnou pro české země do modelu pro Slovensko. Parametry tohoto slovenského modelu emulujícího české vstupní podmínky jsou uvedeny ve sloupci "Slovensko/C".

Latentní proměnná vyjadřující sociální status (SES) nebyla definována pomocí konfirmační faktorové analýzy, nýbrž jako lineární produkt tří exogenních proměnných (FED, MED, FOC) zprostředkovávající jejich efekty na endogenní proměnné modelu (princip tzv. MIMIC modelu). I zde se objevují určité rozdíly v tom, jak je SES v rámci národních modelů definován. V Holandsku je sociální status téměř jednoznačně definován charakteristikami otce (FED a FOC) a vzdělání matky má spíše doplňující roli. V českých zemích i na Slovensku dominují vzdělanostní charakteristiky obou partnerů s jasnou převahou vlivu vzdělání matky, přičemž profese otce má po kontrole jeho vzdělání velmi malý efekt. Maďarsko s poměrně vyrovnanou strukturou parametrů MIMIC modelu pro SES se nachází kdesi uprostřed mezi těmito dvěma extrémy. Stejně jako v případě definice kulturního kapitálu, i v případě SES jsme zavedli do slovenského modelu parametry z modelu pro české země, abychom se ubezpečili, že poněkud rozdílná definice SES nemá vliv na hlavní zkoumané parametry modelu a tudíž ani na celkové závěry.

4.3. Parametry základního modelu

Rozdíly v efektu sociálně-ekonomického původu (SES) na vzdělanostní šance dětí (ED) mezi zkoumanými zeměmi jsou zanedbatelné (tabulka 1, graf 1). Výjimku tvoří pouze Maďarsko, kde efekt SES na ED je poněkud nižší. Je ovšem kompenzován relativně velmi silným negativním vlivem počtu sourozenců. Nakonec tedy lze konstatovat, že *celková determinace vzdělanostních šancí dětí, tak jak ji parametrizuje základní model, je nad očekávání podobná*. Koefficient determinace (R^2) se pohybuje okolo 0.5, pouze v případě Holandska klesá na hladinu 0.4. To rozhodně není velký rozdíl, nicméně jeho směr jasně odporuje vstupní hypotéze.

Závěr 1: Srovnání parametrů základního modelu mezi zkoumanými zeměmi nedává žádnou oporu pro přijetí hypotézy, podle které státní socialismus a s ním spjaté reformy školství vedly ke snížení vlivu sociálního původu na vzdělanostní šance dětí. Tento závěr je v souladu jak s mezinárodní komparací vývoje vzdělanostní mobility v uvedených čtyřech zemích [Boguszak, Matějů, Peschar 1990], tak s analýzou vývoje hlavních determinací vzdělanostních šancí v českých zemích a na Slovensku [Matějů 1991].

4.4. Parametry rozšířeného modelu

Výše uvedený závěr by však mohl být podstatně modifikován, kdyby dekompozice efektu sociálního původu na vzdělanostní šance ukázala, že za v podstatě stejným celkovým efektem se skrývají velmi odlišné vnitřní struktury determinace.

^{a)} Podstatně větší role vzdělání matky v definici SES v bývalých socialistických zemích je podle našeho názoru důsledkem dvouprůměrového modelu rodinné ekonomiky v těchto zemích, neboť v této souvislosti zde došlo k výraznému posílení role ženy a jejích sociálních charakteristik v tvorbě sociálně-ekonomického statusu rodiny.

Hypotézy H2 a H3 predikují oslabení přímého efektu SES na vzdělanostní šance dětí v důsledku vyčlenění kulturních a ekonomických dimenzí sociálního původu (INC, MAT, CULT), přičemž v Československu a v Maďarsku by oslabení přímého efektu mělo být výrazně intenzivnější než v Holandsku. Jak ukazuje srovnání údajů v tabulkách 1 a 2 přehledně zobrazené v grafu 2, k největší redukci celkového efektu SES došlo v českých zemích a v Maďarsku (okolo 43 %), dále v Holandsku (26 %), a pouze k nepatrné redukci (11 %) došlo na Slovensku. Pokud jde o dekompozici celkového efektu na jeho nejdůležitější zdroje (přímý efekt SES, vliv kulturního kapitálu, vliv ekonomických nerovností), české země a Holandsko jsou si mezi zkoumanými národními celky nejbližší, a to jak v celkové hladině nerovností, tak pokud jde o podobnost vnitřní struktury determinací. Na druhé straně představují Maďarsko a Slovensko spíše specifické případy. Na Slovensku byl identifikován nejsilnější přímý efekt SES s relativně slabou rolí kulturního kapitálu⁹, v Maďarsku je sice přímý efekt SES relativně nejmenší, avšak je do značné míry kompenzován vlivem ekonomických charakteristik domácnosti.

I když efekt SES na materiální standard rozhodně není v centru pozornosti naší analýzy, jeho dekompozice na přímý a nepřímý efekt zobrazená v grafu 2 rozhodně stojí za zmínku. Ukazuje totiž, že jakmile se dotkneme oblastí spjatých s mírou statusové konzistence, projevují se specifické rysy bývalých socialistických zemí mnohem zřetelněji, než v případě analýz jednotlivých stratifikačních dimenzí samotných. Dekompozice provedená v grafu 2 ukazuje, že v tržně orientovaných zemích (v našem případě v Holandsku a zčásti v Maďarsku) byl efekt vzdělanostního a profesního profilu na příjem domácnosti podstatně větší než v zemích, kde byl pracovní trh nahrazen státně byrokratickou manipulací (efekt SES činil v českých zemích 0.198, na Slovensku 0.237, v Maďarsku 0.446 a v Holandsku 0.597). Je tedy přirozené, že v tržně orientovaných zemích je role příjmu v tvorbě materiálního standardu podstatně větší než v zemích, kde se nejsilněji projevila statusová inkonzistence (efekt příjmu na materiální standard byl v českých zemích 0.075, na Slovensku 0.043, v Maďarsku 0.185 a v Holandsku 0.324).

4.5. Závěry z testování podobností národních modelů

Simultánní analýza vždy dvou výběrových souborů na jednom modelu¹⁰ je v podstatě testováním rozdílů mezi populacemi, pokud jde o jednotlivé parametry nebo celé skupiny efektů. Některé hlavní výsledky aplikace tohoto postupu jsou uvedeny v tabulce 3. Tyto výsledky umožňují formulovat některé obecnější závěry.

⁹) Slovenský model s vnucenými parametry modelu měření pro latentní proměnnou CULT převzatými z českého modelu sice poněkud přibližuje Slovensko českým zemím (zejména zvýšením úlohy kulturního kapitálu), ale ani tato změna nevede k zásadnější proměně struktury determinací.

¹⁰) Princip vícesouborové analýzy (multisample analysis) ve strukturním modelování spočívá v tom, že jeden model se testuje pro dvě či více populací, přičemž se testuje, do jaké míry je možné pro jeden nebo více parametrů daného modelu nalézt odhad společný pro všechny zkoumané populace, aniž by se signifikantně zhoršila míra věrohodnosti modelu ("fit").

Předně je zřejmé, že v přímém efektu sociálního původu na vzdělanostní šance jsme mezi zeměmi nenašli signifikantní rozdíl (model A v tabulce 3 indikuje signifikantní rozdíl pouze v případě páru Slovensko-Maďarsko). Nejbližší si jsou v tomto směru české země a Holandsko ($L^2=0.08$). Pokud jde o roli kulturního kapitálu, ukazuje se, že prakticky pouze Slovensko, kde jsme identifikovali extrémně nízký zprostředkující efekt kulturního kapitálu, se liší od všech ostatních zemí (nejbližší je Maďarsku, kde - striktně vzato - se zjištěný rozdíl pohybuje na samotné hranici signifikance). U párů tvořených zbývajícímími třemi zeměmi nenalzáme signifikantních rozdílů. Důležité přitom je, že vazba kulturního kapitálu na sociální status (SES) je ve všech případech identická, v žádném z analyzovaných párů nepřesahuje odchylka zvolenou hladinu statistické významnosti (model C1 v tabulce 3). Jiný zajímavý závěr vyplývá ze spodní poloviny tabulky 3, kde se testovaly rozdíly v parametrech vypovídajících o statusové konzistenci. Ukazuje se totiž, že české země jsou značně vzdáleny od ostatních analyzovaných zemí právě v parametrech vyjadřujících vzájemné vazby mezi sociálním statusem, příjmem a materiálním standardem. Souhrnně řečeno, vztahy mezi statusem, příjmem a životní úrovní jsou v českých zemích nejslabší. Rozbor těchto výsledků by byl nepochybně velmi zajímavý, vymyká se však zaměření této stati.

Závěr 2: Přímý efekt sociálního původu na vzdělanostní šance zůstává ve všech zemích i po kontrole vlivu kulturního kapitálu relativně vysoký a bez signifikantních rozdílů mezi zkoumanými zeměmi.

Závěr 3: Ačkoli jsme zjistili, že mezi analyzovanými zeměmi jsou určité rozdíly v roli kulturního kapitálu v determinaci vzdělanostních drah dětí, tyto rozdíly rozhodně nebyly mezisystémové povahy.

5. Diskuse a nové otázky

Výsledky analýzy jasně ukazují, že vliv sociálního původu na vzdělanostní šance dětí je ve všech zkoumaných zemích v podstatě stejný. To ovšem vyvrací první ze vstupních hypotéz, tj. předpoklad, že státně socialistický model redistribuce vzdělanostních příležitostí měl pozitivní vliv na vývoj vzdělanostních nerovností. Současně se tím potvrzují výsledky, ke kterým dospěla komparativní analýza vzdělanostní mobility, která srovnávala země analyzované i v této stati [Boguszak, Matějů, Peschar 1990].

Vyvrácení této hypotézy však stále ještě neznamená, že v rámci stejné hladiny nerovností nelze identifikovat rozdílné struktury determinace. V souladu s teorií o primárním a sekundárním efektu sociálního původu na vzdělanostní šance jsme testovali předpoklad, podle kterého by přímý (sekundární) efekt SES na vzdělanostní šance měl být v bývalých socialistických zemích nižší než v Holandsku, kde po druhé světové válce nedošlo k žádné hlubší reformě školského systému, ani k jiným přímým zásahům státu do alokace vzdělanostních příležitostí. Současně tedy byl testován předpoklad, podle kterého by se měl v Československu a v Maďarsku efekt sociálního původu v mnohem větší míře než v Holandsku realizovat prostřednictvím kulturního kapitálu, reprezentujícího kvalitu socializačního procesu.

Dekompozice celkového efektu sociálního původu na přímý efekt a tři nepřímé efekty (příjem, materiální standard, kulturní kapitál) skutečně ukázala na existenci rozdílů mezi zkoumanými zeměmi. Tyto rozdíly však neodpovídaly vstupním hypotézám ve dvou zásadních ohledech: (1) nebyly identifikovány v parametrech, kde jsme rozdíly očekávali a (2) nelišily se od sebe země, které hypoteticky měly ukázat největší rozdíly, zatímco u zemí hypoteticky podobných byly identifikovány signifikantní rozdíly.

Předně, přímý efekt sociálního původu na vzdělanostní šance dětí nelze v žádné z analyzovaných zemí považovat za "sekundární". Po kontrole dvou specifických dimenzí sociálního původu (ekonomické a kulturní) přímý efekt stále reprezentuje okolo 70 % celkového efektu. Na kulturní dimenzi, reprezentující - byť ne zcela spolehlivě - "primární" efekt, většinou nezbyvá více než 30 %, v průměru však okolo 20 %. Za druhé, pokud jde o přímý efekt, jednotlivé země se od sebe prakticky neliší. Rozdíly v nepřímých efektech svědčí spíše o hlubších historicko-kulturních kořenech "genotypů" než o vlivu státních intervencí do mobilitních procesů. Jak jinak bychom totiž mohli vysvětlit tak velkou blízkost českých zemí Holandsku a naopak jejich tak velkou vzdálenost od Slovenska, které ukazuje řadu shodných nebo podobných rysů s Maďarskem.

Pokud jde o Holandsko, výsledky analýzy nedávají příliš podpory "legitimační" teorii kulturního kapitálu, tak jak ji nabízí Bourdieu. Minimálně dvě třetiny celkového efektu sociálně-ekonomického původu na dosažené vzdělání se vymykají zprostředkování kulturním kapitálem a zůstávají plně v působnosti přímého efektu SES či jeho ekonomických dimenzí (vliv těchto dimenzí je ovšem již zanedbatelný). Jinak řečeno, ačkoli role kulturního kapitálu, tak jak byl analyticky definován pro tuto analýzu, není zanedbatelná, je daleko od toho, abychom mohli kulturní kapitál považovat za klíčový výkladový princip vzdělanostních nerovností v soudobých vyspělých průmyslových společnostech. V tomto ohledu výsledky naší analýzy potvrzují závěr, ke kterému dospěl De Graaf ve své původní studii z roku 1986 [De Graaf 1986]. Na druhé straně jeho novější analýza [De Graaf 1989] ukazuje, že přímý efekt SES mizí, jakmile se v modelu objeví kulturní kapitály jak rodičů, tak dětí. Tento analytický design vyžaduje specifická data, která zatím nemáme k dispozici, a proto je zatím mimo naše možnosti tento závěr hlouběji prověřit.

Pokud jde o Československo, provedená analýza a její výsledky nedávají naději na nějaký jednoznačný závěr. Spíše vyvolávají pochybnosti či nové otázky. Zjištění, podle kterého je struktura determinace vzdělanostních šancí v českých zemích a v Holandsku prakticky identická, může samozřejmě vyvolat metodologickou skepsi. To je ovšem velmi snadný postoj a navíc v současné době méně udržitelný než v minulosti, kdy nebyly k dispozici výsledky jiných analýz s odlišným designem a přitom poskytujících podobné výsledky. Poněkud produktivnější by byl postoj odvozený z inklinace k historismu. Pokud skutečně existují jakési hlubinné sociálně kulturní a ekonomické tendence profilující národní "genotypy", pak čtyřicet let státního socialismu by skutečně mohlo být považováno za pouhou "epizodu" dějin, která nemohla nijak zásadně změnit sociální a kulturní "genotyp" českých zemí ani Slovenska, což by vysvětlovalo jinak těžko pochopitelné

podobnosti českých zemí a Holandska na jedné straně a nepodobnosti českých zemí a Slovenska na straně druhé.

Jakkoli výše uvedený postoj může přispět k pochopení jinak dosti překvapujících zjištění, nechává ještě značný prostor pro pochybnosti o tom, že československý model demokratizace vzdělání vedl ke struktuře determinací vzdělanostních šancí srovnatelné s holandským modelem, který - jak ukazují holandské analýzy - snese meritokratickou interpretaci. Pokud jde o Československo, prostá sociální zkušenost takové interpretaci odporuje. Jak ovšem ukázal osud vstupních hypotéz, prostá sociální zkušenost nebývá dobrým rádcem. Za předpokladu, že bychom v obou zemích zjistili podstatně slabší přímý efekt sociálního původu ve prospěch role kulturního kapitálu, mohli bychom o takové interpretaci ještě uvažovat, neboť roli kulturního kapitálu lze jen obtížně ztotožňovat s působením antimeritokratických mechanismů. V opačném případě, tj. za situace, kdy přímý efekt SES je stále značný a vlastně dominující, je otázka poměru mezi primárním a sekundárním efektem sociálního původu neřešitelná pouhým zavedením kulturního kapitálu jako zprostředkujícího mechanismu. Buď by bylo zapotřebí podstatně rozšířit definici kulturního kapitálu, což ovšem naráží na schopnost sociologických šetření poskytnout validní informaci, nebo odmítnout vztah mezi kulturním kapitálem a kvalitou socializačního prostředí, což je těžko přijatelné i pro rigidní psychology.

Ukazuje se tedy, že jedinou cestou ze slepé uličky, do které nás často dostávají komparativní analýzy ukazující spíše na podobnost s vyspělými západními demokraciemi, bude výzkum sociálních nerovností opírající se o hlubší proniknutí do vlastních mechanismů selekce. Nutně se musíme opřít o analytické konstrukty, které dávají určitou naději na zachycení reálného významu meritokratických kritérií výběru a sociálního vzestupu. Bez začlenění empirické evidence o mentálních schopnostech, aspiracích, hodnotových orientacích atd. do empirického výzkumu a analýzy sociální stratifikace a nerovností se pravděpodobně ze slepé uličky spekulací nedostaneme. V této souvislosti nás čeká řada teoretických i metodologických problémů, ke kterým se jinde diskutuje již několik desetiletí. Nemáme zatím téměř žádné praktické zkušenosti s aplikací testů mentálních schopností v sociologickém výzkumu¹¹, chybí zkušenosti s konstrukcí škál sociálně-ekonomického statusu, třídních klasifikací, atd. Kromě toho se budeme potýkat s problémem analýzy hodnotových systémů silně poznamenaných reálným zmatením pojmů a erozí univerzalizmu, ke které u nás došlo v periodě takzvaného reálného socialismu.

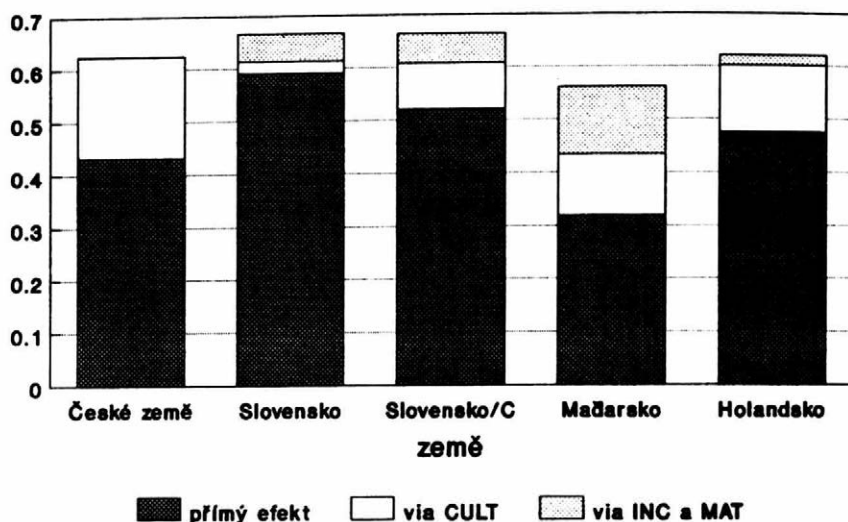
Budeme ale muset prověřovat i tak elementární věci, jako například co vlastně znamená "úspěch", v jakém poměru se k "definici" úspěchu má například právě vzdělání a kompetence, jaký je vztah mezi kompetencí a diplomy, atd. Ovšem

¹¹ V rámci longitudinálního výzkumu započatého v roce 1989 (Rodina 1989) jsme aplikovali Catellův test struktury osobnosti s posíleným testem krystalické inteligence. První analýzy tohoto materiálu již nyní naznačují, o jak cennou informaci byl sociologický výzkum nuceně ochuzen v době, kdy propojení testů schopností s charakteristikami sociálního původu nebylo možné.

jsou to otázky, které nutně musí provázet stratifikační výzkum v zemích, které mají v anamnéze periodu státního socialismu. Tato perioda rozhodně nebyla bezvýznamná, a to zejména pokud jde o rozpad hodnot tmelících stratifikační systém. Ačkoli politický systém, který si analýzu těchto otázek dnes vynucuje, byl již likvidován, v hledání odpovědí na to, co po sobě zanechal, jsme teprve na počátku. Průběh ekonomické reformy dost dobře ukazuje, jak obtížné a pomalé bude odstraňování jeho následků. Proměna stratifikačního systému nebude výjimkou. A proto stojí za to ji studovat.

K elementárním sociologickým předpokladům patří, že vzdělanostní systém je páteří stratifikačního systému. Nebylo náhodou, že radikální sociologie šedesátých let (Jencks, Bowles, Gintis, Olneck, atd.) ve snaze přijít na kloub reprodukci sociálních nerovností kapitalistického sociálního systému, se zaměřila v první řadě na úlohu vzdělání a vzdělávacího systému. Stejně tak nebylo náhodou, že jedním z hlavních cílů komunistického režimu v roce 1948 bylo ovládnutí školského systému. Fakt, že projekty změn ve školském systému se u nás zatím realizují bez hlubšího *sociologického* studia fenoménu vzdělání a mimo širší kontext studia sociální stratifikace a nerovností, nestaví do příznivého světla ani autory těchto projektů, ale ani sociology, kteří zatím tiše přihlížejí.

Graf 1:
Desagregace efektu sociálního statusu
rodiny na vzdělanostní šance dětí

Graf 2:
Desagregace efektu sociálního statusu
rodiny na její materiální standard

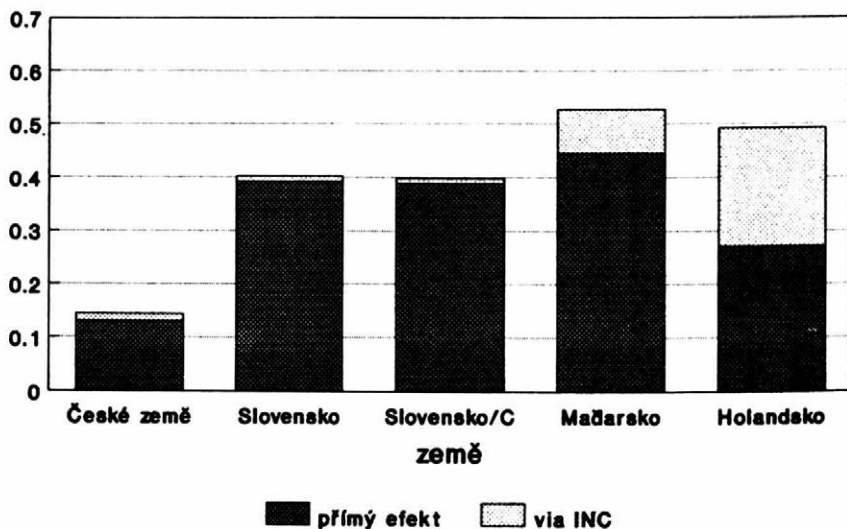
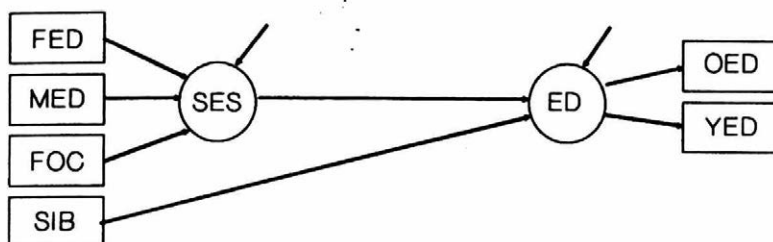
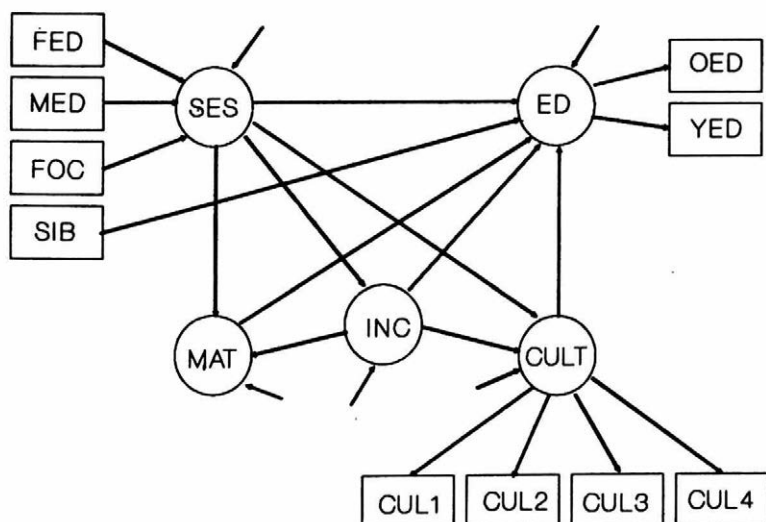

Schéma 1: Základní model

- FED - vzdělání otce
 MED - vzdělání matky
 FOC - zaměstnání otce
 SIB - počet sourozenců
 SES - syntetický sociální status rodiny
 OED - vzdělání staršího sourozence
 YED - vzdělání mladšího sourozence
 ED - syntetické vyjádření vzdělanostního úspěchu dětí

Schéma 2: Rozšířený model

- MAT - materiální standard rodiny
 INC - příjmová úroveň rodiny
 CULT - kulturní kapitál rodiny
 CUL1 až CUL4 - indikátory kulturního kapitálu rodiny

Tabulka 1: Parametry základního modelu a jejich t-statistiky (standardizované řešení)

parametr	české země		Slovensko		Slovensko/C		Maďarsko		Holandsko	
LAMBDA:										
OED-ED *	.714	-	.757	-	.764	-	.852	-	.801	-
YED-ED	.715	12.0	.745	12.9	.738	12.7	.664	11.1	.791	10.3
GAMMA:										
FED-SES	.490	3.7	.209	1.7	.463	■	.266	1.6	.474	2.3
MED-SES *	.536	-	.409	-	.506	■	.372	-	.382	-
FOC-SES	.187	1.8	.522	3.2	.177	■	.524	2.7	.347	2.3
SIB-ED	-.192	4.3	-.124	2.9	-.124	3.5	-.332	7.2	.019	.4
BETA:										
SES-ED	.654	7.0	.663	5.2	.649	13.3	.558	3.6	.640	3.7
R² :										
ED	.526		.492		.474		.509		.408	
FIT:										
L ² /df	7.28	3	2.11	3	12.38	5	5.03	3	4.27	3
AGF °)	.968		.999		.992		.996		.995	

Poznámky k tabulce 1:

°) Adjustovaná hodnota vhodnosti modelu (goodness of fit). Definice statistiky je uvedena v příručce k programu LISREL [Joreskog a Sorbom 1977].

* Parametry fixovány na hodnotu 1 v nestandardizovaném řešení.

■ Parametry fixovány na hodnoty převzaté z jiných řešení (v tomto případě na hodnoty převzaté z modelu pro české země).

Tabulka 2: Parametry rozšířeného modelu a jejich t-statistiky (standardizované řešení)

	České země		Slovensko		Slovensko/C		Maďarsko		Holandsko	
LAMBDA:										
OED-ED *	.698	-	.806	-	.807	-	.828	-	.763	-
YED-ED	.685	10.9	.757	14.7	.756	14.7	.683	11.9	.829	10.2
CUL1-CULT	.461	7.2	.521	8.7	.500	■	.553	8.5	.250	3.4
CUL2-CULT	.574	*	.588	*	.622	■	.641	11.4	.702	*
CUL3-CULT	.045	0.8	.448	7.7	.049	■	.790	*	.687	7.9
CUL4-CULT	-		-		-		.476	8.6	-	
GAMMA:										
FED-SES	.403	3.9	.379	4.3	.384	■	.372	3.5	.406	2.6
MED-SES *	.616	-	.498	-	.588	*	.389	-	.214	-
POC-SES	.181	2.1	.271	3.1	.173	■	.402	4.3	.563	3.1
SIB-ED	-.160	3.2	-.130	3.2	-.128	3.2	-.309	6.7	.010	0.2
SIB-MAT	-.121	2.8	-.097	2.4	-.097	2.4	-.064	1.5	.035	0.7
SIB-CULT	-.087	1.5	-.021	0.4	-.026	0.5	-.009	0.2	-.066	1.1
BETA:										
SES-ED	.432	3.6	.592	5.6	.521	4.2	.320	3.7	.476	2.9
INC-ED	.011	0.2	.045	1.1	.042	1.0	.165	3.1	-.068	0.9
MAT-ED	-.006	0.1	.109	2.3	.105	2.2	.071	1.3	.096	1.5
CULT-ED	.279	1.8	.027	0.3	.111	0.8	.178	2.1	.220	2.1
SES-INC	.198	4.2	.237	4.9	.243	5.7	.446	5.7	.597	3.4
SES-MAT	.134	2.9	.393	7.2	.389	9.4	.445	5.6	.271	2.8
SES-CULT	.693	7.6	.774	7.9	.814	14.9	.650	6.1	.593	3.2
INC-MAT	.075	1.7	.043	1.1	.042	1.0	.185	3.9	.324	5.3
INC-CULT	.027	0.5	-.015	0.3	.003	0.0	.157	3.3	.081	1.1
R²:										
ED	.525		.525		.524		.573		.419	
SES	1.00		1.00		1.00		1.00		1.00	
INC	.040		.078		.080		.250		.356	
MAT	.052		.194		.191		.334		.284	
CULT	.527		.601		.674		.548		.424	
FIT:										
L ² /df	42.4	27	50.8	27	119.4	31	71.7	37	45.1	27
AGF °)	.966		.959		.963		.936		.975	

Poznámky k tabulce 2:

°) Adjustovaná hodnota vhodnosti modelu (goodness of fit). Definice statistiky je uvedena v příručce k programu LISREL [Joreskog a Sorbom 1977].

* Parametry fixovány na hodnotu 1 v nestandardizovaném řešení.

▪ Parametry fixovány na hodnoty převzaté z jiných řešení (v tomto případě na hodnoty převzaté z modelu pro české země).

Tabulka 3: Vícesouborová analýza párů zemí
(L^2 a hladina signifikance)

model	df	C-S	C-M	pár zemí		S-H	M-H
				S-M	C-H		
A	1	4.20	1.82	10.62*	0.08	2.78	2.36
SES->ED		.040	.178	.000	.781	.096	.125
B1	1	12.34*	2.80	3.40	1.35	6.09*	0.32
CULT->ED		.000	.095	.065	.245	.014	.570
B2	2	12.73*	12.23*	10.73*	1.65	6.11*	5.20
A+B1		.002	.002	.005	.438	.047	.074
C1	1	0.01	2.85	2.63	0.32	0.24	0.97
SES->CULT		.923	.091	.105	.571	.625	.324
C2	3	12.74*	15.07*	13.35*	1.97	6.35	6.17
B2+C1		.005	.002	.004	.578	.096	.103
D1	1	0.85	13.43*	7.93*	1.56	4.03*	18.32*
MAT->ED		.357	.000	.005	.212	.045	.000
D2	4	13.43*	22.70*	18.40*	4.72	10.87*	19.53*
C2+D1		.009	.000	.001	.317	.028	.001
E1	1	4.25*	2.34	0.15	2.15	0.20	0.01
INC->ED		.039	.126	.697	.142	.657	.958
E2	5	15.10*	23.64*	18.67*	5.45	12.16*	20.51*
D2+E1		.010	.000	.002	.364	.033	.001
F	1	13.52*	31.75*	3.84*	18.02*	0.32	1.94
SES->INC		.000	.000	.050	.000	.570	.164
G	1	0.43	5.77*	2.82	18.25*	11.67*	2.74
SES->MAT		.513	.016	.093	.000	.000	.098
H	1	0.04	3.98*	4.50*	8.49*	9.04*	0.55
INC->MAT		.841	.046	.034	.004	.003	.457

Poznámky k tabulce 3:

- Hodnoty označené * jsou signifikantní na hladině 0.05, to znamená, že mezi zeměmi je v daném parametru nebo v celé sadě parametrů statisticky významný rozdíl.
- Ve sloupci "model" jsou uvedeny parametry nebo sady parametrů, na které byla uplatněna hypotéza o shodě mezi zeměmi.
- Vstupem do vícesouborové analýzy (multisample analysis) byly korelace mezi latentními proměnnými, tak jak byly definovány rozšířeným modelem.

Příloha 1: Informace o proměnných a analytických souborech

proměnná	České země a Slovensko	Maďarsko	Holandsko
FED (vzdělání otce)	1. základní 2. vyučení	1. základní 2. vyučení	1. základní 2. vyučení
MED (vzdělání matky)	3. střední 4. vysoká škola	3. střední 4. vysoká škola	3. střední 4. vysoká škola
FOC (zaměstnání otce)	1. zemědělský dělník 2. nekvalif. dělník 3. kvalifik. dělník 4. rutinní nemanuální 5. nižší technik 6. odborník - nižší 7. odborník - vyšší	1. zemědělský dělník 2. nekvalif. dělník 3. kvalifik. dělník 4. rutinní nemanuální 5. samostatný 6. odborník - nižší 7. odborník - vyšší	1. zemědělský dělník 2. nekvalif. dělník 3. kvalifik. dělník 4. farmář 5. samostatný 6. rutinní neman. 7. odborník
OED (vzdělání staršího dítěte)	1. základní 2. vyučení 3. střední s maturitou	1. základní 2. vyučení 3. střední	1. základní 2. vyučení 3. nižší střední
YED (vzdělání mladšího dítěte)	4. vysoká škola	4. vysoká škola	4. vyšší střední 5. vyšší technické 6. univerzitní
INC (příjem rodičů)	logaritmus čistého příjmu otce a matky	logaritmus čistého příjmu otce a matky	kategorie příjmu domácnosti
MAT (materiální standard)	Součet Z-skórů: mrzačnicka barevná televize auto dovolená v zahraničí	Součet Z-skórů: barevná televize auto automatická pračka dovolená v zahraničí	Součet Z-skórů: myčka nádobí barevná televize auto vlastní dům
CUL1	Četba vážné literatury	Četba (1-3)	Četba
CUL2	Divadlo, koncerty, výstavy	Výstavy (0-4)*	Divadla a koncerty
CUL3	Znalost cizích jazyků	Divadla (0-4)*	Galerie a muzea
CUL4	***	Koncerty (0-4)*	***
Definice datového a analytického souboru	rodiče sourozenců ve věku 19-29 let; (provedena korekce definice VŠ vzdělání) velikost souboru: ČR: 530 (podvýběr) SR: 530	rodiče sourozenců ve věku 19-29 let; (provedena korekce definice VŠ vzdělání) velikost souboru: 400	rodiče sourozenců ve věku 25-35 let; (korekce definice VŠ vzdělání nebyla možná) velikost souboru: 400

*) Rekódováno z kontinuální proměnné: 0=0; 1,2=1; 3,4=2; 5-10=3; 11+=4

Příloha 2: Korelační matice

České země

	OED	YED	INC	MAT2	READ	CONC	LANG	XFED	XMED	XFOC
YED	.478									
INC	.153	.058								
MAT2	.113	.118	.109							
READ	.174	.197	.087	.076						
CONC	.262	.270	.091	.162	.260					
LANG	-.054	.039	.027	.056	-.040	.060				
XFED	.385	.393	.071	.143	.312	.345	.031			
XMED	.399	.408	.239	.161	.284	.341	.009	.454		
XFOC	.349	.338	.134	.131	.243	.322	-.022	.740	.413	
XSIB	-.272	-.206	-.060	-.161	-.144	-.144	.025	-.228	-.210	-.215

Slovensko

	OED	YED	INC	MAT2	READ	CONC	LANG	XFED	XMED	XFOC
YED	.610									
INC	.183	.200								
MAT2	.314	.328	.161							
READ	.285	.237	.169	.167						
CONC	.265	.282	.096	.282	.278					
LANG	.150	.166	.021	.321	.057	.297				
XFED	.500	.448	.203	.377	.406	.435	.248			
XMED	.501	.445	.262	.360	.374	.375	.276	.554		
XFOC	.502	.470	.197	.388	.377	.384	.263	.833	.574	
XSIB	-.218	-.262	-.157	-.196	-.109	-.127	-.071	-.215	-.206	-.182

Maďarsko

	OED	YED	INC	MAT2	READ	EXHIB	THEAT	CONC	XFED	XMED	XFOC
YED	.566										
INC	.418	.351									
MAT2	.381	.356	.415								
READ	.350	.346	.315	.333							
EXHIB	.243	.277	.312	.367	.347						
THEAT	.346	.293	.341	.409	.218	.519					
CONC	.231	.100	.202	.261	.173	.302	.412				
XFED	.450	.371	.408	.468	.356	.431	.533	.357			
XMED	.432	.338	.393	.461	.303	.426	.464	.350	.623		
XFOC	.510	.352	.434	.485	.403	.303	.465	.304	.698	.511	
XSIB	-.387	-.332	-.246	-.211	-.183	-.105	-.129	-.042	-.162	-.177	-.245

Holandsko

	OED	YED	INC	MAT2	READ	CONC	GALE	XFED	XMED	XFOC
YED	.633									
INC	.291	.284								
MAT2	.219	.310	.486							
READ	.126	.163	.073	.016						
CONC	.213	.310	.360	.201	.190					
GALE	.282	.318	.246	.169	.164	.479				
XFED	.463	.441	.487	.363	.135	.418	.399			
XMED	.417	.382	.330	.263	.138	.357	.326	.543		
XFOC	.380	.432	.581	.460	.076	.360	.395	.601	.431	
XSIB	-.007	-.039	.014	.026	.007	-.093	-.042	-.048	-.135	.000

Literatura

- Andorka, R., T. Kolosi (eds.). 1984. *Stratification and Inequality*. Budapest: Institute for Social Sciences.
- Blau, P. M., O. D. Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley.
- Boguszak, M. 1990. "Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility: the Model of Core Social Fluidity Applied to Czechoslovakia." In: *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*, ed. by M. Haller. New York: Sharpe.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR." In: *Sociologický časopis* 26: 168-186.
- Boguszak, M., P. Matějů, J. L. Peschar. 1990. "Educational mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands." In: *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Boudon, R. 1973. *L'inégalité des chances*. Paris: Armand Colin.
- Boudon, R. 1974. *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley.
- Bourdieu, P. 1984. *La distinction: critique sociale du jugement*. Paris: Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Bowles, S., H. Gintis. 1976. *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.
- Campbell, R. T. 1983. "Status Attainment Research: End of the Beginning or Beginning of the End?" *Sociology of Education* 56: 47-62.
- De Graaf, P. M. 1986. "The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands." *Sociology of Education* 59: 237-246.
- De Graaf, P. M. 1989. "Cultural Reproduction and Educational Stratification." In: *Educational Opportunities in the Welfare State*, ed. by B. F. Bakker, J. Dronkers, G. W. Meijnen. Nijmegen: Instituut voor Sociale Wetenschappen.

- DiMaggio, P. 1982. "Cultural Capital and School Success: The Impact of Status and Culture Participation on the Grades of U. S. high school students." *American Sociological Review* 47: No. 2.
- Dronkers, J., B. F. M. Bakker. 1989. "Income attainment in the Netherlands. A longitudinal study of the relationships for men between origins, education, marriage, occupation and family income." In: *Educational Opportunities in the Welfare State*, ed. by B. F. M. Bakker, J. Dronkers, G. W. Meijnen. Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen, pp.183-200.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. Part I: A Model for Evaluation of the 'FJH' Hypothesis." *European Sociological Review*, No. 3: 54-76.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987a. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. Part II: The Model of Core Social Fluidity Applied." *European Sociological Review*, No. 3: 145-166.
- Faasse, J. H., B. F. M. Bakker, J. Dronkers. 1987. "The impact of educational reform: empirical evidence from two Dutch generations." *Comparative Education* 23: 261-277.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser. 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the US: the case of Occupational Status." *Social Science Research* 4: 329-360.
- Featherman, D. L., R. M. Hauser. 1978. *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Garnier, M. A., L. E. Raffalovich. 1984. "The Evolution of Equality of Educational Opportunities in France." *Sociology of Education* 57: 1-10.
- Grusky, D. 1983. "Industrialization and the Status Attainment Process: The Thesis of Industrialization Reconsidered." *American Sociological Review* 48: 494-506.
- Grusky, D., R. M. Hauser. 1984. "Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries." *American Sociological Review* 49: 19-38.
- Halsey, A. H., A. F. Heath, J. M. Ridge. 1980. *Origins and Destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Hauser, R. M. 1972. "Disaggregating a Social-Psychological Model of Educational Attainment." *Social Science Research*, Vol. 1, pp.159-188.
- Hauser, R. M., D. L. Featherman. 1976. *The Process of Stratification. Trends and Analyses*. New York: Academic Press.
- Hauser, R. M., S. L. Tsai, H. S. Sewell. 1983. "A model of stratification with response error in social and psychological variables." *Sociology of Education* 56: 20-46.
- Herrnstein, R. J. 1973. *I. Q. and the Meritocracy*. London: Allen Lane.
- Jencks, Ch. 1972. *Inequality*. New York: Harper and Row.
- Jöreskog, K., D. Sorbom. 1986. *LISREL VI. User's Guide*. University of Uppsala.
- Jöreskog, K., D. Sorbom. 1986. *PRELIS: A Program for Multivariate Data Screening and Data Summarization. A Preprocessor for LISREL*. Mooresville: Scientific Software.
- Kerckhoff, A. C. 1976. "The Status Attainment Process: Socialization or Allocation?" *Social Forces* 55: 368-381.
- Kolosi, T. 1984. "Status and Stratification." In: *Status and Stratification*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest.
- Mare, R. D. 1981. "Change and Stability in Educational Stratification." *American Sociological Review* 46: 72-87.

- Matějů, P. 1984. *Democratization of Education and the Development of Educational Mobility in Czechoslovakia and Hungary*. Paper presented at the meeting of the ISA Research committee on Social Stratification, Budapest.
- Matějů, P. 1986. "Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilních dat." *Sociologický časopis* 22: 131-152.
- Matějů, P. 1990. "Family effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary." In: *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Matějů, P. 1991. "Kdo získal a kdo ztratil v socialistické reprodukci. Čtyřicet let vývoje vzdělanostních nerovností v Československu." *Sociologický časopis* 27: 13-38.
- Matějů, P., J. L. Peschar. 1990. "Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and The Netherlands." In: *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*, ed. by M. Haller. New York: Sharpe.
- Matějů, P. 1991. *Beyond Educational Stratification in Czechoslovakia*. Working Papers of the CDE, University of Wisconsin.
- Olneck, M. R., B. Bills. 1980. "What makes Summy Run? An Empirical Assessment of the Bowles-Gintis Correspondence Theory." *American Journal of Education*, pp. 27-61.
- Peschar, J., R. Popping. 1986. "Educational Mobility in Hungary and the Netherlands: A Log-linear Comparison." In: A. C. Kerckhoff (ed.): *International Perspectives on Education*, Vol. 6 of Research in Sociology of Education and Socialization. Greenwich, Conn., JAI Press, pp. 79-101.
- Peschar, J. L., R. Popping, B. W. Mach. 1986. "Educational Mobility in Poland and the Netherlands." *Netherlands Journal of Education* 1: 119-139.
- Robert, P. 1984. "A Multidimensional Approach to Social Mobility." In: *Status and Stratification*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser. 1980. "The Wisconsin Longitudinal Study of Social and Psychological Factors in Aspirations and Achievements." In: *Research in Sociology of Education and Socialization*, Greenwich, JAI Press, pp. 59-99.
- Simkus, A., R. Andorka. 1982. "Inequalities in Educational Attainment in Hungary 1923-1973." *American Sociological Review* 47: 740-751.
- Spady, W. 1967. "Educational mobility and access: growth and paradoxes." *American Journal of Sociology* 73: 273-86.
- Vrooman, J. C., J. Dronkers. 1984. *Educational selection as competition between social groups*. Paper presented at the meeting of the Research committee on Social Stratification, Budapest.
- Vrooman, J. C., J. Dronkers. 1986. "Changing educational attainment processes: some evidence from the Netherlands." *Sociology of Education* 59: 69-78.
- Young, M. 1958. *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033; an Essay on Education and Equality*. London: Thames and Hundson.

Summary

Cross-national and cross-system comparative analyses of educational mobility carried out within the last few years have arrived at results that support the hypothesis about cross-national and even cross-system similarity of relative educational inequality. But can we conclude that the attainment processes in former socialist and advanced capitalist countries are alike as well? In our view, the interpretation of results of analyses of educational mobility is inevitably weak and mostly speculative unless we have a satisfactory answer to at least two crucial questions:

a) What are the decisive factors of reproduction of inequality in educational (and occupational) attainment among individuals of different social background?;

b) Are there any significant differences in the role of individual factors explaining educational (and occupational) inequalities in different socio-economic systems?

The main question raised for the comparative analysis presented in this paper might be expressed in the following way: "Did the egalitarian policy of former socialist countries (Czechoslovakia, Hungary) applied in the distribution and redistribution of education and other resources bring about expected positive change in intergenerational transmission of education visible mainly in contrast with the Netherlands, where no such policies have been applied?"; or - in terms of "socialization" vs. "allocation" debate - "Is it plausible that the development of determination of educational attainment in Czechoslovakia and Hungary has followed the path from the power of 'allocation' mechanisms to the dominance of the 'socialization' aspects of reproduction, while in the Netherlands no such changes have taken place?"

The following hypotheses were evaluated by structural models:

H1: Total effect of social background on educational attainment is weaker in former socialist societies than in advanced capitalist countries.

H2: Direct effect of socio-economic status and economic (financial) resources of parents on educational attainment of their offspring are significantly lower in former socialist countries than in advanced capitalist countries.

H3: Unless we have direct measure of ability and aspirations, which should be - by definition - the only relevant criterion for selection among individuals aspiring to higher levels of education, the existing inequality would be traceable to the cultural capital of the background family appearing in our analysis as a more or less defensible proxy of the quality of the socialization process in a family.

The design of the analysis is similar to that used by De Graaf [1986]. We decompose family effect on educational attainment into various resources, namely SES, cultural capital and economic resources.

Two models became an axis of the analysis: baseline and extended (see Figure 1 and Figure 2). Social status (SES) is treated in both models as a linear product of the three observed exogenous variables (FED, MED, FOC), i.e. as a latent variable mediating the effects of the exogenous variables on the endogenous variables in the model (MIMIC model). The measurement model for latent endogenous variable educational attainment (ED) consists of two variables (OED, YED) measuring educational attainment of two siblings. According to the main hypothesis, we can expect, among other things, that by introducing cultural and economic capitals of the background family the effect of social status (SES) on educational attainment of siblings (SES $\rightarrow$ ED) should be reduced, and that this decrease of direct effect will be greater in former socialist countries.

Data from three national surveys were used for the analysis. Subfiles of parents of at least two siblings of ages 19-29 were created (see Appendix 1). The results (Table 1, 2 and 3) show that the effect of family origin on educational attainment is roughly the same in all nations in our sample. It means that the level of educational inequality is not significantly lower in

former socialist countries. In this respect our results confirm those drawn from recent analysis of educational mobility [Boguszak, Matějů, Peschar 1990].

The decomposition of family effect clearly shows some cross-national variation in the roles of specific resources of inequality but this variation does not seem to be generated by cross-system distinctions. The Netherlands do not show structure of effects significantly different from Czech lands, for example. As for the former state socialist countries in our sample (Czech Lands, Slovakia and Hungary), the role of cultural background in an explanation of educational attainment is not greater than in the Netherlands. The direct effect of social status on educational attainment in these nations is not weaker either.

Do these results mean that all nations in our analysis belong to some "universal" social system rather than to two different socio-economic systems? More specifically, would it not be plausible to assume that the two systems have much in common regarding the resources of inequality in educational attainment, though they may be different in other aspects?

It is rather unlikely that the attainment processes in social systems analyzed in this study would be identical. In our view, the erosion of the meritocratic principle in economic achievements in former socialist countries is probably so deep that it may be wrong to assume that an attainment process remained untouched, and that it will work much the same way as in societies with market economies. By the same token, it would be probably wrong to assume that the resources of educational inequality are of the same nature, though the overall level of inequality is almost the same.

To find resources of educational inequality in comparative perspective, we must implement into our models measures of ability, motivations and values and norms that actually govern individuals' behavior. One of the fundamental issue in this respect undoubtedly is the social image and perception of success, and the role education plays in it.

Stratifikace a ženy

Diskuse v časopisu "Sociology"

IRENA HRADECKÁ

Sociologický ústav ČSAV

Stratification and women

Discussion in the review "Sociology"

Abstract: In recent years a series of critical articles appeared in British sociological journals that claimed mainstream stratification studies deal inadequately with gender inequality. This paper presents attempts to revise the conceptual and empirical tools used in stratification studies, and to counterattack, defending the conventional view that have been offered in Sociology from November 1983 until August 1985.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 346-363)

V letech 1983 až 1985 došlo v britském časopisu *Sociology* ke koncentrovanému střetu názorů na jedno z ústředních témat makrosociologie - na stratifikační analýzu současné společnosti, poznamenané globálním zapojováním žen do ekonomické aktivity.

K prvním protestům proti tradičním postupům stratifikační teorie a metodologie došlo již na začátku sedmdesátých let¹. Dosavadnímu pojetí sociální stratifikace bylo vytýkáno, že odvozuje třídu a status žen od třídy a statusu mužů. Nerovnost z hlediska pohlaví nebyla předmětem zájmu ani stratifikačních studií zaměřených na individua a jejich hierarchizaci z hlediska odměňování, ani "třídně pojatých" studií zaměřených na seskupení s podobným vztahem k systému výroby a struktuře ekonomické a sociální moci. Kritické hlasy našly odezvu, a tak se v následujících letech objevila řada publikací (zejména v časopisecké podobě) nejen o obecných otázkách nerovnosti pohlaví, ale i o jejich souvislostech se sociální stratifikací². Diskuse na stránkách anglického časopisu *Sociology*, které je věnována naše studie, má ve vývoji stratifikačních teorií nepochybně významné místo. Nejen proto, že protagonistou je známý anglický sociolog *John H. Goldthorpe*, jehož dílo je v daném oboru často citováno, ale zvláště pro příznaknost, s jakou reflektuje širokou škálu přístupů k respektování pohlaví ve stratifikačních teoriích a výzkumech. Do jisté míry tato zdánlivě specifická diskuse (i následné reakce) tedy anticipuje další směry vývoje obecné stratifikační teorie.

1) Téměř současně byly publikovány články feministicky orientovaných amerických socioložek, Joan R. Ackerové [1973] a Marie R. Haugové [1973].

2) Rozsáhlou recenzi těchto prací vydaných v USA a ve Velké Británii do r. 1980 uveřejnila Joan R. Ackerová v "Contemporary Sociology" [1980]. Po důkladném rozboru téměř stovky relevantních prací dochází Ackerová k závěrům ryze feministického ražení: stratifikační teorie je teorií "bílých mužů" a začíná se stále více vzdalovat realitě. Odborná literatura posledních let zaměřená na téma ženy a stratifikace se může - podle autorky - stát solidním základem pro nové chápání třídní stratifikace.

Goldthorpův článek "Ženy a analýza tříd: na obranu konvenčního pojetí" [1983] vyprovokoval k ohlasným projevům Michelle Stanworthovou [1984], Anthonyho Heathe a Nickyho Brittena [1984], Roberta Eriksona [1984] a později i trojici autorů Angelu Daleovou, G. Nigela Gilberta a Saru Arberovou [1985]. Goldthorpe pak v téže čísle časopisu [1984] reagoval na články svých oponentů Heathe, Brittena a Eriksona současně.

Třebaže se uvedený spor odehrává na evropském kontinentu, je nesporné, že jeho linie nejsou vymezeny jen evropskými tradicemi; zvláště v případě britské sociologie nelze eliminovat historický vliv amerického sociologického myšlení a sociálního výzkumu (i když stratifikační teorie v Británii po druhé světové válce se inspirovala hlavně Evropou). Proto lze i ve vztahu k našemu ústřednímu tématu odlišit dvě "fronty" teoretické argumentace o *pozici rodiny v systému sociální stratifikace*. První z nich má charakter strukturálně funkcionalistický (především americké provenience), druhou představují převážně evropští zastánci analýzy tříd.

Kritiky obviňující stratifikační teorii a výzkum mj. z takzvaného "intelektuálního sexismu" jsou zaměřeny proti "konvenčnímu přístupu" (zde reprezentovaného Goldthorpem), který vychází z následujících premis:

1. základní jednotku sociální stratifikace tvoří spíše rodina než individuum;
2. jednotlivé rodiny jsou se stratifikačním systémem spojovány v podstatě prostřednictvím pozice mužské "hlavy rodiny", kterou lze v moderních společnostech nejlépe určit podle kategorie zaměstnání nebo rozsahu zaměstnanosti [Goldthorpe 1983: 465].

Tento názor je obvykle napadán ve dvou odlišných rovinách.

Především jeho odpůrci tvrdí, že takový pohled ignoruje důležité rysy současné sociální reality, jakými jsou narůstající podíl neúplných rodin (bez otce) a podíl "normálních" rodin, kde jsou oba manželé zaměstnáni v *rozdílných* profesních kategoriích. Kromě toho konvenční přístup údajně vylučuje možnost zkoumat stratifikaci v závislosti na pohlaví (jakožto hlavní rys celého stratifikačního systému), která prolíná každou úplnou rodinu. Z toho plyne, že ženy jsou ve stratifikačních studiích "neviditelné" a existence nerovnoprávného postavení žen je víceméně přehlížena.

Goldthorpe nikterak nevylučuje nutnost podobné kritiky, zároveň ale připomíná, že konvenční pojetí se vyskytuje ve více verzích. K tomu, abychom rodinu považovali za jednotku stratifikace a pozici jejích členů jednoznačně vyvozovali z postavení rodiny v rámci dělby práce podle povolání, lze totiž dojít odlišnými, dokonce ostře kontrastujícími teoretickými "cestami".

S tím nelze než souhlasit a doložit uvedené tvrzení ilustrativním příkladem hlavních zdrojů současných stratifikačních teorií.

V americké literatuře je nutno na předním místě jmenovat Talcotta Parsonse a jeho následovníky. Za dominantní formu stratifikace moderních industriálních společností považuje Parsons stratifikaci v intencích sociálního statusu (jako výsledku rozdílného hodnocení rodinné jednotky prováděného celou komunitou s ohledem na různé atributy členů rodiny, na jejich životní úroveň a styl).

Často bývá citován právě Goldthorpův trefný výrok, že "Parsons pak užívá termínu 'společenská třída' tam, kde by Evropané spíše použili pojmu 'statusová skupina'" [1983: 466]. V moderních společnostech má být - podle Parsonse - jednotkou stratifikace rodina a nikoliv individuum [1949, 1954, 1956]. Ve svém zdůvodnění přitom Parsons poukazuje na potřebu jednoty statusu uvnitř rodiny z hlediska fungování sociálních systémů rodiny, komunity i celé společnosti.

Stratifikační teorie v Evropě se inspirovala především dílem Karla Marxe a Maxe Webera. I dvě nejvlivnější knihy poválečného období, Lockwoodův "The Blackcoated Worker: A Study of Class Consciousness" [1958] a Dahrendorfový "Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft" [1957] vycházely z tradic třídní analýzy reprezentované Marxem a Weberem. Samotný pojem "třídy", jak je v západní literatuře užíván, však není totožný s fundamentálním marxistickým pojetím. V tomto smyslu se jedná spíše o společenské vrstvy.

Ve snaze pochopit stratifikaci moderních západních společností v kategoriích třídy a nikoli sociálního statusu (jako Parsons a další), nezabývají se zastánci třídního přístupu primárně subjektivním, vzájemně prováděným hodnocením, respektive zařazováním individuí a skupin. Spíše je zajímavý určité společenské vztahy, do nichž jsou individua a skupiny každodenně zapojovány a jež mají na jejich život pronikavý vliv. Třídní analýza tedy vychází ze struktury pozic spojených se specifickou historickou formou společenské dělby práce.

Teoretici tříd vcelku konzistentně nezdůvodňují jakýmkoli funkčními souvislostmi tvrzení, že *rodina tvoří základní jednotku stratifikace*. Souhlasí tedy s funkcionalisty, že *pozice rodiny jako celku v rámci stratifikačního systému se i z jejich pohledu odvozuje od "hlavy rodiny" ve smyslu člena rodiny* (obvykle manžela-otce), *který má největší závazky vzhledem k účasti na trhu práce*. Ovšem v argumentaci se již od funkcionalistů liší. Netvrdí, že rozdělení podle pohlaví v rodině vyplývá z funkčních potřeb, spíše považují tuto separaci za výraz nejvyšší formy nerovnosti pohlaví. Podle konvenčních norem se na vdaných ženách požaduje, aby nesly hlavní odpovědnost za chod domácnosti a péči o děti. Tyto povinnosti pak přirozeně různými způsoby omezují příležitosti a vyhlídky žen v souvislosti se zaměstnáním, a navíc více či méně zesilují jejich ekonomickou závislost na manželovi; možnost jakéhokoliv efektivního vzdoru vůči platným normám je velmi omezená. Primární jednotkou sociální struktury je tedy podle názoru analytiků tříd rodina, jejíž členové mají nestejnou příležitost k zapojení na trhu práce: s výjimkou otce-manžela (respektive hlavy rodiny) mají svou třídní pozici určenou jen nepřímo - odvozením od pozice hlavy rodiny.

Teoretici tříd upozorňují na řadu důsledků, jež s sebou nesou základní vztahy závislosti žen na mužích. Životní šance, diferencované podle jednotlivých tříd, se vlastně otevírají ženám převážně "skrze" manželovu pozici. A tak např. Frank Parkin [1971: 14-15] zdůrazňuje, že v moderní společnosti je rodina "základní jednotkou odměňování", a tudíž "pro velkou většinu žen je přidělování sociálních a ekonomických odměn určeno primárně pozicí rodiny - de facto její mužské hlavy". Podobně se vyjádřili i John Westergaard a Henrietta Reslerová:

"...jakkoli nám to může být líto, základ životních poměrů většiny rodin stále ještě utváří spíše mužovo než ženino postavení" [1975: 291].

Za zaznamenání nepochybně stojí i empirická ilustrace těchto vazeb, jak ji cituje Goldthorpe ve svém pojednání. Z longitudinální analýzy sociodemografických činitelů úmrtnosti ve Velké Británii vyplynulo, že úmrtnost vdaných žen mnohem silněji koreluje s kategorií zaměstnání manžela než s kategorií jejich vlastního zaměstnání [Fox, Goldblatt 1982].

Třídně orientovaní autoři zdůrazňují, že jakkoli je ekonomická závislost žen na jejich manželech vzrůstající zaměstnaností žen poněkud mírněna, ženino zaměstnání obvykle zčásti přetváří rodinnou strategii, nebo nějakým způsobem nachází své místo v rámci možností a omezení třídní situace rodiny jako celku. Manželovo zaměstnání ale zůstává faktorem dominantním. Jinými slovy: "načasování", trvání a charakter ženina zaměstnání jsou silně podmiňovány jak jednotlivými fázemi jejich rodinného cyklu, tak i jejich "odvozenou" třídou. A tak, podle názoru teoretiků tříd, nelze ani očekávat, že by zaměstnanost vdaných žen měla mít nějaký zvláštní vliv na stupeň nerovností ve společnosti jako celku.

V pasážích o formách závislosti žen na mužích teoretici tříd často tvrdí, že úplná rodina je nejen jednotkou takřkajíc třídního "osudu", ale i třídního formování a jednání. Linie třídního rozdělování a třídního konfliktu tudíž *vedou mezi rodinami, nikoli skrze ně*. Dalo by se očekávat, že zřetelné nerovnosti stmelí ženy s jejich zájmy v opozici proti mužům (respektive proti jejich zájmům). Omezený a podmíněný charakter zapojení žen na trhu práce však způsobuje, že ženy nemohou být chápány jako konstituující se třída³.

Až potud se tedy zdá, vrátíme-li se k vlastnímu tématu kritiky teorií i výzkumů sociální struktury pro jejich opomíjení pozice ženy, že v případě exponentů třídní analýzy není výtka zřejmě zcela oprávněná. Na druhé straně ale sám Goldthorpe, jako zastánce konvenčního přístupu k zařazování rodiny do stratifikačního systému, přiznává jeho určitou protichůdnost reálným tendencím zvyšujícího se počtu neúplných rodin a zaměstnanosti žen (mnohdy v odlišných typech zaměstnání ve srovnání s manželi). Dokonce v tomto směru vychází vstříc i nabídkou jistého kompromisu: "A tak v rodinách, kde muž chybí nebo není ekonomicky aktivní, nebo kde je hlavou rodiny v tomto smyslu žena, není v principu problém pro třídní analýzu uznat a upravit tyto okolnosti (ve smyslu separace rolí podle pohlaví). Skutečně problematická situace by nastala, pokud by rozsah a povaha účasti žen na trhu práce způsobily nejasnosti v normálních úplných rodinách co se týče určení hlavy rodiny. Jinými slovy, právě tato druhá tendence, tj. růst zaměstnanosti vdaných žen, má zdaleka největší důležitost" [1983: 470]. Těmito slovy uvádí Goldthorpe nejzávažnější část svého článku obsahující prezentaci empirických dat, s jejichž pomocí chce osvětlit a podpořit postoj evropských zastánců

³) Touto problematikou se detailně zabývá např. Frank Parkin [1979], který tvrdí, že ženy do značné míry postrádají základní schopnost třídního jednání, zvláště takového, které by mohlo způsobit podstatné narušení výrobního procesu. To je také podle Parkina důvod, proč ženy, stejně jako jiné vykořisťované skupiny, kterým tato schopnost chybí, jsou nuceny se při vyslovování svých požadavků spoléhat daleko silněji na kolektivní mobilizaci čistě sociálního a expresivního charakteru.

analýzy tříd (ale zároveň i upozornit na některé problémy, ke kterým vedou pokusy o adaptaci třídní analýzy narůstajícímu podílu žen na trhu práce).

V úvodu empirické části studie operuje Goldthorpe s daty oficiálních statistik určenými spíše pro demografickou a ekonomickou než sociologickou analýzu. Konkrétně jde o census a celostátní statistiku zaměstnání, pracující se zavedeným schématem šesti "sociálních tříd", označovaným OPCS⁴. Na jeho výsledcích totiž zakládají své argumenty právě zastánci názoru, že zaměstnání žen by už mělo konečně být považováno za významný faktor třídní pozice úplné rodiny. Z těchto statistických pramenů lze doložit pronikavou ekonomickou aktivizaci vdaných žen i fakt, že většina zaměstnání žen se svým zařazením v OPCS liší od zaměstnání jejich manželů. Zdánlivě vysokou průkazní hodnotu těchto dat však Goldthorpe zpochybňuje: podle jeho názoru pro dané účely data málo vypovídají o skutečném průběhu zaměstnání nebo ne-zaměstnání určitých žen. Kromě toho i použitá kategorizace, tj. podle schématu OPCS, zde není vhodná.

To je také důvod, proč Goldthorpe posléze pracuje s jiným souborem dat a s vlastním, odlišným schématem profesních tříd.

Jde o data z dotazníkového šetření z r. 1974, které navázalo na výzkum sociální mobility z r. 1972 prováděný Nuttfield College, Oxford. Vycházejí z detailních pracovních a rodinných anamnéz manželů mužů z několika podsouborů (N = 578), kteří byli respondenty v r. 1972 a v r. 1974 spadali do věkové skupiny 25 až 49 let. Výběrové podsoubory byly rozříděny tak, aby byly reprezentativní pro muže s jasně patrnou třídní mobilitou nebo imobilitou. Podle autora nelze ovšem data použít pro odhad vytváření vzorců zaměstnání vdaných žen v rámci celé populace. Nicméně naznačují rozsah a povahu hlavních a nejobvyklejších podobností a rozdílů mezi třídami.

Schéma sedmitřídního seskupení zaměstnání zveřejnil Goldthorpe již jako vedoucí autorského kolektivu v publikaci *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain* [1980]. Považujeme za užitečné seznámit čtenáře s jeho kompletním zněním:

- I. třída: vysoce kvalifikovaní odborníci, správní zaměstnanci a manažeři, velcí vlastníci;
- II. třída: středně kvalifikovaní odborníci, úředníci a manažeři;
- III. třída: rutinní nemanuální zaměstnanci v administrativě, obchodě a službách;
- IV. třída: drobní majitelé, farmáři, živnostníci (bez zaměstnanců);
- V. třída: vedoucí skupiny manuálních pracovníků (mistři, méně kvalifikovaní technici);
- VI. třída: kvalifikovaní manuální pracovníci;
- VII. třída: polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální pracovníci.

Prvním z dílčích závěrů svého rozboru (za použití "vlastních" dat i schématu) musí Goldthorpe dát za pravdu výsledkům oficiální statistiky a zároveň se tak solidarizovat s ostatními teoretiky tříd: účast vdaných žen na trhu práce má obvykle *diskontinuitní a omezený charakter a navíc souvisí s jejich třídním zařazením*. Goldthorpe

4) Podle Office of Population Censuses and Surveys.

se ale snaží jít dále za ono poněkud banální tvrzení a zkoumá tyto jevy v relacích s třídní mobilitou manželů a podle délky manželství respondentů.

Mimo jiné se např. ukázalo, že pouze mezi manželkami mužů v rámci intragenerační mobility v I. třídě tvoří ženy, které nebyly nikdy zaměstnány, v průměru 19 %, zatímco v ostatních třídách maximálně 5 %. Lze předpokládat, že na této úrovni třídní struktury má myšlenka "manželství jako určité náhrady pracovní kariéry" reziduální charakter. Co se týče velké skupiny žen, které byly "někdy" zaměstnány, je zjevné, že jen menší část z nich skutečně bez přestávky zůstává zaměstnána po celou dobu manželství. Značná část žen opouští pracovní poměr (aniž by byla dočasně nezaměstnána!) více než jedenkrát. Podle standardních vzorců jde přitom o období aktivního manželství, po němž se opět ženy navracejí do zaměstnání. Nelze však tvrdit, že jde o obecně platnou sekvenci "událostí" v manželském životě⁵.

Nicméně ze srovnání dat rodinného a pracovního charakteru vyplývá, že s výjimkou manželek mužů stabilizovaných v I. třídě je pro všechny ostatní sledované ženy v 70 % důvodem přerušení ekonomické aktivity dvanáctiměsíční období péče o narozené dítě (u žen v I. třídě v 65 %) a v 15 až 20 % je odchod spojen se změnou zaměstnání manžela (u žen v I. třídě ve 40 %). Samozřejmě může jít v některých případech současně o oba důvody.

Manželky mužů intergeneračně stabilních v VI. a VII. třídě (souhrnně nazvaných Goldthorpem "dělnická třída") mají tendenci opouštět zaměstnání rychleji, tedy dříve po svatbě, než ženy mužů stabilních v I. třídě nebo v III. až V. třídě (obecně z vyšších vrstev "servisní třídy"⁶ nebo z nižších úrovní "střední třídy").

Patrně jsou i rozdílné vzorce "návratů": manželky z dělnické třídy a ze servisní třídy mají tendenci vracet se dříve než manželky ze střední třídy. Ty také mj. vykazují v průměru nejdelší interval mezi prvním odchodem a návratem do zaměstnání. Autor však na tomto místě doporučuje zdrženlivost v generalizaci; difference i počty žen v jednotlivých kategoriích nejsou příliš velké.

Uvedené výsledky jsou nicméně poměrně konzistentní s již uvedeným tvrzením třídních teoretiků: *vzorec zaměstnání vdaných žen je spíše třídně podmíněn než třídně určen*.

Souhrnně - i když trochu zjednodušeně - lze výsledky Goldthorpeova rozboru interpretovat v tom smyslu, že mnohé okolnosti zaměstnání žen, jeho přerušení i celkové délky úzce souvisejí jak s třídními subkulturami (odrážejícími se v různých

⁵) Myšlenka tzv. "třířázového vzorce" byla poprvé popularizována v publikaci Alvy Myrdala a Violy Kleinové již v roce 1956, ale stále přetrvává. Komplexnější vzorce práce jsou zčásti výsledkem rostoucí participace žen - např. stále více žen nastupuje do zaměstnání i mezi narozeními dětmi; zároveň ale dochází i k paradoxním jevům, když zaměstnání bývá přerušováno i po období jejich aktivního mateřství. Goldthorpe zde mj. připomíná data oficiálních statistik National Training Survey 1975-1976.

⁶) Goldthorpe převzal termín od Dahrendorfa, pojem však pochází od rakouského sociologa Karla Rennera [1953]. Ralph Dahrendorf s ním sice v mnohých otázkách sociální stratifikace polemizuje, nicméně jeho termín "Dienstklasse" přejímá. Podle Dahrendorfa a jeho modelu sociální stratifikace v tehdejší NSR [1965] není "služební třída" velká. Zahrnuje tu část nového středního stavu, která je byrokraticky činná ve vlastním slova smyslu, tzn. netechnické úředníky a zaměstnance správy. Původ "služební třídy" je v procesu dělby práce panství, který v nejnovější době přenáší různé úkoly na státní a hospodářské instituce a veřejnou správu. Každý příslušník se - byť jen nepatrně - podílí na vykonávání panství. V našem textu jsme se přiklonili k termínu "servisní třída"; českému uchu nezní tak pejorativně. (Navíc v německých složených slovech má část "Dienst-" i význam "výkonný" či "úřednický", podobně jako latinský základ slova "service".)

vzorcích formování rodin), tak s růzností obecných možností volby i omezení a v neposlední řadě samozřejmě s pouhou ekonomickou potřebou. U žen z dělnické třídy jde často jednoznačně o udržení životního standardu rodiny (popř. o dosažení alespoň částečné finanční nezávislosti pro svou osobu).

Spolu s dalšími empirickými podklady přispívají - podle Goldthorpe - přechozí zjištění k potvrzení obecné teze teoretiků tříd, která označuje *rodinu za jednotku odměňování a zároveň za jednotku ekonomické strategie v rámci třídní struktury*. (Zvláště v prvních letech manželství, kdy je budoucnost ještě relativně otevřená, časové určení a rozsah zaměstnání ženy často tvoří součást rodinných plánů zaměřených na společenský vzestup či jen společenské "přežití"; ty jsou pak rozvíjeny podle možností manželovy kariéry.)

Až po tomto poměrně rozsáhlém exposé obrací Goldthorpe pozornost k problému, který se později stává dílčím tématem i dalších "diskusních příspěvků". Goldthorpe se totiž snaží zpochybnit údajně "módní" myšlenku o tzv. "třídně smíšených" rodinách ("cross-class families" - rodiny s dvojím sociálním určením), jež značně narušuje konvenční teorii tříd⁷.

V podstatě jde o nijak objevnou skutečnost, že zařazení zaměstnání žen se velmi často liší od kategorie zaměstnání jejich manželů. Autoři teorie "třídně smíšených rodin", N. Britten a A. Heath, však upozorňují na řadu závažných souvislostí uvedených jevů. Goldthorpe je bagatelizuje už vstupním tvrzením, že vztahy mezi zaměstnáními obou manželů mají tendenci vytvářet *jednoduché vzorce*:

- pokud nemají manželky mužů v postavení specialistů, vysokých úředníků a manažerů podobnou pozici, pak je s velkou pravděpodobností najdeme na nižší úrovni nemanuálních povolání (hlavně úřednických, obchodu a služeb), spíše než na manuálních;
- u manželek mužů na nižších nemanuálních a jiných "středních" pozicích nacházíme většinou podobné povolání nebo manuální zaměstnání;
- a naopak, manželky manuálních pracovníků buď pracují také manuálně nebo s největší pravděpodobností v nižší kategorii nemanuálních povolání [Goldthorpe 1983: 479].

Zde docházíme k druhému ohnisku neshod mezi účastníky diskuse. Zatímco Britten a Heath tvrdí, že typ "třídně smíšených" rodin, kde manžel pracuje manuálně a manželka má nemanuální zaměstnání, a tudíž "nadřazenou" pozici, reprezentuje "obsáhlou a důležitou kategorii v současné třídní struktuře a třídní teoretici jej 'na své riziko' ignorují" [1983], Goldthorpe uvádí hned dva způsoby, proč o tomto tvrzení pochybovat. Podle jeho názoru záleží na tom, o *jaká* nemanuální zaměstnání se jedná, a na charakteru relevantních tržních a pracovních vztahů. Kategorie, kterou Britten a Heath označují za "třídně smíšené" rodiny, by byla ve skutečnosti nejen velmi početná, ale i značně nestabilní. "Jinak řečeno,

7) Autoři teze o "třídně smíšených" rodinách a jejich významné roli v současné třídní struktuře, Nicky Britten a Anthony Heath, se na Goldthorpovu kritiku ozvali v následujícím roce [1984]. Goldthorpe zde zatím napadá jejich teorii v té podobě, v jaké ji uveřejnili ve studii "Women, Men and Social Class" [1983].

jestliže chceme tvrdit, že rodina, v níž manželka manuálního pracovníka pracuje nemanuálně, má proto odlišné umístění v třídní struktuře, musí pak být akceptováno, že britská společnost je charakterizována mnohem vyšším stupněm třídní mobility, než se dosud předpokládalo, a to takových rozměrů, že by se to, co považujeme za stabilní dělnickou třídu, muselo zredukovat do zcela miniaturních rozměrů" [1983: 481].

Goldthorpe naopak tvrdí, že právě vysoká frekvence, s jakou se ženy pohybují mezi nemanuálními zaměstnáními nižší úrovně a manuálními zaměstnáními, je sama o sobě náznakem, že taková profesní mobilita neznamena většinou posun v třídní pozici ve smyslu významné změny v tržních a pracovních vztazích a že podíl manuálních námezdních pracovníků s manželkami, jejichž nemanuální zaměstnání je zařazuje do jiné třídy, je extrémně malý. (Tyto relace dokládá Goldthorpe i příslušnými empirickými daty.)

Goldthorpe se tedy i nadále domnívá, že změny v rozsahu a charakteru zaměstnání vdaných žen v posledních desetiletích daleko méně ohrožují myšlenku rodiny jako základní jednotky třídní stratifikace, než jak se "stalo módou" tvrdit. Vzhledem k diskontinuitním a limitujícím aspektům zaměstnání žen i k častému neúplnému pracovnímu úvazku žen je to tedy stále převážně manžel, kdo má hlavní závazky k participaci na trhu práce. Ukazuje se, že vzorec zaměstnání vdané ženy je sám podmíněn třídní pozicí manžela nebo třídní mobilitou realizovanou v průběhu jeho profesní dráhy. Navíc se Goldthorpe snaží empiricky doložit, že difference v typu zaměstnání manžela a manželky jsou mnohem menší, než jak naznačovaly často citované oficiální statistiky (přínejmenším pokud jde o druh tržních a pracovních vztahů). "Třídně smíšené" rodiny označuje spíše za "artefakt nevhodně zvolené kategorizace než za statisticky významný rys současné společnosti" [1983: 482].

V závěru své studie vyjadřuje Goldthorpe určitou vůli ke kompromisu. Uznává, že konceptuální a metodologický posun v souvislosti se zařazováním úplné rodiny do systému sociální stratifikace je zapotřebí vzhledem k současné vysoké zaměstnanosti žen. Pozice rodiny by měla být určována poněkud komplexnějším způsobem. Návrh na tzv. "*společnou klasifikaci*" autorů Brittena a Heath [1983], která bere v úvahu situaci v zaměstnání obou partnerů, však Goldthorpe zásadně odmítá. Především kritizuje metodu validizace "společné klasifikace" (autorům přitom vytýká předpojatost v zájmu výsledku, který chtějí demonstrovat, včetně užití neadekvátní kategorizace zaměstnání)⁸.

Jádro problému spočívá - podle Goldthorpe - v tom, že Britten a Heath de facto hledají indikátor sociálního pozadí rodin, který má být aplikován k pokusu "mapovat základní strukturu sociokulturních diferencí" v celé populaci [Britten, Heath 1983: 66]. Vysvětlování sociokulturních změn v celé populaci, jak je chápou Britten a Heath, nepovažuje Goldthorpe za primární předmět analýzy tříd. Objek-

⁸) Goldthorpe znovu označuje schéma OPCS za nevhodné pro účely třídní analýzy. Mj. tato kategorizace nerozlišuje systematicky zaměstnavatele, živnostníky (self-employed workers) a zaměstnance, ani mezi vedoucími a řadovými pracovníky. Třídy z výzkumu trhu, které Britten a Heath také užívají, jsou podobně defektní.

tem jejího empirického zájmu by mělo být zjištění, "jak dalece se zformovaly třídy jako relativně stabilní společenství v důsledku dlouhodobého sepětí individua a rodiny s určitou třídní pozicí" [1983: 483]. Proměnná třídní příslušnosti sama o sobě (třeba i doplněná o proměnnou třídní mobility) nemůže představovat základ pro jakékoliv kompletní zmapování sociokulturních vzorců. Goldthorpe tedy konstatuje, že "společná klasifikace", navržená Brittenem a Heathem, nemůže dobře sloužit k měření sociálního zázemí.

V závěru svého článku akcentuje Goldthorpe znovu svou výtku, že aplikací kategorizace Brittena a Heathe teoreticky vzniká obrovský podíl tzv. "třídně smíšených" rodin, a v souvislosti s tím i značná míra podobně "artefaktové" třídní mobility.

J. H. Goldthorpe zcela zjevně bojuje se svými názorovými protivníky především na poli metodologie a sociologické analýzy. Teoretické argumentace je v jeho kritických odsudcích poměrně málo, což mu bývá po zásluze vytýkáno. K některým dalším ohlasům se vrátíme v závěru, teď se přidržíme linie debaty, v níž následuje příspěvek *Michelle Stanworthové* [1984].

Snad ani není třeba předesílat, že Stanworthová je ve svých feministických stanoviscích ostře naladěna proti Goldthorpovi a jemu podobným třídním analytikům, kteří "zacházejí arogantně se ženami" [1984: 159]. Za velmi sporné považuje už Goldthorpovo přesvědčení, že třídní analýza není založena na tvrzení o nevyhnutelnosti nerovnoprávného postavení žen. Stejně tak irituje autorku i Goldthorpovo tvrdošíjné odmítání skutečnosti, že u podstatné části současných manželství je třídní pozice ženy vyšší než manželova, a že proto musí být brána v potaz. Ovšem hlavním tématem polemiky je především Goldthorpův pečlivý rozbor i obhajoba podkladů pro obecný způsob posuzování tříd, a to z výzkumu zaměřeného hlavně, respektive *vylučně na muže*. Goldthorpe - podle názoru Stanworthové - vlastně zužuje ústřední problém třídní analýzy; dokonce i při vlastním Goldthorpově vymezení problému jsou prý jeho názory na "inkorporaci" žen pochybené.

Za nejdůležitější v celé obhajobě konvenčního přístupu považuje oponentka tři zásadní tvrzení Goldthorpa:

1. Goldthorpe tvrdí, že nejvíce jsou zapojeni v pracovních silách muži. Připouští, že jen málo žen "nebylo nikdy zaměstnáno", ale pozornost obrací především k diskontinuitě a k délce zaměstnání žen. Zcela přitom opomíjí významný fakt variability profesních drah žen v závislosti na věku, vzdělání, původním povolání a stavu. Ignoruje vyšší zaměstnanost v určitých bodech životního cyklu úspěšných ženských kohort (jak prokázaly poválečné analýzy přírůstků pracovních sil) i zvýšenou participaci na trhu práce u žen ve středním věku ve srovnání s jejich předchůdkyněmi apod. Tyto poznatky [Joshi, Layard, Owen 1981] totiž naznačují, že kategorie "manželek" je zřejmě výrazně méně koherentní ve smyslu vzorců zaměstnání, než jak vyplývá z Goldthorpovy analýzy. To však nepopírá jeho tvrzení, že manželky mají ve srovnání s muži omezený profil zaměstnání.

Problematické je podle Stanworthové především Goldthorpův skok od empirických pozorování různých aspektů zaměstnání žen k rozhodnutí nebrat je jednoduše

Goldthorpe; snadněji lze podle Stanworthové předpokládat, že zaměstnání samotných žen (ostatně většinou dělnická) je nepřitahující natolik, aby svůj odchod odkládaly. Třídní kontext, který ovlivňuje zapojení žen do pracovních sil, tedy zřejmě reflektuje daleko více, než Goldthorpe přiznává, přímo třídní zařazení samotných žen.

3. V souvislosti s údajnou existencí tzv. "třídně smíšených" manželství, která představuje velké nebezpečí při obhájení konvenčního přístupu, se Goldthorpe brání tezí o třídní homogeneitě současných manželství. Tvrdí přitom, že např. třídní nadřazenost rutinních nemanuálních zaměstnání manželek nad jejich manuálně pracujícími manželi je jen zdánlivá¹⁰. Stanworthová se tu chopila vlastních zbraní J. H. Goldthorpa a poukázala na to, že v tom případě nejen 88 % mužů stabilních v dělnické třídě má manželku zařazenou tamtéž, ale že dokonce i muži - příslušníci "servisní třídy", kteří jsou stabilní v nejvyšší, špičkové kategorii, mají ve 43 % proletářské manželky. Takže všechno vlastně sloužilo - jak se domnívá Stanworthová - zakrývání rozsahu proletářské třídní praxe vdaných žen. (Objektivní čtenář zde spíše tuší jistou manipulaci s daty.)

Nakonec tedy sdílíme s autorkou její pochybnosti nejen nad některými (hlavně statistickými) postupy Goldthorpa, ale i nad alternativním řešením Brittena a Heath. Souhlasit je možno konec konců i s jejím apelem na potřebu zkoumat fungování trhu práce v konfrontaci s participací žen, procesy modelující vztahy mezi třídními pozicemi žen a mužů, význam "neplacené" práce žen a "neformální" ekonomiky a obecně uvnitř třídního systému vztahy mezi individui, domácnostmi a rodinami atd. Stejný "punc" vědeckosti však bohužel nelze přiznat některým jejím feministickým závěrům.

Chronologie recenzované diskuse konečně dává slovo oběma tolik kritizovaným autorům koncepcí "třídně smíšených rodin" a tzv. "společné klasifikace", *Anthony Heathovi a Nicky Brittenovi* [1984]. K obraně vůči útokům J. H. Goldthorpa a M. Stanworthové užívají nových, čerstvých dat (z General Household Survey, 1979), aniž by ustoupili ze svých původních pozic. Duel tedy opět probíhá spíše na poli empirie; autoři se soustřeďují na ověření teorie důkazy. Svůj dřívější odklon od konvenčního pojetí sociální třídy označují za ryze účelový: při tehdejší osvětlování rozdílů ve fertilitním a volebním chování žen figurovalo vlastní zaměstnání žen (vedle zaměstnání manžela) jako důležitá explikační proměnná. Vzorce tohoto druhu chování se např. odlišují, srovnáme-li rodiny, kde manžel má "modrý límeček" a manželka "bílý" (tedy tzv. "třídně smíšená rodina"), s rodinami třídně homogenními, dělnickými, s nimiž jsou obvykle seskupeny. Jak víme, Goldthorpe označil jejich výsledky za zfalšované a za artefakt nekvalitního schématu sociálních tříd. Goldthorpe totiž zastává názor, že konvenční odlišení mezi "bílým" a "modrým" límečkem není u žen tak významné jako u mužů (z hlediska pracovní a tržní situace). Heath a Britten k tomu ovšem dodávají, že Goldthorpe už neprojevuje podobnou rezervovanost vůči určité skupině

¹⁰ Tento názor není ostatně ojedinělý - již dříve se hovořilo o tzv. falešném středním stavu; za dělnickou třídu označuje tyto ženy i A. Giddens [1981] a A. Stewart spolu s K. Praudym a s R. M. Blackburnem [1980], N. Britten a A. Heath [1983] a J. Westová [1978].

vůbec v úvahu. Z Goldthorpovy argumentace navíc vyplývá, že přímé určování třídní pozice zaměstnaných vdaných žen by údajně nijak nepřispělo k pochopení formování tříd, třídní nerovnosti a třídního jednání.

To ovšem Stanworthová označuje za výsměch všem hodnověrným informacím o způsobech, jakými jsou manželstvím spojovány "třídní osudy" obou partnerů, a ve svém rozhořčení formuluje několik provokativních otázek:

- Jak si Goldthorpe ve svých závěrech o třídní formaci poradí s faktem, že pouze 19 % pracujících mužů finančně zabezpečuje manželky a vyživované osoby (viz General Household Survey, 1979)?
- Do jaké míry je zásluhou žen, že rodinný majetek pracujících manželských párů v posledních desetiletích narůstá?
- V jakém rozsahu závisí úspory "na horší časy", důchodové příplatky, úspory pro případ nemoci, vzdělání dětí apod. na výdělku žen a na výdělku mužů?
- Jaké množství práce navíc investovaly manželky v poválečném období (při domácích pracích, při "usnadňování" výkonu zaměstnání svých manželů i jako živitelky) ve prospěch příslušníků stabilní dělnické třídy a přispěly tím k jejich intergenerační imobilitě?
- Do jaké míry se odráží divergence profesních drah mužů a žen v třídním jednání?
- A jak je ve skutečnosti omezeno naše chápání třídního jednání tím, že výzkumy jsou vázány na "mužské" politické tradice?

Serióznímu zodpovězení těchto otázek přičítá autorka velkou důležitost: jen tak se podaří plně si uvědomit význam zaměstnání manželek nikoliv pro ostatní členy rodiny, ale pro ženy samotné.

Závislost žen v nejrůznějších podobách⁹ napovídá, že životní standard a jistota žen podstatněji závisí na jejich vlastním zaměstnání a přednostech vlastního pracovního života než na výhodách plynoucích z manželovy třídní pozice. Navíc se ukazuje, že ženy nesdílejí vždy stejný postoj k třídnímu jednání jako jejich manželé; orientace žen spíše reflektuje jejich vlastní praxi ze zaměstnání a jejich vlastní vztah k odborům a k třídně založeným politickým hnutím.

2. Stanworthová nabízí vlastní interpretaci dat z Goldthorpova výzkumu týkajících se podmíněnosti zaměstnání manželek třídním kontextem.

Zatímco Goldthorpe se přiklání k názoru, že základní rysy zaměstnání vdané ženy mohou být z většiny objasněny třídní pozicí jejího manžela, Stanworthová se domnívá, že rozhodnutí ženy ukončit, přerušit zaměstnání či se do něj vrátit, může být naopak určováno vlastním třídním zařazením ženy. Např. brzký odchod ze zaměstnání (v souvislosti s mateřstvím) u žen z dělnické třídy není jednoznačně dán stabilní subkulturou založenou na třídě manžela - jak tvrdí

⁹) Závislost žen spočívá podle Stanworthové v omezeném přístupu ke zdrojům uspokojení jejich vlastních potřeb. Vdané ženy mají všeobecně málo příležitostí k osobní spotřebě jak "nutné", tak i "luxusní", a mají menší slovo při rozhodování o společných rodinných výdáních než jejich manželé, ať už jde o kteroukoli třídu. (To ostatně potvrzují ve svých člancích i J. Pahl, D. Gillespie, C. Delphy, D. Leonard a A. Whitehead.) K pochopení kontur třídních nerovností doporučuje Stanworthová věnovat větší pozornost také rozdělování příjmů v rámci rodiny. Rozsah tzv. "utajené chudoby" uvnitř rodiny naznačuje např. Jan Pahl [1983]. Ten cituje některé studie o rozvedených ženách, jež hovoří o velkém podílu (18 až 35 %) výpovědí, že "jsou na tom nyní lépe než v manželství předtím".

nemanuálních zaměstnání střední třídy (učitelkám, zdravotním sestrám a sociálním pracovnícím). Jejich sňatky s manuálními pracovníky vznikají opět "třídně smíšené" rodiny, které ovšem Goldthorpe považuje za natolik nepočetné, že mají údajně pramalý sociologický význam. "Až dosud to vypadá, že jde spíše o nedorozumění co do míry výskytu než co do obsahu" [Heath, Britten 1984: 476]. Heath a Britten zdůrazňují, že Goldthorpe vztahuje své opoziční argumenty jen k části "třídně smíšených" rodin (kde manželky tvoří - z hlediska pracovní dráhy - velmi nestabilní kategorii a často přecházejí na manuální práci). Přísné odlišování mezi manuální a nemanuální prací ostatně samo o sobě není sociologicky významné. "Neobhajovali jsme ani třídní schéma OPCS, ani rozdělování manuální - nemanuální" [1984: 477]. Toto tvrzení se také autoři snaží okamžitě dokázat prostřednictvím užitých empirických dat, kde aplikují nové rozdělení zaměstnání do socioekonomických skupin. Jako vhodná dělicí linie se přitom oběma analytikům jeví "úřednická práce". Práce v obchodě totiž nenabízí ženám žádné výraznější výhody na trhu práce (hodinová mzda, nemocenské a důchodové zabezpečení), aby je odlišila od manuálně pracujících žen. Jejich pozice je tedy logicky nižší než pozice manuálně pracujících mužů. Sféra nesouhlasu mezi Goldthorpem a dvojicí autorů Heathem a Brittenem se zde zužuje především na "rutinní" úřednice, početně mimořádně důležitou skupinu žen, jež údajně přispívají ke vzniku mnoha "třídně smíšených" rodin.

Pozice úřednic v třídní struktuře je zajímavá a kontroverzní. Co se týče trhu práce, třebaže se diferencují od manuálních pracovníků, stále jsou *na nižší úrovni než manuální pracovníci - muži*. Na druhé straně tzv. "pracovní situace"¹¹ spoluvytváří předpoklady pro určité "třídní chování", v němž se od manuálních pracovníků jednoznačně liší (třídní sebezaražení, politicko-stranická filiace, volební chování apod.). V obou aspektech - jak podle autorů dokazují data z National Survey of Health and Development (1972) - se projevují mezi oběma kategoriemi jasné difference. Rozsah třídní mobility, o němž se Goldthorpe domnívá, že teoreticky vyplývá ze schématu aplikovaného Heathem a Brittenem, považují oba za "značně přehnaný" [1984: 481]. Data z General Household Survey jsou autorům dostatečným důkazem pro tvrzení, že je velmi nepravděpodobný větší pohyb mezi skupinou zaměstnání typu úřednického a středně odborného ("semiprofessional") na jedné straně a skupinou zaměstnání v obchodě, osobních službách a manuálního charakteru na straně druhé. V této souvislosti také autoři hovoří o třech vyhraněných, zřetelně odlišených trzích práce a tomu odpovídajících třídních pozicích: na nejvyšší příčce je "středně odborná" práce, následuje kategorie úřednic a nejnižší je situována nekvalifikovaná práce - v obchodě, ve službách a manuální práce.

¹¹) Jde o rozšířenou pojmy standardního Lockwoodova odlišení dvou základních faktorů třídní pozice: "pracovní situace" ("work situation") definuje sociální pozici z hlediska pracovních podmínek, výhod apod. "Tržní situace" naproti tomu určuje sociální pozici v souvislosti s povoláním a s jeho pozicí na trhu práce. Pracovní situace se vztahuje k individu, tržní situace k rodině či k domácnosti.

Ženy tedy mají - podle Heathe a Brittena - empiricky ověřený silný "sklon" k určitým typům práce, postačující k formování základů *odlišných vzorců třídního chování*.

Loglineární analýza kariér a kvalifikace žen a třídních pozic jejich manželů dovedla pak autory i k rozšíření Goldthorpeova tvrzení o třídní podmíněnosti participace vdaných žen na trhu práce: vlastní *kvalifikace* ženy (vzdělání a odbornost) hraje přinejmenším stejně důležitou roli jako třídní pozice muže.

Stejnou metodou pak postupují při ověřování vazeb mezi tržními situacemi žen a odpovídajícími diferencemi v "třídním chování". Jak v případě *politicko-stranícké filiace*, tak i *velikosti rodiny* jako dvou závisle proměnných, podporují data (z British Election Survey, 1979; respektive z National Survey, 1979) názor Heathe a Brittena, že je nezbytné brát v úvahu nejen třídní pozici "hlavy rodiny", ale i *vlastní třídní pozici vdané ženy*. A. Heath a N. Britten tak považují za dostatečně empiricky prokázané reálné difference v tržní a pracovní situaci žen zaměstnaných na jedné straně jako úřednice a na druhé straně v obchodě, z čehož vyvozují, že dosud oficiálně používaná třídní schémata (vč. Goldthorpeova) by měla být revidována. Zároveň se domnívají, že jejich klasifikace obstála a že zaměstnání žen má skutečně značnou vypovídací hodnotu při analýze třídního a rodinného chování a *není pouhým atributem zaměstnání manžela*.

Goldthorpe ve své polemické odpovědi na předchozí článek [1984] nejdříve - takticky - staví proti sobě M. Stanworthovou a dvojici A. Heathe a N. Brittena: "Je vždy velmi příjemné mít naději na snadnou výhru nad kritiky svého díla - a explicitní i implicitní neshody mezi Stanworthovou a Heathem s Brittenem jsou dostatečně průkazné" [1984: 491]. Zatímco Heath a Britten se snaží prostřednictvím své analýzy dokázat vazbu jejich politické identity a fertility na zaměstnání vdaných žen, pojednání Stanworthové se pouze *odvolává* na nejrůznější shromážděné informace, naznačující, že zaměstnání žen má důležitý vliv na rodinný příjem, úspory, majetek apod. Goldthorpe se - podle vlastních slov - snažil ukázat, že exponenti třídní analýzy *mohou akceptovat změny*, které se vztahují k zaměstnání vdaných žen, a to tak, jak mají na mysli Heath a Britten, *aniž by proto museli opustit konvenční přístup*, tj. názor, že třídní pozice rodiny je jednotná a odvíjí se od pozice "hlavy rodiny". Otázka tedy nezní (a Stanworthová a Heath s Brittenem to nepochopili), zda určité difference jsou výsledkem zaměstnání vdaných žen, ale zda tyto difference (popř. jiné souvislosti vzrůstající zaměstnanosti vdaných žen) by měly vést k opuštění konvenčního přístupu.

Goldthorpe i nadále neochvějně tvrdí, že třídy jsou základem homogamie, a nanejvýš připouští, že manželé mají rozdílné umístění uvnitř profesní dělby práce. Základní konceptuální spor by však byl - podle Goldthorpea - vyřešen jediné v případě, kdyby se podařilo dokázat, že mezi těmito umístěními neexistují žádné nebo jen velmi slabé vztahy. Heath a Britten však při své citlivé kategorizaci ženských zaměstnání (odrážející rozdíly v platech a dalších pracovních podmínkách) odhalují v současné britské společnosti vysoký stupeň "třídní endogamie", kde existuje silná vazba mezi kategoriemi zaměstnání mužů a jejich manželek.

Naproti tomu způsob, jakým Stanworthová vyvozuje své dílčí závěry, je někdy naprosto neprůhledný. Např. pokud máme většinu vdaných žen považovat za dělnickou třídu a jejich třídní praxi za proletářskou, pak se musíme ptát, jak je to manifestováno v jejich životním stylu, v jejich sociopolitické orientaci a jednání. M. Stanworthová se takovým otázkám zcela vyhýbá a obtíže vznikající při aplikaci "individuálního" přístupu k připsování třídní příslušnosti žen jednoduše ignoruje.

Goldthorpe znovu ostře napadá i názor Heathe a Brittena na nestabilitu vdaných žen v zaměstnání, kdy v diskontinuitě participace žen na trhu práce uvedení autoři nespátávají "fundamentální změny třídní pozice". A vzápětí se táže: Proč tedy je pak zaměstnání žen důležité z hlediska pozice v období, kdy ženy zaměstnány jsou? Pak bychom se totiž - spolu s Heathem a Brittenem - museli domnívat, že *determinantami třídy jsou spíše vzdělání a kvalifikace* než aktuální pozice v rámci dělby práce.

Nakonec vytahuje Goldthorpe nepříjemnou zbraň v podobě odhalení "technické" závady datové báze Heathe a Brittena. Výsledky hovořící až dosud téměř nezvratně ve prospěch obou autorů, jsou *zkreslené*, protože při výpočtech mobility neeliminovaly kategorii ekonomicky neaktivních žen. Proto vznikl dojem, že míra mobility je tak nepatrná. Pokud bychom tedy přistoupili na Goldthorpův statistický postup, musíme akceptovat, že při použití společné klasifikace Heathe a Brittena by měla skutečně britská společnost natolik *vysokou míru mobility*, že třídy, jak je Heath a Britten specifikují, jsou pak kolektivitami zcela nesubstantivního charakteru.

Na rozdíl od předchozích účastníků diskuse Robert Erikson [1984] iniciátora celé debaty J. H. Goldthorpa kriticky nenapadá. Stejně tak Goldthorpe, "profesionální kritik", Eriksonovu koncepci přijímá příznivě. Dokonce natolik příznivě, že se později sešli oba jmenovaní sociologové ke spolupráci výzkumné i publikační [Erikson, Goldthorpe 1987, 1988]. Není na tom nic překvapivého. Erikson vlastně jen modifikuje (a to velmi omezeně) dosavadní konvenční pojetí: říká, že by bylo nerealistické nevidět, že třídně jednotný charakter úplné rodiny dosud přetrvává. Takže v souvislosti se vzrůstající zaměstnaností žen není potřeba zřeknout se tohoto pojetí, ale spíše změnit způsob jeho aplikace, respektive že nelze nadále brát zaměstnání manžela-otce *automaticky* jako rozhodující. V naprostém souladu se svou základní orientací definuje Erikson fundamentální otázky studia sociální struktury:

- Jak je ve společnosti organizována výroba?
- Jak jsou mezi populaci rozdělovány výsledky výroby?

Vychází ze známé Lockwoodovy terminologie [1958], ale chápe přitom "*tržní situaci*" obecněji jako "životní šance individua, které pramení z jeho zaměstnání a pozice v dělbě práce" [Erikson 1984: 501]. S tím samozřejmě souvisí úroveň spotřeby a bydlení, výchovy a vzdělání dětí i hodnotová orientace. "*Pracovní situace*" se vztahuje k organizaci výroby a k místu uvnitř systému autority a kontroly. Tržní situace výrazně závisí na pracovní situaci jednotlivce, tzn. na jeho pozici v systému výroby. Pokud je v rodině zaměstnán jen jeden člen, je připsována - jak určují konvenční pravidla - ostatním členům rodiny jeho pozice. (Současně také není nutné, nebo dokonce ani možné, oddělit oba aspekty sociální pozice - pracovní a tržní situaci.) Postup se logicky zkomplikuje, jsou-li zaměstnání oba manželé a jejich "pracovní situace" se

vztahuje k různým třídám. (Zde už jsou zapotřebí dva samostatné pojmy. Jeden z nich se týká tržní situace a vztahuje se k rodině, respektive k domácnosti. Pracovní situaci, shrnutou v profesních kategoriích, lze označovat jako pracovní pozici. Třída se pak týká tržní situace rodiny.)

Erikson navrhuje metodu, podle níž lze třídní pozici rodiny určit podle manžela či manželky, respektive podle *dominance* z hlediska jejich účasti na trhu práce. Přitom bere v úvahu dvě kritéria:

1. kritérium pracovní pozice = metoda DOMINANCE (jde o dyády vyšší kvalifikace versus nižší kvalifikace, zaměstnavatel versus zaměstnanec, nemanuální pozice versus manuální pozice);
2. kritérium pracovní doby = metoda PRACOVNÍ DOBA (zaměstnán versus nezaměstnán, plná pracovní doba versus částečná pracovní doba).

Obě metody tedy *dovolují*, aby se determinujícím pro třídní pozici rodiny stalo zaměstnání manželky. Goldthorpe [1984] oceňuje, že v aplikačních testech uvedené metody obstály daleko lépe než tzv. "individuální", nebo tzv. "kontrastní" metoda, která je ve skutečnosti formou společné klasifikace. Vysoce hodnotí i skutečnost, že je zde jen malé nebezpečí, že by tato koncepce "plodila" falešný proletariát (jako u Stanworthové) nebo falešnou mobilitu (jako u Heathe a Brittena). To ostatně Erikson potvrdil i prezentací příslušných empirických dat.

Angela Daleová, G. Nigel Gilbert a Sara Arberová jsou autory posledního z recenzovaných článků, které byly - v návaznosti na Goldthorpovu obranu konvenčního přístupu - publikovány v "Sociology" [1985]. Autory lze přiřadit do skupiny těch sociologů, kteří se snaží osvětlit pozici žen v třídní společnosti prostřednictvím výzkumů úzce zaměřených na "*ženskou (námezdní) práci*". Tvrdí, že v teorii tříd musí mít ženy své místo a pokoušejí se pro to vytvořit základní teoretický rámec.

Ústřední pojem, sociální třída, je definičně ovlivněn Maxem Weberem, podle něhož zahrnuje dvě odlišné, ale navzájem spjaté dimenze: jedna je založena na vztazích k trhu práce (a měřitelná na úrovni individua), druhou představují spotřební vzorce (ve smyslu spotřeby zboží a služeb), měřitelné na úrovni rodin. To vše je pak - spolu s přímým vztahem k trhu práce - soustředěno v profesní třídní pozici.

Empirické podklady vyplývající z analýzy provedené autorskou trojicí se ovšem týkají jen první ze jmenovaných dimenzí, tedy *vztahů individua k trhu práce*. (Data pocházejí z General Household Survey, 1976.) Obsahově nejdůležitější část článku je zaměřena na *metody třídní kategorizace podle povolání*.

Jak již bylo řečeno, profesní třídy jsou založeny na vztazích individua k trhu práce. Tzv. "tržní sílu" každého povolání reflektuje celá řada proměnných (výše mezd a příplatků a úroveň vzdělání, jež je obvyklé u nositelů tohoto povolání). Povolání, jež jsou si v tomto ohledu podobná, se pak seskupují v empiricky oddělené "třídy". Tak zní - napohled velmi jednoduchý - recept autorů na konstrukci specifického třídního schématu žen.

Jako základní profesní jednotky užíli autoři Hope-Goldthorpovy kategorie [Goldthorpe, Hope 1974], které seskupují povolání podle obsahu a požadavků na vzdělání.

Některé skupiny bylo třeba detailněji rozčlenit, až autoři došli ke konečnému počtu 155 profesních skupin. Ty pak byly podrobeny shlukové analýze, při níž byly vyhodnocovány - jako základní pracovní tržní charakteristiky členů jednotlivých profesních skupin - hrubý příjem (roční), finanční příplatky, dosažené vzdělání a počet let po ukončení školní docházky. Analýzy byly zpracovány samostatně pro ženy pracující na plný úvazek a na částečný pracovní úvazek. Protože použitá shluková procedura nerozlišuje manuální a nemanuální charakter práce, ani úroveň vyžadovaných dovedností, nepřekvapuje zjištění, že se ve výsledné klasifikaci neobjevují některá z tradičně mužsky orientovaných odlišení jednotlivých úrovní dovedností či rozdíl mezi manuální a nemanuální prací.

V konečné podobě měla klasifikační tabulka 5 kategorií - profesních skupin:

1. Odbornice a administrativa;
2. Techničky a mistrové;
3. Úřednice;
4. Pracovnice ve službách a výrobě;
5. Pracovnice v tovární výrobě.

Zdá se, že třídní schéma Daleové, Gilberta a Arberové alespoň zčásti splnilo cíl, jaký si autoři předsevzali: ustavit explorativní rámec klasifikace ženských povolání, u které není primárním hlediskem povaha povolání (práce), ale která je založena na podmínkách trhu práce, jak se s nimi setkávají samotné ženy působící v těchto povoláních. Vzhledem k tomu, že profesní skupiny byly přiřazovány k jednotlivým třídám, může tedy být každá žena klasifikována s ohledem na profesní schéma i "třídně".

Analýza mj. potvrdila, že ženy s částečným pracovním úvazkem mají ve srovnání s ostatními pracujícími ženami nesrovnatelně horší pozici na trhu práce (i když základní rozpory profesní struktury působí na obě skupiny v podstatě stejně). Upozornila i na nepříznivou pozici žen pracujících v tovární výrobě a v obchodě, a naopak na výhody pedagogických povolání.

A tak jsme se dobrali ke konci celé debaty, jak se odehrála na stránkách "Sociology" v letech 1983 a 1985. Přísně vzato, jde jen o detailnější sondu do diskuse, někdy svým způsobem nudné a stereotypní, na poměrně úzce vymezené téma. Její ilustrační hodnota je zřejmá; občasně oživení přináší svěží a nekompromisní jazyk J. H. Goldthorpa, úsměv (zatím?) vzbuzují i některé projevy vypjatého feminismu, který nesmířitelně a vytrvale bojuje s "projevy androcentrických nebo sexistických předsudků".

Nicméně je třeba uvést, že řada názorů, koncepcí a návrhů klasifikačních schémat publikovaných v rámci této diskuse nacházela ohlas v odborných kruzích i v dalších letech. Téměř historicky závažným se pak např. stalo v r. 1984 "Symposium o sociální stratifikaci" pořádané (tradičně) v East Anglia a poprvé bezvýhradně věnované otázkám souvislostí stratifikace a nerovností pohlaví [Crompton, Man 1986].

Pravděpodobně lze očekávat, že se i v budoucnu bude zájem o toto téma udržovat, nejen v důsledku reálně pokračujícího procesu rostoucí zaměstnanosti žen, ale i díky stále hlasitějším projevům především amerických feministických hnutí.

Literatura

- Acker, J. R. 1973. "Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism." *American Journal of Sociology* 78: 936-945.
- Acker, J. R. 1980. "Women and Stratification: A Review of Recent Literature." *Contemporary Sociology* 9: 25-39.
- Britten, N., A. Heath. 1983. "Women, Men and Social Class." In: *Gender, Class and Work*, ed. by E. Gamarnikov et al. (eds.). London: Heinemann.
- Crompton, R., M. Mann (eds.). 1986. *Gender and Stratification*. Cambridge - Oxford: Polity Press.
- Dahrendorf, R. 1965. *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München.
- Dale, A., G. N. Gilbert, S. Arber. 1985. "Integrating Women into Class Theory." *Sociology* 19: 384-409.
- Erikson, R. 1984. "Social Class of Men, Women and Families." *Sociology* 18: 500-514.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1987. "Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations." *European Sociological Review* No. 3: 54-76 a No. 2: 145-166.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1988. "Does the Class Mobility of Women Differ from that of Men? Cross-sex Comparison in Cross National Perspective." *CASMIN Working Paper*.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1988. "Trends in Class Mobility: A Test of Hypotheses Against the European Experience." *CASMIN Working Paper*.
- Fox, A. J., P. O. Goldblatt. 1982. *Longitudinal Study: Socio-demographic Mortality Differentials 1971-1975*. London: H. M. S. O.
- Giddens, A.: 1981. *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson.
- Goldthorpe, J. H., K. Hope. 1974. *The Social Grading of Occupations*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H., C. Llewellyn, C. Payne. 1980. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H. 1983. "Women and Class Analysis: In Defence of the Conventional View." *Sociology* 17: 465-488.
- Goldthorpe, J. H. 1984. "Women and Class Analysis: A Reply to the Replies." *Sociology* 18: 491-499.
- Haugh, M. R. 1973. "Social Class Measurement and Women's Occupational Roles." *Social Forces* 52: 86-98.
- Heath, A., N. Britten. 1984. "Women's Jobs Do make a Difference: A Reply to Goldthorpe." *Sociology* 18: 475-489.
- Joshi, H., R. Layard, S. Owen. 1981. "Female Labour Supply in Post-War Britain: A Cohort Approach." *Discussion Paper No. 79*, Centre for Labour Economics, London School of Economics.
- Lockwood, D. 1958. *The Blackcoated Worker*. London: Unwin University Books.
- Lockwood, D. 1986. "Class, Status and Gender." In: *Gender and Stratification*, ed. by R. Crompton, M. Mann (eds.). Cambridge - Oxford: Polity Press.
- Myrdal, A., V. Klein. 1956. *Women's Two Roles*. London: Routledge.
- Pahl, J. 1983. "The Allocation of Money and the Structuring of Inequality within Marriage." *Sociological Review* 31: 237-262.
- Parkin, F. 1971. *Class Inequality and Political Order*. London: McGibbon and Kee.
- Parkin, F. 1979. *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Tavistock.

- Parsons, T. 1954. "An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification a Age and Sex in the Social Structure of the United States." In: *Essays in Sociological Theory*. Glencoe: Free Press, rev. vyd.
- Parsons, T. 1949. "Social Structure of the Family." In: *The Family: its Future and Destiny*, ed. by R. N. Anshen. New York: Harper.
- Parsons, T. 1956. "The American Family: its Relations to Personality and the Social Structure." In: *Family, Socialization and Interaction Process*, ed. by T. Parsons, R. F. Bales. London: Routledge.
- Renner, K. 1953. *Wandlungen der modernen Gesellschaft*. Wien.
- Stanworth, M. 1984. "Women and Class Analysis. A Reply to John Goldthorpe." *Sociology* 19: 159-170.
- Stewart, A., K. Praudy, R. M. Blackburn. 1980. *Social Stratification and Occupations*. London and Basingstoke: Macmillan.
- West, J. 1978. "Women, Sex and Class." In: *Feminism and Materialism*, ed. by A. Kuhn, A. M. Wolpe. London: Routledge and Kegan Paul.
- Westergaard, J., H. Resler. 1975. *Class in a Capitalist Society*. London: Heinemann.

Summary

In the 1970s and early 1980s, the conventional view that has ignored gender differences in class and stratification theory began to come under attack. J. H. Goldthorpe, in response to these critiques, argues that some of these major substantive issues so far have not been adequately treated from either a theoretical or an empirical standpoint.

Distinguishing between two lines of theoretical argument on the position of the family within the system of social stratification (i.e., structural-functionalist and class analytical approaches) Goldthorpe supports the latter, though certain conceptual and methodological developments proposed to adapt class analysis to the increased labour market participation of women (especially of married women) entail serious difficulties. Briefly summarized, all the debate has focused on three topics:

- (i) gender inequality within the household, i.e., the problem of using the class of male "head" to indicate the position of that unit;
- (ii) attempts to produce a classification of women's occupations (distinguishing or denying consequences of manual and non-manual women's work);
- (iii) women's relationship to the labour market (in connection with the intermittent nature of women's employment, etc.).

Goldthorpe, the chief exponent of this debate, seems to accept only one of the new adapting approaches to the class position analyses - Erikson's "dominance" method of assigning class membership.

Společenské třídy a manželství

Příspěvek k diskusi o umístění žen v sociální struktuře

NORMAN STOCKMAN

Univerzita v Aberdeenu, Skotsko

Class and marriage

A contribution to the gender and stratification

Abstract: The article provides concise information about the debate that has been conducted in British sociological circles (and to some extent elsewhere) concerning the way in which gender differences and inequalities should be treated within class and stratification theory. The author has opened up some of underlying issues raised in the "British Debate" by organizing the discussion around the following question: "Is it possible for a husband and wife to be in different social classes?" He outlines six possible answers to this question. In the final section he stresses that it is necessary: 1. to leave open the possibility that the world of work is not the only one relevant to the study of inequality; 2. to include work in the domestic sphere into class and stratification theory; 3. to abandon the assumption that no social collectivity larger than the household could be a plausible unit for class analysis.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 3: 364-376)

V Británii (a částečně i v jiných zemích) proběhla v posledních deseti letech diskuse o tom, jak v rámci teorie tříd a stratifikace pojmout rozdíly a nerovnosti mezi muži a ženami. Ještě do nedávna používaný konvenční přístup rozdíly mezi muži a ženami zcela ignoroval a zacházel s nimi, jakoby patřily do jiné sociologické přihrádky než výzkum a teorie tříd a stratifikace. Třídní struktura byla zkoumána prostřednictvím struktury profesní, přičemž se vůbec nebralo v úvahu, zda danou profesi vykonává žena nebo muž. Výzkum sociální mobility byl výzkumem sociální mobility mužů, neboť výběrové soubory zahrnovaly pouze muže. Byla-li jednotkou analýzy rodina, výběrový soubor rodin byl běžně konstruován na základě seznamu přednostů domácnosti, obvykle mužů, a třídní postavení rodin bylo určováno na základě jejich zaměstnání.

V 70. letech a začátkem 80. let toto konvenční pojetí napadly Ackerová [1973] a Delphyová [1984], které tvrdily, že je založeno na neudržitelných předpokladech týkajících se jednak místa ženy v rámci a mimo profesní strukturu a jednak struktury domácnosti.

Do protiútku přešel s vášnivou obhajobou konvenčního pojetí Goldthorpe [1983] a příspěvky na toto téma se pak začaly množit (viz zejména [Cropmtonová, Mann 1986]). Udržet si přehled o všech argumentech, které se v rámci této diskuse vynořily, je stále obtížnější. Na první pohled by se mohlo zdát, že nejde o nic jiného než o čistě empirický problém, zda a nakolik se bude lišit rozložení domácností v třídní struktuře, budou-li do analýzy zahrnuta zaměstnání ostatních členů domácnosti a nikoli pouze jejího přednosty.

Goldthorpe původně tvrdil, že rozdíl by neměl být zásadní povahy, protože zaměstnání žen má převážně jen podpůrný význam a může být v analýze rozdílů životních šancí domácností ponecháno stranou. Tento argument byl z nejrůznějších stran zpochybňován. Pahl [1984] tvrdil, že se posiluje polarizace mezi dvěma skupinami domácností. Na jedné straně jsou to domácnosti, kde je v daný moment značný počet členů zapojen do trhu práce a každý z nich přináší mzdu, čímž zlepšuje životní šance domácnosti jako celku i v průměru na hlavu. Na straně druhé jsou to domácnosti, které z různých důvodů nejsou s to stabilizovat na trhu práce ani jednoho svého člena: domácnosti s minimálně kvalifikovanými příslušníky, neúplné rodiny, rodiny s invalidními členy apod. Bonney [1988] na základě cenových dat dokazoval, že zaměstnání žen sociální strukturu opravdu ovlivňuje, neboť posiluje a zdůrazňuje rozdíly mezi domácnostmi, odvozené od zaměstnání mužů. Ještě složitěji se situace jeví Brittenovi a Heathovi [1983; Heath, Britten 1984], kteří poukazují na relativně velký počet "třídně smíšených" domácností, kde postavení ženy a muže v rámci profesní struktury je tak výrazně odlišné, že v třídní struktuře zaujímají jiné postavení než domácnosti, kde mají na trhu práce všichni členové stejné postavení.

Debata o Brittenově a Heathově přístupu, která vyvolala diskusi o třídně smíšených rodinách, ukázala, že v sázce je daleko více. Takový přístup totiž dává, ať už implicitně či explicitně, zcela konkrétní odpovědi na některé specifické otázky, které jsou v pozadí celého problému: Jak naložit s množstvím lidí produktivního věku, převážně žen, které vůbec nespádají do profesní struktury? Je vůbec práce v domácnosti relevantní zkoumání sociální struktury? Zde se pak vynořují další otázky: Je pro teorii a výzkum sociální struktury vhodnou jednotkou analýzy domácnost či individuum? Jsou to koneckonců individua, jak se často zdůrazňuje, a nikoli domácnosti či rodiny, kdo přímo obsazují konkrétní pozice v profesní struktuře, kdo prodávají svoji pracovní sílu na trhu práce či tam naopak pracovní sílu nakupují.

Považujeme-li za jednotku analýzy spíše individua než domácnosti, je to proto, že domácnost může mít dva či více členů, jejichž pozice je v rámci profesní struktury či mimo ni různá. Tuto možnost zahrnuje pojem "třídně smíšená rodina". Tato implikace však vyprovokovala nedůvěřivou reakci zastánců konvenčního pohledu, jako např. Goldthorpa a Lockwooda [1986] a daný problém se tak stal velmi citlivým tématem.

V této stati se pokusím poodkrýt některá z témat, která jsou v pozadí "britské diskuse" o postavení žen v sociální struktuře a vypreparovat odpověď na otázku, zda manželé (jakožto nejběžnější příklad domácnosti s více než jedním členem) mohou příslušet k různým společenským třídám. V následující části uvádím nejrůznější možné odpovědi na tuto otázku. Závěrečná část je pak úvahou o sociologických problémech, které se, přikročíme-li k řešení problému "integrace žen do teorie tříd" [Dale et al. 1985], objevují.

Společenské třídy a manželství

Mohou manželé příslušet k různým společenským třídám¹? Na tuto zdánlivě jednoduchou otázku existuje nejméně šest odpovědí, z nichž dvě jsou kladné a čtyři záporné.

1. První odpověď bychom vlastně mohli pominout. Jde o "konvenční názor", který postuluje ortodoxní analýzu sociální a třídní struktury a jehož zastáncem je Goldthorpe [1983, 1984]. Odpověď zní: nikoli, manželé nemohou příslušet k různým společenským třídám. Nejvhodnější jednotkou analýzy třídní struktury je rodina, a všichni členové rodinné domácnosti sdílejí v třídní struktuře stejnou pozici. V pozadí této odpovědi se skrývá předpoklad, který Goldthorpe uvádí explicitně. Jde o to, že cílem analýzy třídní struktury je pochopit strukturu životních šancí a jednání, postojů a světových názorů. Důraz na strukturu je zároveň zdůrazněním kontinuity a stability. Struktura životních šancí a kulturních hodnot přechází v třídních společnostech z generace na generaci, nikoli sice více méně uniformně jako v kastovní společnosti, opírající se o uzavřené statusové skupiny, ale natolik pravidelně, že se v třídních zkušenostech různých sociálních skupin prosazují jasné rozdíly. Výrazným rysem tohoto pojetí dále je, že existenci sociální mobility sice nepopírá, nicméně ji považuje za omezenou. Změny v profesní struktuře a rozdíly v porodnosti různých společenských tříd si ji mohou vynucovat. Lidé narození v různých společenských třídách však mají různé šance a sociální mobilita se tak spíše udržuje v hranicích třídní společnosti. Transmise příležitostí, životních šancí a kulturních hodnot se primárně odehrává v rodině a rodina je tudíž nejvhodnější jednotkou analýzy třídní struktury.

V duchu těchto předpokladů ortodoxní přístup vždy považoval za indikátor třídního postavení rodiny zaměstnání hlavy domácnosti (obvykle muže). K takovému přístupu podle Goldthorpe opravňuje skutečnost, že zaměstnán je zpravidla pouze muž a základní determinantou životních šancí rodiny a jejího sociálně politického chování je jeho povolání. Dokonce i v případech, kdy je zaměstnána i žena, je pravděpodobné, že segregace povolání z hlediska pohlaví činí její povolání podřadným a má proto na životní šance rodiny jako takové menší vliv. Později však Goldthorpe přiznal, že "dominantní profesí" v rodině mohou mít i jiní členové domácnosti [Erikson 1984] a může mít proto smysl měřit třídní pozici rodiny touto dominantní profesí. Ačkoli tento přístup do jisté míry přiznává oprávněnost "sexistické"² kritiky ortodoxního přístupu, od jeho logiky se výrazně neodchyluje: i nadále tvrdí, že manželé nemohou příslušet k různým společenským třídám.

¹) Tuto otázku je třeba striktně odlišit od otázky stupně manželské endogamie v třídní struktuře. Otázka, kterou se zde zabývám, má pro teorii tříd a vrstev "strategický" význam a teprve až bude rozřešena (či pominuta), bude jasno o relevanci dat týkající se manželské endogamie. Diskuse na toto téma viz [Penn 1985: 152 an.].

²) Jde o diskriminaci zejména žen, vyplývající z předsudku o jejich schopnostech a funkci v rodině. Teoreticky se může sexismus týkat i mužů. Obecně tedy jde o předsudky na základě pohlaví. (Pozn. překl.)

2. Druhý přístup tuto ortodoxnost opustil a připouští, že jednotlivé pozice v profesní struktuře, či obecněji v třídní či sociální struktuře, zaujímají jednotlivci. Vhodnými jednotkami analýzy třídní struktury jsou tedy spíše jednotlivci než rodiny či domácnosti. Jednotlivec zaujímá v rámci formální ekonomiky určitou pozici jakožto zaměstnavatel nebo zaměstnanec a od ní se pak odvozuje jeho třídní postavení. Manželé mohou mít různá zaměstnání a oprávněně proto v rámci třídní struktury zaujímají individuální pozice [Stanworthová 1984]. Z toho vyplývá, že na otázku, zda manželé mohou příslušet k různým společenským třídám, je třeba odpovědět kladně. Dojde-li k tomu, že manželé mají různé profese, jejichž umístění v třídní struktuře se liší, spadají do dvou různých tříd.

Z hlediska analýzy třídní struktury není na této nejdůslednější a nejvíce "individualistické" verzi uvažovaného přístupu nic zajímavého. Je-li jednotkou analýzy třídní struktury individuum a nikoli rodina, není pro teoretiky třídního přístupu třídní příslušnost členů rodiny či jiných jednotek nijak zajímavá. Není však jasné, zda vůbec nějaký teoretik takto striktní verzi tohoto přístupu vyznává. Například E. O. Wright a jeho spolupracovníci vzali ve výzkumu třídní struktury Spojených států v roce 1980 za jednotku analýzy individuum a náhodně vybrali členy domácnosti bez ohledu na jejich pohlaví, což jim umožnilo analyzovat pozice mužů a žen nezávisle na sobě [Wright et al. 1982: 717, 722]. Wright se však později k tomuto tématu vrátil a zjistil, že třídní rozdělení členů rodiny má pro analýzu třídní struktury skutečně teoretický význam, neboť "lze předpokládat, že formování tříd bude tím snazší, čím budou rodiny z hlediska třídní příslušnosti homogennější a naopak heterogenost bude v tomto směru spíše brzdou" [Wright 1985: 225]. Takový předpoklad je v souladu s Goldthorpovým názorem a znovu nastoluje teoretický význam rodiny, ale jen potud, pokud je rodina místem interakce individuí stejného či různého třídního postavení. Ačkoli Wright klade důraz na individuum jakožto jednotku analýzy třídní struktury, v novějším příspěvku k diskusi tvrdí, že individua své třídní pozice odvozují přímo od svého vztahu k výrobním prostředkům a zprostředkovaně od svých vztahů k dalším lidem, jejichž pozice jsou určeny přímo. Nejdůležitější z těchto vztahů je manželství. Manželé tak mají třídní postavení zprostředkované vztahem svých partnerů k výrobním prostředkům.

3. Třetí přístup je krokem vpřed i vzad. Připouštěním možnosti, že manželé mohou mít profese, které jsou v třídní struktuře umístěny různě, navracejí se někteří teoretikové k rodině jakožto jednotce analýzy, ale za relevantní třídnímu postavení rodiny považují profese obou partnerů. Rodiny tak jsou v třídní struktuře umisťovány na základě kombinované klasifikace uvažující profese žen i mužů [Pahl 1984: 204; Britten, Heath 1983: 53]. Tento přístup, jinak podobný prvnímu, poskytuje více informací relevantních třídním znakům domácnosti. Pro účely třídního postavení rodiny uvažuje namísto pouze jedné profese, tj. přednosty domácnosti či osoby s dominantní profesí, profese obou dospělých členů domácnosti. Britten a Heath tak poskytují novou "mapu" britské třídní struktury [1983: 54], v níž namísto všeobecně předkládaného obrazu třídní struktury jakožto série vrstev profesních skupin uspořádaných do tvaru pyramidy či krystalu ji prezentují v podobě oddělených bloků rodin s různými kombinacemi profesí.

Údajnou výhodou tohoto přístupu je, že větší objem informací pokrývajících životní šance a třídní chování rodin i jejich jednotlivých členů poskytuje více explanačních možností. Lze ukázat, že rodiny s žádným, jedním či dvěma členy umístěnými v profesní struktuře se od sebe v mnoha ohledech liší: např. pokud jde o rodinný příjem, fertilitu či volební chování. Zejména u "třídně smíšených rodin", tj. rodin, kde mezi třídním postavením jednotlivých členů probíhá důležitá třídní hranice, lze údajně nalézt řadu odlišných charakteristik. Tato teze byla později testována pod Marshallovým vedením na univerzitě v Essexu a ukázalo se, že ob stojí. Třídně smíšené rodiny se od svých homogenních protějšků skutečně výrazně liší. V rámci modrých a bílých límečků [Marshall et al. 1988: 136; Leiufrudová, Woodwardová 1987, 1988]; viz také [Goldthorpe 1984; Erikson, Goldthorpe 1988], mají třídně smíšené rodiny méně vyhraněné "třídní vědomí," zejména se liší v "třídní sebereflexi" a "třídním chováním" (viz také [McRaeová 1986]).

Jak tedy zní tentokrát odpověď na otázku, zda mohou manželé příslušet k různým třídám? Jakožto jednotlivci mohou zcela zřejmě mít různé profese a tyto profese mohou být takové povahy, že partneři budou zařazeni do různých společenských tříd. Podle tohoto přístupu nejsou prvky třídní struktury jednotlivci, ale rodiny, a členové rodin sdílejí stejné postavení. Je-li rodina z třídního hlediska homogenní, nenarazíme na žádný velký konceptuální problém. V tzv. třídně smíšených rodinách určité kombinace profesí, které partneři zastávají, údajně vytvářejí odlišné, nové třídní pozice sdílené všemi členy rodiny. Tyto pozice zřejmě působí ožehavé konceptuální problémy, podobné těm, které ve svém komentáři identifikovali Britten, Heath a Goldthorpe [Goldthorpe 1984: 494]. Co se stane, ptá se Goldthorpe, když jeden člen rodiny, zpravidla žena dočasně opouštějící trh práce, přestane být zaměstnán? Řekneme pak, že rodina náhle změnila své třídní postavení? A podobně se její postavení rázem změní, až se žena do zaměstnání opět vrátí? Pokud ano, podotýká Goldthorpe, vytvoříme vysokou falešnou sociální mobilitu a takto definované třídní kolektivity budou velmi nestabilní. V opačném případě, odpovídajícím zřejmě názoru Brittena a Heathe, není jasné, co nového kombinovaná klasifikační metoda určování třídního postavení rodiny přináší.

4. Všem třem přístupům, které jsme zatím probrali, je společné přijetí předpokladu, že klasifikační schémata třídního postavení či profesí lze konstruovat, aniž bychom věnovali pozornost pohlaví těch, kdo jednotlivá postavení zaujímají. Pouze za tohoto předpokladu lze otázku, zda manželé mohou příslušet k různým společenským třídám, zodpovědět bez komplikací. Čtvrtý přístup, dávající na tuto otázku zcela jinou odpověď, se tohoto předpokladu zříká. Řada autorů poukazuje na vysoký stupeň segregace mužů a žen v profesní struktuře, a to jak horizontální, tak vertikální, a navrhuje vypracovat žebříčky profesí pro muže a ženy zvlášť [Murgatroydová 1982; Abbotová a Sapsford 1987]. Tento návrh obchází problém kongruence třídních pozic manželů a otevírá cestu radikálnímu názoru Ken Prandyové, že konstrukce samostatných klasifikačních schémat profesí pro muže a ženy by měla vycházet z předpokladu, že "individua interagují na základě sociální rovnosti, tj. převážně jen s tím, kdo má podobný životní styl" [Prandyová 1986: 148] a jsou to právě manželé, kdo sdílejí podobný životní styl a jejichž sociální postavení je přibližně stejné.

Prandyová proto navrhuje řadit profese v žebříčku tak, aby stupeň třídní homogenity manželského páru byl maximální. Obecně je tento přístup podobný návrhu Oldmana a Illsleyho [1966], kteří již před lety vytvořili žebříček mužských profesí tak, že vzali v úvahu relativní podíl manuálních a nemanuálních zaměstnání manželů příslušníků jednotlivých profesních skupin. Čím vyšší byl podíl manželů s nemanuálním zaměstnáním, tím vyšší byl status profese manželů. Z konceptuálního hlediska je přístup Prandyové podobný, ale z technického hlediska rafinovanější. Aby dosáhla maximálního stupně homogenity, testuje žebříček profesí i z druhé strany, tj. profese žen z hlediska zaměstnání jejich manželů. Tvrdí, že takový přístup je ze sociologického hlediska mnohem vhodnější, neboť věnuje striktně sociálnímu charakteru sociální diferenciaci daleko více pozornosti, zejména její zakotvenosti ve vztazích sociální interakce, než ekonomickým či technickým charakteristikám profesí či třídních pozic, které jsou jako definiční charakteristiky užívány daleko častěji.

Zdá se, že pro řešení našeho problému, tj. zda mohou manželé příslušet k různým společenským třídám, jsou důsledky výše uvedeného pojetí zřejmé. Běžně si jsou manželé rovni a manželstvím svoji sociální rovnost demonstrují. Profese však je pouze jednou, i když významnou charakteristikou, která se při určování této rovnosti bere v úvahu. Dochází-li běžně k manželství mezi příslušníky určitých profesních skupin, je to jasný důkaz, že jsou tyto profesní skupiny považovány za sociálně rovnocenné. Manželství, v nichž mají partneři profese, které jsou běžně považovány za sociálně nerovné, budeme považovat za výjimku. Manželé tak mohou příslušet k různým společenským třídám, ale pouze reziduálně, jako zanedbatelné výjimky z pravidla.

Všechny přístupy, o nichž jsem se dosud zmínil, předpokládaly, že analýze tříd a stratifikace je relevantní jedině zapojení v oficiální ekonomice. Pouze třetí přístup - kombinovaná klasifikace - bere v úvahu nezaměstnané a osoby v domácnosti (převážně ženy). Jenom z tohoto důvodu jsou rodiny se dvěma příjmy klasifikovány jinak než rodiny s jedním příjmem, kdy jeden z partnerů není zapojen do formální ekonomiky. Předpoklad, že páteří třídní struktury je profesní struktura, zřejmě nejlépe odráží "slepost" většiny teorií a výzkumu tříd a stratifikace "vůči rozdílu mezi muži a ženami" [Kreckel 1983: 305]. Nejde totiž jen o to, že neplacenou práci v domácnosti vykonávají převážně ženy, ale také o to, že existence práce spojené s trhem práce závisí převážně na tom, že placené zaměstnání je ostře odděleno od zpravidla neplacené práce v domácnosti, a to i v tom případě, kdy toto striktní oddělení nelze v praxi dodržet.

Toto omezení opouští i pátý přístup. Sylvia Walbyová [1986, 1990] tvrdí, že nedostatek většiny feministických kritik konvenčního stratifikačního výzkumu tkví v přijetí předpokladu, že neplacená práce žen v domácnosti je irrelevantní. Odpověď na otázku, jaké je třídní postavení ženy zaměstnané na plný úvazek v domácnosti, pak nemůže být jiná než konvenční. Walbyová proto navrhuje, aby práce v domácnosti byla uznána za práci, rodina za pracoviště a ženy, které jsou v domácnosti na plný úvazek, byly zahrnuty do analýzy třídní struktury. Čím jiným se liší práce v domácnosti od každé jiné práce, než tím, že není placena? Nejenom, že je zcela konkrétním druhem práce (neboť obsah práce v domácnosti je v různé

době a v různých rodinách různý), ale je vykonávána i v konkrétních výrobních vztazích [Delphyová 1984: 90]. Ženy v rodinách vynakládají podle Walbyové více práce (placené i neplacené) než jejich manželé, aniž by za to byly patřičně odměněny, což je vlastně součást nejasně vymezeného závazku obsaženého v manželské smlouvě, která se od smlouvy uzavřené na kapitalistickém trhu práce výrazně liší. Na základě těchto výrobních vztahů tvoří vlastně manželé a manželky samostatné třídy, přičemž roli vykořisťovatelské třídy hrají manželé. Walbyová dále tvrdí, že v této třídní pozici jsou pouze manželky vůči svým manželům, nikoli tedy všechny ženy. Ženy však tvoří statusovou skupinu osob, které se v určitém období svého života velmi často dostávají do třídního postavení manželky.

Ženy v domácnosti na plný pracovní úvazek mají tudíž své třídní postavení definováno výrobními vztahy v rodině. Ne všechny manželky jsou však v domácnosti na plný pracovní úvazek; vysoký a stále se zvětšující podíl žen v různých obdobích života nastupuje do placeného zaměstnání. V takovém případě získávají podle Walbyové druhé třídní postavení, které je definováno jejich placeným zaměstnáním. Mnoho vdaných žen má proto "dvojí sociální postavení" [Walbyová 1986: 39]: jedno ve vztahu ke svým manželům jakožto ženy v domácnosti a druhé ve vztahu ke svým zaměstnavatelům (včetně případu, kdy zaměstnávají samy sebe) jako zaměstnankyně. Podobně má dvojí třídní postavení většina ženatých mužů, jedno jakožto manželé a druhé na pracovním trhu.

Odpověď na otázku, zda mohou být manželé ve dvou různých společenských třídách, se tak dále komplikuje. Podle tvrzení Walbyové je třeba uznat, že manželé mohou mít zaměstnání, která je umísťují do různých tříd (druhý přístup), to však není všechno. Nerovnoprávné postavení se zatím systematicky projevovalo pouze v oblasti zaměstnání. Systematicky nerovnoprávné postavení manžela a manželky však nalézáme i v další oblasti, v rodině. Rodinu proto nelze považovat za jednotku analýzy tříd či vrstev, neboť není jednotkou, v jejímž rámci existuje rovnost (což implicitně zpochybňuje předpoklad Prandyové). Naopak, rodina je sféra nerovnosti. Je také místem, kde dochází k transmisi nerovnosti mužů a žen v rodině. Jejím prostřednictvím dochází k přenosu ekonomického a kulturního kapitálu, které jsou z hlediska pohlaví asymetrické [Delphyová, Leonardová 1986].

6. Do přehledu diskutovaných problémů jsem zahrnul i tvrzení, že individuální třídní příslušnost v rámci rodinné jednotky by znamenala oslabení celé teorie a analýzy třídní struktury. Falešná mobilita a nestabilita společenských tříd jakožto kolektivit, kterou s sebou kombinovaná klasifikace nese, Goldthorpovi postačuje k přesvědčení, že konvenční pojetí je i nadále životaschopné. Podle Wrighta a Marshalla existence třídně heterogenních či třídně smíšených rodin oslabuje pevnost hranic tříd a stupeň třídního uvědomění. I když jsou oba naposledy uvedení autoři či autorské kolektivy ochotni uznat, že manželé mohou příslušet k různým společenským třídám, činí tak spíše polovičatě, takže jejich společné, i když různě modifikované přesvědčení, že existence tříd je stále hlavní charakteristikou současných kapitalistických společností, je trochu oslabeno.

Rovněž poslední přístup, o němž se chci zmínit, se tohoto přesvědčení vzdává. Fakt, že na základě zvyšující se účasti žen ve formální ekonomice dochází stále častěji k "třídní" diferenciaci v rámci rodin stejně jako mezi nimi, je

považován za určitý důkaz oslabení významu tříd. Zastánci tohoto názoru jsou přesvědčeni, že pokud musíme na otázku týkající se rozdílné třídní příslušnosti manželského páru odpovědět na dostatečně vysoké hladině významnosti kladně, pak už společenské třídy neexistují. Nebo obráceně, pro existenci tříd jakožto identifikovatelných kolektivit je nezbytné, aby většina rodin tvořila z hlediska třídní příslušnosti homogenní jednotky. To je také podstata argumentace Kreckela [1989]. Ve svém důsledku jde o inverzi ke Goldthorpeovu "konvenčnímu názoru", který je založen na v podstatě stejných předpokladech, ale vede k opačnému závěru.

Závěr je v zásadě negativní. Růst významu pohlaví jakožto nezávisle "ne-vertikální dimenze" nerovnosti je jednou z mnoha změn, která by měla sociologům dodat odvahy myslet spíše "mimo třídy a statusy [Beck 1987] ve směru k nerovnosti bez stratifikace" [Wrong 1974] než beznadějně (či s nadějí?) lpět na ortodoxních koncepcích třídní struktury či stratifikačních systémů. Jak by z tohoto hlediska mělo být do takového nového přístupu k sociální nerovnosti včleněno pohlaví, je otázkou budoucnosti (vizi této budoucnosti viz [Kreckel 1990]). Vše, co dnes víme, je, že bude třeba změnit předmět diskuse, a že otázka, zda manželé mohou příslušet k různým společenským třídám, přestane být důležitá.

Komentář a nové náměty

Základní předpoklad tkví v tom, že sférou aktivity relevantní otázce nerovnosti je oblast práce [Kreckel 1990: 130]. V rámci tohoto předpokladu je "nejkonvenčnější" zužovat práci na práci placenou. "Nekonvenční" přístupy, jako například výše uvedený přístup Walbyové, se od tohoto základního přístupu neodchylují, ale pojem práce rozšiřují o neplacenou práci žen v domácnosti. Mnoho autorů, které konvenční důraz na "veřejný svět placené práce" neuspokojuje, má sklon, jak zdůrazňuje Staceyová, přenést konceptuální rámec z tohoto světa do služeb analýzy "soukromého" světa práce v domácnosti [Staceyová 1986: 222], což vede k tomu, že "diskuse o práci v domácnosti" nemá uspokojivý průběh. Tato obvykle (ne však vždy) marxismem inspirovaná tendence je nicméně schopná pokrýt jen část strukturovaných společenských nerovností ovlivňujících životní šance a máme-li definovat práci jako jakoukoli aktivitu, která nárokuje nějaké životní šance, je nezbytné počítat s možností, že svět práce není jediným světem, který je relevantní studiu nerovnosti.

I když přiznáme, že svět práce je jednou z hlavních oblastí, v jejímž rámci jsou nerovnosti analyzovány, dotýká se diskuse o pohlaví a stratifikaci dalších předpokladů o sociální strukturaci práce. Všichni autoři, ať užívají jakýchkoli argumentů, mají sklon předpokládat, že oddělení práce ve formální ekonomice od práce v domácnosti je zcela jasně institucionalizováno. Práci ve formální ekonomice vykonávají převážně, v kapitalistické společnosti vždy, jednotlivci, kteří uzavírají pracovní smlouvy; práci v domácnosti pak vykonávají převážně ženy, a to mimo rámec pracovní smlouvy. Tento předpoklad však konvence obsažené v zákonu o zaměstnanosti a v bilanci národního důchodu jen obléká do sociologického hávu. Víme, že z této jednoduché dichotomie existuje celá řada výjimek. Jsou to převážně všechny aktivity spadající do nejrůzněji nazývané

"neformální", "černé", "šedé", "neoficiální" či "volontérské" ekonomiky. Částečně jde o práci, kterou by bylo možné začlenit do formální ekonomiky pouze s tím rozdílem, že odměna není nikde zaregistrována. Částečně jde o práci v domácnosti, kterou vykonávají lidé, kteří nepatří do dané domácnosti, jako součást služeb, které nejsou formálně monetarizovány. Zahrnuje však také práci jiných osob, které pracovní smlouvu neuzavřely a přesto ji částečně plní: příkladem může být práce žen, které se "provádaly i za manželovo zaměstnání" [Finchová 1983]. Identifikace tohoto jevu tak odhaluje další aspekt předpokladu, že "profese" vykonávají jednotlivci a tudíž jednotkou analýzy sociální struktury profesní nerovnosti je logicky individuum a nikoli domácnost. Je však všeobecně známo, že tento přístup není vhodný ani pro analýzu soukromě hospodařící zemědělské rodiny ani pro drobné podniky (ačkoli jsou na místě pochybnosti, zda jde v těchto případech o profese) a předpoklad Finchové v tomto směru poskytuje další argumenty.

Diskuse se opírá o další předpoklady o rodinách a domácnostech. Znejistujícím je již sám fakt, že terminologie zcela nesystematicky kolísá mezi "rodinou" a "domácností" (ne tedy pouze v mém, jak uznávám, poněkud netaktním přehledu). Pro představitele této oblasti výzkumu jsou příznačné dva předpoklady. Domácnosti jednak považují za stabilní jednotky, v nichž žije velká většina lidí, a zároveň předpokládají, že kromě zvyšujícího se počtu jednočlenných a dvoučlenných domácností představuje většina zbývajících domácností nukleární rodiny. I oficiální statistiky takto v zásadě celý problém předkládají. Už Kemény [1984] vyjádřil pochybnost, zda jde o něco jiného než o artefakt procesu sociální konstrukce. Předpokládá se rovněž, že jednotkou analýzy třídní struktury nemůže být žádná sociální kolektivita větší než domácnost. To je důsledek dnes téměř bezvýhradně přijímané teze, že v industriálních společnostech příbuzenské vztahy ustupují do pozadí. Zdá se, že řada účastníků diskuse o konvenčním pojetí domácnosti jakožto jednotky analýzy třídní struktury tvrdí, že v moderních společnostech není pro tento názor v důsledku rozvoje individualismu prostor. Existuje také řada důkazů, které to potvrzují. Nicméně lze doložit i pravý opak. V rámci reprezentativního vzorku britské populace v produktivním věku například tři čtvrtiny dotázaných tvrdily, že nejdůležitějším faktorem určujícím sociální zařazení člověka je to, "komu se narodil" [Marshall et al. 1988: 147]. Je zcela jasné, jak autoři zdůrazňují, že třídní pozice se podle mínění dotázaných přímo dědí, nebo jsou často děděny zdroje, které budoucí třídní postavení individua určují. Toto zjištění zcela zřejmě svědčí o tom, že na příbuzenskou kontinuitu klade populace moderních společností větší důraz, než sociologové obvykle připouštějí. Pokud tomu tak opravdu je, měla by být eventualita, že vhodnými komponentami sociologicky propracovaného názoru na strukturu sociální nerovnosti jsou spíše příbuzenská seskupení než domácnosti, být alespoň jedním z diskutovaných bodů.

Jsem přesvědčen, že všechny výše rozebrané předpoklady je třeba rozhodně odmítnout nebo je alespoň zrelativizovat. Chceme-li propojit analýzu tříd či vrstev se studiem nerovností mužů a žen, je třeba se podle mého názoru opřít o tři předpoklady, které jsou dosud mimo hlavní téma diskuse: 1) teorie tříd či vrstev založená na předpokladu, že ústřední postavení zaujímá práce a profese musí být

nahrazena teorií opírající se o multidimenzionální analýzu strukturované sociální nerovnosti; 2) taková multidimenzionální analýza musí zahrnovat nejen rozdíly, ale i to, co je životním šancím individuí společné, a to jak v rámci rodinných domácností, tak mezi nimi; 3) metodologickým rozhodnutím, zda bude za jednotku analýzy považováno individuum či rodinná domácnost, se nesmí zároveň dojít k vyloučení vzájemných vztahů mezi rodinnými domácnostmi, zvláště mezi těmi, které jsou v příbuzenském vztahu. Vzhledem k tomu, že tento námět je značně rozsáhlý, mohu zde pouze nastínit, co vše by měl zahrnovat.

Mnoho autorů "neoweberiánské" tradice trvalo na tom, že je užitečné pracovat s multiplicitou sociálně strukturovaných základů nerovnosti životních šancí [Runciman 1970]. Kreckelův požadavek, aby sociologie systematicky propojila jednotlivé dimenze stratifikace a jejich vzájemné vztahy, mne přesvědčil daleko více než vršení těchto dimenzí v podobě nesčetných proměnných, jako jsou: profese, příjem, vzdělání, národnost atd., v jejichž distribuci zřejmě existuje nerovnost. Kreckel [1982] navrhl model identifikující čtyři "zdroje", které jsou zřejmě nerovnoměrně distribuovány: "bohatství", "znalosti", "hierarchická uspořádání" a "výběrová sdružování" (či diskriminace). Tato nerovnoměrná distribuce může být posilována "shora" "objektivní" podporou autority státu často konstituované jako právně vymahatelná práva (např. vlastnická práva) a zároveň "zdola" "subjektivní" podporou v zásadě nikým nezpochybňovaným prestižním žebříčkem, který nerovnosti propůjčuje legitimitu. Do tohoto modelu lze zakomponovat a v jeho rámci popsat určité aspekty nerovnosti, které mezi muži a ženami existují v oblasti distribuce materiálních zdrojů, jako je majetek a příjem, či symbolických zdrojů, jako je vzdělání a kvalifikace, podobně jako nerovnosti ve struktuře hierarchického uspořádání (pracovní postup). I když si jsou jednotlivé statusy de iure rovny, což je třeba zdůraznit, sexistická ideologie či podobné stereotypy považované za samozřejmé budou výše uvedené nerovnosti subjektivně podporovat.

V rámci takového modelu může být i rodinná domácnost analyzována jakožto místo, kde si muži a ženy nejsou rovni. Například v rozdělování jídla či v kontrole rodinného rozpočtu [Pahl 1989] lze pozorovat nerovnosti "bohatství" v rámci domácnosti. Často jsou zjevné i rozdíly i ve "znalostech" v rámci jedné domácnosti, pokud jde například o rodinnou socializaci a profesní výchovu dcer a synů. Kreckelovi bych však z teoretického hlediska doporučil, aby chápal rodinnou domácnost jako samostatnou formu "hierarchického uspořádání", kde je hierarchie založena na takových kritériích, jako je věk a pohlaví, která jsou více méně institucionalizována. Odmítnutí jazyka tříd a výlučného marxizujícího důrazu na práci by tedy mohlo být považováno za příklon k duchu páté, "feministické" odpovědi na původně položenou otázku týkající se tříd a manželských párů.

V rámci multidimenzionálního modelu strukturované sociální nerovnosti by mohly být konečně řešeny i příbuzenské vztahy přesahující rodinnou domácnost. Zatímco konvenční přístupy k třídám a stratifikaci přikládají největší váhu získávání materiálních zdrojů prostřednictvím formální ekonomiky a trhu práce, multidimenzionální model by mohl otevřít problém multiplicity zdrojů. Jeden z takových zdrojů, příbuzenství, je při studiu vyspělých společností často zanedbáván, ačkoli většina sociologů a antropologů by považovala za absurdní nechat je

stranou při studiu preindustriálních společností. Jisté formy bohatství, jako je např. společné vlastnictví domu, ponecháme-li stranou peníze v podobě půjček a darů, jsou i nadále do značné míry přenášeny v rámci příbuzenského systému. Množí se i důkazy o tom, že rodina a příbuzenství zůstávají v různých rovinách sociální hierarchie ústředními zdroji dosahování kulturního a sociálního "kapitálu" neboli "vědomostí" a zdrojů "výběrového sdružování" (viz např. [Marceauová 1989; Finchová 1989; Griecová 1987]). Otázka, kterou je třeba v tomto případě zodpovědět, se týká vzájemného umístění mužů a žen v těchto příbuzenských sítích a schopnosti ovlivňovat transmissi zdrojů, které toto umísťování diferencují.

Diskuse o "pohlaví a stratifikaci" otevřela nové cesty, které jsou výzvou teorii a výzkumu. Cílem mého pokusu rozplést některá z klíčových tvrzení tím, že jsem se zaměřil na otázku tříd a manželství, bylo ukázat, jak snadno lze přijetím celkově omezujících předpokladů a pojmů uhnout z širokého bulváru do křivolakých uliček. Alternativní program, který jsem zde načrtnul, nemůže být ničím jiným než nárysem mapy velkého měřítka, která zhruba naznačuje, jak by tyto uličky mohly vypadat, kdyby zde nebylo tolik omezujících předpokladů.

Přeložila Jadwiga Šanderová

Literatura

- Abbotová, P., R. Sapsford. 1987. *Women and Social Class*. London: Tavistock.
- Ackerová, J. 1973. "Women and social stratification: a case of intellectual sexism." *American Journal of Sociology* 78: 936-45.
- Barkerová, S., D. Allenová (eds.). 1976. *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*. New York: Longman.
- Beck, U. 1987. "Beyond status and class: will there be an individualized class society?" In: *Modern German Sociology*, ed. by V. Meja et al. New York: Columbia University Press.
- Bonney, N. 1988. "Gender, household, and social class." *British Journal of Sociology* 39: 28-46.
- Britten, N., A. Heath. 1983. "Women, men and social class." In: *Gender, Class and Work*, ed. by Gamarnikowova et al. London: Heinemann.
- Connell, R. W. 1987. *Gender and Power: society, the person and sexual politics*. Cambridge: Polity Press.
- Cromptonová, R., M. Mann (eds.). 1986. *Gender and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
- Daleová, A., G. N. Gilbert, S. Arberová. 1985. "Integration women into class theory." *Sociology* 19: 384-409.
- Delphyová, C. 1984. *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*. London: Hutchinson.
- Delphyová, C., M. Leonardová. 1986. "Class analysis, gender analysis, and the family." In: *Gender and Stratification*, ed. by R. Cromptonová, M. Mann (eds.). Cambridge: Polity Press.
- Erikson, R. 1984. "Social class of men, women and families." *Sociology* 18: 500-514.
- Erikson, R., J. Goldthorpe. 1988. "Women at class crossroads: a critical note." *Sociology* 22: 545-554.
- Finchová, J. 1983. *Married to the Job: wives' incorporation in men's work*. London: George Allen and Unwin.
- Finchová, J. 1989. *Family Obligations and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

- Garnikowová, E. et al. (eds.). 1983. *Gender, Class and Work*. London: Heinemann.
- Garnseyová, E. 1978. "Women's work and theories of class stratification." *Sociology* 12: 223-224.
- Goldthorpe, J. 1983. "Women and class analysis: in defence of the conventional view." *Sociology* 17: 465-488.
- Goldthorpe, J. 1984. "Women and class analysis: a reply to the replies." *Sociology* 18: 490-499.
- Goldthorpe, J., C. Payne. 1986. "On the class mobility of women: results from different approaches to the analysis of British data." *Sociology* 20: 531-556.
- Griecova, M. 1987. *Keeping it in the family: social networks and employment change*. London: Tavistock.
- Heath, A., N. Britten. 1984. "Women's jobs do make a difference: a reply to Goldthorpe." *Sociology* 18: 475-489.
- Kemeny, J. 1984. "The social construction of housing facts." *Scandinavian housing and planning research* 1: 149-164.
- Kreckel, R. 1982. "Class, status and power? Begriffliche Grundlagen für eine politische Soziologie der sozialen Ungleichheit." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 34: 617-648.
- Kreckel, R. 1989. "Klasse und Geschlecht: die Geschlechtsindifferenz der soziologischen Ungleichheitsforschung und ihre theoretischen Implikationen." *Leviathan* 17: 305-321.
- Kreckel, R. 1990. "New' social inequalities and renewal of the theory of social inequalities." In: *Organization theory and class analysis: new approaches and new issues*, ed. by S. R. Clegg. Berlin: Walter de Gruyter.
- Leiulfsrudová, H., A. E. Woodwardová. 1987. "Women at class crossroads: repudiating conventional theories of family class." *Sociology* 21: 393-412.
- Leiulfsrudová, H., A. E. Woodwardová. 1988. "Women at class crossroads: a critical reply to Erikson and Goldthorpe's note." *Sociology* 22: 555-562.
- Lockwood, D. 1986. "Class, status, and gender". In: *Gender and stratification*, ed. by R. Crompton, M. Mann. Cambridge: Polity Press.
- McRaeová, S. 1986. *Cross-class families: a study of wives' occupational superiority*. Oxford: Oxford University Press.
- Marceauová, J. 1989. *A family business? The making of an international business elite*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, G. et. al. 1988. *Social class in modern Britain*. London: Unwin Hyman.
- Murgatroydová, L. 1982. "Gender and occupational stratification." *Sociological Review* 30: 574-602.
- Oldman, D., R. Illsley. 1966. "Measuring the status of occupations." *Sociological Review* 14: 53-72.
- Pahl, J. 1989. *Money and marriage*. London: Unwin.
- Pahl, R. E. 1984. *Division of labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Penn, R. 1985. *Skilled workers in the class structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prandyová, K. 1986. "Similarities of life-style and occupations of women." In: *Gender and stratification*, ed. by R. Cromptonová, M. Mann. Cambridge: Polity Press.
- Runciman, W. G. 1970. "Class, status, and power?" In: *Sociology in its place*, ed. by Idem. Cambridge: Cambridge University Press.

- Staceyová, M. 1986. "Gender and stratification: one central issue or two?" In: *Gender and stratification*, ed. by R. Cromptonová, M. Mann. Cambridge: Polity Press.
- Walbyová, S. 1986. "Gender, class, and stratification: towards a new approach." In: *Gender and stratification*, ed. by R. Cromptonová, M. Mann. Cambridge: Polity Press.
- Walbyová, S. 1990. *Theoretizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wright, E. O. 1985. *Classes*. London: Verso.
- Wright, E. O. et. al. 1982. "The American class structure." *American Sociological Review* 47: 709-726.
- Wright, E. O. 1989. "Women in the class structure." *Politics and Society* 17: 35-66.
- Wrong, D. H. 1976. *Sceptical Sociology*. New York: Columbia University Press.

Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility.
Edited by Max Haller.

M. E. Sharpe 1990, 271 s.

Není zatím mnoho komparativních prací, které by byly věnovány sociální struktuře v Evropě. Kniha vydaná M. Archerovou a S. Ginerem v roce 1971 (*Contemporary Europe. Class, Status and Power*) zůstává stále dosti osamocenou. Ještě méně je pak studií, v nichž by se spojily síly badatelů ze Západu a Východu k zamyšlení nad systémovými, kulturními a národnými rozdíly. Editor knihy Max Haller v úvodu neobchází otázku specificky "evropské" sociální struktury (jež by mohla být založena na zvláštностech politických institucí, ekonomického růstu a vzdělanostního systému), ani ji však neklade na první místo. Ve svém přístupu nepodceňuje teoretické přístupy, vyzdvihuje však potřebu zapojit do výkladu strukturní a institucionální podmínky, historické a geografické zvláštnosti. Takový postup - říká - nemusí vést k nepřehledné deskripci. Naopak, právě prostřednictvím empirie lze pestrost situací redukovat na několik vzorů a ukázat tak zásadní proměny, jimiž Evropa dneška prochází.

Na rozdíl od knihy vydané Archerovou a Ginerem, jsou všechny úvahy v recenzované knize založeny na empirických datech. Jako první ze zdrojů byl použit komparativní výzkum provedený v SRN, Velké Británii, skandinávských a zámořských zemích v rámci projektu neomarxisticky orientovaném na třídní vědomí, jehož iniciátorem byl E. O. Wright, D. Holtmann a H. Strasser, kteří si na jeho základě kladou otázku, do jaké míry úroveň příjmů a "poměr k práci a kapitálu" odpovídají Wrightem vymodelované třídní lokalizaci jednotlivých profesních skupin. Pomocí párových srovnání pak sledují vzdálenosti "třídních profilů" zahrnutých zemí a docházejí k závěrům o blízkosti Velké Británie a skandinávských zemí, USA, Austrálie a Kanady, SRN a Švédska atd.

Nicméně v závěru varují před zneužíváním nálepky "Evropa", sugerující, že tyto země mají více společného navzájem než s jinými zeměmi.

Zcela jiného druhu než tato, poněkud empiricisticky působící kapitola, je výklad sovětské společnosti od W. Teckenberga. Heildebergský profesor zde navazuje na svoji rozsáhlejší práci o SSSR z roku 1983 a přináší velmi zajímavou interpretaci sociální struktury. Namísto "sociologie indikátorů" sleduje sociální vrstvy jako relační a interakční skupiny, navazující tak na Weberovo pojetí stavů, jež dohromady spojuje "connubium a commensalitat" (výběr manželského partnera a přátel). Autor prokazuje, že sovětská společnost není třídně, nýbrž stavovsky členěna právě v uvedeném weberovském pojetí, že vzhledem k nefungujícímu trhu a nízké materiální úrovni je orientována nikoli na výkon, ale na status. V této perspektivě pak popisuje některé charakteristiky sociální struktury sovětské společnosti v porovnání s SRN jako je nižší marginalizace nekvalifikovaných dělníků, větší sociální uzavřenost inteligence, větší propustnost hranice mezi manuálními a nemanuálními, chybějící proletarizace nekvalifikovaných bílých límečků atd. Klade otázku, zda se tato stavovská společnost bude pohybovat směrem k třídní. Zatím však integrace jedinců do podniků a lokalit, celá "byzantská složitost" společnosti sjednocování zájmů na vyšší úrovni dosti brání.

Tři příspěvky recenzované práce jsou věnovány vzdělanostní mobilitě. Němečtí autoři (W. Müller, P. Lüttinger, W. König a W. Karle) využili projektu CASMIN, v němž byla shromážděna již existující šetření několika západoevropských a dvou středoevropských zemí z počátku 70. let. Analýzy, sledující asociaci mezi třídou původu a dosaženým vzděláním na straně jedné a vzděláním a zaujatou třídní pozicí na straně druhé, především ukázaly značnou podobnost základních struktur přechodů, a teprve v jejím rámci určité rozdíly. Nepotvrdilo se však, že by se největší odlišnosti týkaly Polska a Maďarska.

Maďarsko je podobné zemím, kde jsou obě asociace těsnější (jako je Švédsko nebo SRN) a Polsko zase těm, kde jsou asociace volnější (Velká Británie, Irsko). Právě tyto země s nižší úrovní "kredencialismu" vykazují i nižší třídní nerovnost v přístupu ke vzdělání.

V dalších dvou spojili své síly badatelé tehdy ještě rozdělení železnou (byť už značně prorezavělou) oponou, aby uvažovali o rozdílné a s generacemi se měnící (nebo naopak neměnné) roli vzdělání v různých sociálně politických systémech, a to na datech národních šetření sociální stratifikace. Porovnání holandsko-polské, týkající se vazby profesní a vzdělanostní struktury provedli J. Peschar a B. Mach. Výsledky loglineární analýzy nepotvrdily hypotézu, že by v socialistických zemích tyto struktury byly významně silněji propojeny. A co víc, nepotvrdil se předpoklad, že polská společnost prošla z tohoto hlediska pronikavou změnou v přechodu od kapitalismu k socialismu. Otevřenost reprodukce sociální struktury nemá mnoho co dělat se socialismem, uzavírají autoři.

Porovnání holandsko-československé, sledující vliv sociálního původu na vzdělání, realizoval s J. Pescharem P. Matějů. Testovány byly celkem tři hypotézy, týkající se systémových rozdílů: 1. celkový vliv sociálního původu na vzdělání je slabší v socialistických zemích (přijata); 2. přímý vliv ekonomického statusu rodičů na vzdělání dětí je zde rovněž slabší (přijata); 3. existující nerovnost je plně vysvětlitelná socializační teorií, tj. předáním schopností a kulturního kapitálu rodičů, bez sociální diskriminace (odmítnuta). Nerovnost vzdělání v Československu nelze připsat ani předávání schopností, ani kulturního kapitálu, nýbrž neformální dimenzi sociální stratifikace ("sociálnímu kapitálu"), produkovanému snahou jednotlivců řešit statusovou inkonzistenci.

Poslední část knihy se dotýká obecných a specifických rysů v mobilitních režimech, tentokrát už jen středoevropských zemí. V prvním příspěvku porovnávají M. Haller, T. Kolosi a P. Róbert sociální mobilitu na území bývalé monarchie - v Rakousku, Československu a Maďarsku. Autoři zvažují nosnost různých výkladových principů - 1. systémového (Rakousko v kontrastu

k ostatním), 2. industrializačního (Rakousko a České země proti Slovensku a Maďarsku), 3. liberalizačního (Rakousko a Maďarsko proti ostatním) a 4. územního (každá země za sebe). Na základě loglineární analýzy autoři konstatují větší platnost prvního a čtvrtého výkladu v porovnání s druhým a třetím. Systémové rozdíly jsou nejen zásadní, ale v čase narůstají. R. Andorka využívá unikátních mobilitních dat za Maďarsko (snad jediná země, která má autentická předválečná data), aby ukázal průběh otevřenosti profesní struktury. Socialistická transformace a rychlá industrializace přinesla nejprve otevření, nikoli však na úroveň vyspělých kapitalistických zemí. Od 60. let však mobilita opět klesá, a - jak říká autor - nikoli v souvislosti s proměnami socialismu, ale v důsledku uplatňované ekonomické, sociální a vzdělanostní politiky a změny vnitřního politického klimatu. Poslední kapitola, model "jádrové sociální propustnosti" je jinou verzí textu M. Boguszaka, který si čtenář může přečíst v tomto čísle.

Knihu sestavená M. Hallerem je instruktivním a zajímavým obrazem dominant současného stratifikačního výzkumu. Neposkytuje ovšem zdaleka jeho celistvý obraz. Tematicky vzato, jen okrajově je zmíněn ekonomický rozměr sociální stratifikace (u Teckenberga) a třídní vědomí (u Holtmanna a Strassera). Porovnání Východ-Západ se bez obou těchto momentů nadále neobejde, třídního vědomí si však zatím všímá hlavně jinak stratifikačně nevlivný neomarxistický směr a ekonomická dimenze je selektivně obsažena ve studiích věnovaných segmentaci trhu práce (diferenciace mezd) a dvojímu, tj. ekonomickému a kulturnímu, životnímu stylu (mezigenerační transmise majetku).

Teritoriálně vzato, komparativně zachycená Evropa pokrývá hlavně pruh počínající v Maďarsku (případně v SSSR) a končící ve Velké Británii. Nejde jen o tradičního absentéra všech stratifikačních výzkumů, kterým je Francie. Z našeho hlediska by bylo zajímavé srovnání se zeměmi jižní Evropy, jež jsou nám bližší strukturou a vyspělostí ekonomiky a jejichž zařazení by mohlo dát přístům, bohužel stále ještě mezisystémovým komparacím reálnější rozměr.

Metodologicky vzato, stratifikační výzkum stojí zřejmě před obratem, který ji odvrátí od stále rafinovanějších ponorů do mobilitních tabulek, přece jen poněkud abstraktních a akademických. Převraty v zemích střední Evropy otevírají otázky týkající se kvalitativní identifikace minulé sociální struktury (třídní, stavovská, kastovní či asijská společnost?) a její přeměny, konkrétně pak formování nové buržoazie a středních vrstev. Zůstaneme-li v poloze nerovnosti a propustnosti, pak se otevírá problém realistických indikátorů kulturního a sociálního kapitálu, těžko popsateľný v termínech formálního vzdělání a vykonávané profese. Nejdůležitějším rozměrem struktura bude ovšem transmise a konverze ekonomického kapitálu a střetání různých "životních šancí" na trhu zboží nebo práce, víceméně v duchu Weberova výkladu tříd. Tato výzva z rodících se středoevropských tržních demokracií by mohla jistě být zajímavým podnětem pro nové broušení metodologických ostří již poněkud blazeované sociální stratifikace.

Jiří Večerník

Erik Olin Wright: *Classes*

London, Verso, 344 s.

S jistým zjednodušením lze říci, že základním problémem, s nímž se západní marxistická teorie tříd dlouhodobě potýká, je Marxova teze o nevyhnutelné proletarizaci kapitalistické společnosti, kterou již koncem minulého století zpochybnil E. Bernstein. Reálný vývoj totiž Marxovu předpokladu o tom, že v důsledku zbídačování středních vrstev spěje sociální struktura k dvoutržnímu modelu, neodpovídá. Střední třída i nadále existuje. V literatuře se v této souvislosti hovoří o "nové střední třídě" či "nové maloburžoazii". Ujijeme-li Marxovy terminologie, spoluutváří tato třída kolektivního dělníka a zároveň je exponentem kapitálu. V souvislosti s technologickým vývojem, růstem složitosti řízení a bujení byrokracie její početnost vzrůstá.

Zdá se, že je věcí cti téměř každého marxisticky orientovaného autora uvést tento

proces do souladu s výše zmíněnou proletarizační tezí.

Jedním z řešení, jak korektně zakomponovat střední třídu, jejíž existenci v soudobém kapitalismu nelze popřít, do marxistické teorie tříd, je její vymezení jakožto třídy, jejíž postavení v třídních vztazích není jednoznačně určené, má rozporný charakter. Tak ji ostatně, v konkrétních historických analýzách, charakterizoval sám Marx. V souvislosti s tímto pojetím jsou v rámci současné západní sociologie nejvíce citováni dva autoři, kteří jej zřejmě rozpracovali nezávisle na sobě. Je to jednak italský marxistický teoretik Guílamo Carchedi¹ a americký marxista Erik Olin Wright.

Oba se opírají o práce věnované analýze vlastnictví. E. O. Wright ve své první knize *Class Structure and Income Determination* z roku 1979² vyšel z práce Etienna Balibara³ a v návaznosti na jeho analýzu vlastnictví rozlišuje vlastnictví (tj. skutečnou kontrolu nad investicemi) a držbu (tj. aktuální kontrolu nad hmotnými výrobními prostředky). Odtud pak odvodil tři dimenze třídních vztahů, které jsou definovány ovládním: a) finančního kapitálu, b) zhmotnělého kapitálu (výrobních prostředků) a c) práce.

Dělníci a kapitalisté jsou definováni perfektní polarizací z hlediska všech tří výše uvedených dimenzí. Mezi buržoazií a dělnickou třídou se podle Wrighta nalézají sociální pozice, jejichž postavení je poloautonomní či rozporné. I tyto pozice však mají třídní povahu, neboť jsou vymezeny v rámci třídních vztahů. Toto základní schéma Wright dále rozvíjel, a postupně dospěl ke schématu o sedmi segmentech definovaných na základě vztahů přivlastňování (rozumí se nadhodnoty) a dominance. Na jedné straně

¹) Carchedi, G., *The Economic Identification of Social Classes*, London, Routledge and Kegan Paul, 1978.

²) Wright, E. O., *Class Structure and Income Determination*, New York, Academic Press, 1979.

³) Balibar, E., "Basic Concepts of Historical Materialism," in: L. Althusser and E. Balibar, *Reading Capital*, London, New Left Books, 1970.

je zde buržoazie, která si přivlastňuje plody práce všech ostatních a je vůči nim zároveň v dominantním postavení. Na straně druhé je to dělnická třída, plody jejíž práce si přivlastňují ostatní a jež je vůči nim v podřízeném postavení. Rozporné postavení v třídních vztazích zaujímají řídicí pracovníci nejvyšší úrovně, kteří jsou vůči buržoazii v podřízeném vztahu a vůči ostatním v nadřízeném (podobně je tomu, pokud jde o přivlastňování nadhodnoty); z hlediska dominance by řídicí pracovníci střední a nižší úrovně měli spadat do stejné kategorie spolu s předešlými, protože si však nepřivlastňují nadhodnotu vyprodukovanou jinou třídou, tvoří zvláštní skupinu. V podobném postavení jako buržoazie jsou střední vlastníci, kteří jsou spolu s ní v dominantním postavení vůči ostatním, buržoazii, přivlastňují si produkty práce svých zaměstnanců. Výsledky jejich práce si však nezřídka přivlastňuje buržoazie. Maloburžoazie je reliktem prosté zboží výroby a pracovní sílu si nenajímá, ale ani svoji vlastní nepronajímá. V reakci na diskusi o proletariatu bílých límečků, k níž podle některých autorů dochází v důsledku computerizace, která s sebou nese deautonomizaci a rutinizaci administrativní práce, uvažuje Wright ještě semiautonomní zaměstnance, jejichž postavení je z hlediska přivlastňování a dominance stejné jako postavení dělnické třídy, kteří se však vyznačují jistou autonomií, pokud jde o konkrétní náplň práce (učitelé, lékaři, právníci apod.).

Recenzovaná práce je kompletní revizí výše naznačené teoretické konstrukce pojmu rozporné postavení v třídních vztazích a odtud celého schématu. K teoretické revizi a dalšímu upřesnění definice tříd přivedly Wrighta podle jeho vlastních slov dvě okolnosti. Jednak to byly problémy s operacionalizací původního schématu pro účely empirického výzkumu a jednak to, že se seznámil s prací Johna Roemera⁴.

Teoretickou konstrukci a posléze pak praktické vymezení hranic jednotlivých tříd důsledně odvozuje od pojmu vykořisťování, jehož pojetí však nepřejímá od Roemera v celé úplnosti, ale značně je modifikuje. Převzal ovšem od něho pojem "kapitalizovatelná výhoda", což je taková výhoda, která umožňuje těm, kdo jí disponují, vykořisťovat ostatní.

Na několika stránkách se Wright snaží tento pojem a mechanismy vykořisťování zakomponovat do teorie třídních vztahů odpovídajících jednotlivým společensko-ekonomickým formacím, tj. feudalismu, kapitalismu, etatismu (jde o "reálný socialismus"), socialismu a komunismu. Zejména pokud jde o socialismus a komunismus, je problém jen velmi vágně nadhozen a celá pasáž nepůsobí nijak přesvědčivým dojmem. Konečně Wright sám přiznává, že mu ani tak nešlo o to specifikovat abstraktní model výrobních vztahů, jako o to, vypracovat konceptuální nástroj analýzy třídní struktury soudobého kapitalismu a nalézt efektivní cestu k teoretickému pojetí střední třídy.

V rámci soudobého kapitalismu vymezuje tři dimenze vykořisťování založené na třech "kapitalizovatelných výhodách": 1. vlastnictví kapitálu [the ownership of capital assets], 2. postavení v řízení [the control of organizational assets] a 3. formální či uplatněná kvalifikace [the possession of skill or credential assets]. Na základě těchto tří dimenzí vykořisťování konstruuje nové třídní schéma o dvanácti segmentech. V první řadě jsou to vlastníci, kteří se dále člení do tří podskupin vymezených velikostí kapitálu. Je to: 1. buržoazie, která si pouze najímá pracovní sílu a sama nepracuje; 2. střední vlastníci, kteří najímají pracovní sílu a sami pracují a 3. maloburžoazie, která pracuje pro sebe, ale pracovní sílu nenajímá. Oproti původnímu členění tedy zatím žádná změna.

Druhou základní skupinu tvoří ti, kdo kapitál nevlastní. Ti se dále člení do tří skupin na základě postavení v řízení (řídicí pracovníci, vedoucí pracovníci a bezpodřízených). Každá z těchto skupin se také dělí do tří podskupin, a to na základě kvalifikace. Hierarchie je následující: 4. vysoce kvalifikovaní řídicí pracovníci, 5. vysoce kvalifikovaní vedoucí pracovníci, 6. odborníci bez

⁴) Roemer, J., *A General Theory of Exploitation and Class*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1982.

podřízených, 7. středně kvalifikovaní řídící pracovníci, 8. středně kvalifikovaní vedoucí pracovníci, 9. kvalifikovaní dělníci, 10. řídící pracovníci bez formální kvalifikace, 11. vedoucí pracovníci bez formální kvalifikace a 12. proletariát. Všechny pozice nevlastníků s výjimkou proletariátu jsou definovány jako rozporné, přičemž kvalifikovaní dělníci a řídící pracovníci bez formální kvalifikace mají blíže k proletariátu, ti ostatní k buržoazii.

Wright si je vědom určitých slabin tohoto pojetí, zejména těch, které souvisí s kvalifikací chápanou jako "kapitalizovatelná výhoda", tedy zdroj vykořisťování. Sám uznává, že pojetí odborníků jakožto třídy s protikladnými zájmy vůči třídě neodborníků poněkud kulhá. Nicméně, oproti předchozí konceptualizaci (založené na přivlastňování a dominanci) má revidovaný přístup podle jeho názoru čtyři základní přednosti: 1. mizí problém semiautonomních zaměstnanců, s jejichž vymezením měl problémy při operacionalizaci, 2. pojem rozporné postavení v třídních vztazích, vybudovaný na teorii vykořisťování, lze zobecnit na další výrobní způsoby, 3. v revidované konceptualizaci je problém rozporných pozic jasnější a 4. revidované schéma daleko lépe objasňuje problém třídních aliancí.

V druhé části Wright předkládá analýzu (prostou i multivariační) závislosti několika proměnných na třídním postavení definovaném výše uvedeným schématem. Jako závisle proměnné v analýze figurují příjem a třídní vědomí, kontrolními proměnnými (pro účely multivariačních analýz) jsou pohlaví, členství v odborové organizaci a barva pleti. Třídní vědomí Wright "měřil" škálou zkonstruovanou na základě šesti "třídně orientovaných postojů". Jde o souhlas či nesouhlas s tvrzeními typu "velké společnosti mají dnes v Americe příliš mnoho moci" apod. Škála představuje kontinuum od jednoznačně buržoazně orientovaného třídního vědomí přes nevyhraněné k jednoznačně proletářsky orientovanému.

V prvním kroku je testována funkčnost vymezení hranic dělnické třídy ve srovnání se dvěma konkurenčními přístupy. Čtenáři možná neuniklo, že Wrightovo schéma, vezmeme-li v úvahu pouze pragmatické

hledisko konkrétního vymezení hranic jednotlivých tříd, se od většiny ostatních liší tím, že zcela ignoruje dichotomii práce manuální a nemanuální. Na základě empirické analýzy se Wright snaží dokázat, že jeho přístup odpovídá lépe realitě než běžně užívané přístupy, uvažující manuální a nemanuální práci. Druhým konkurenčním přístupem mu je teorie řeckého marxisty Nicose Poulantzase⁵, který vymezuje dělnickou třídu jako produktivního výrobce (produktivní práce je definována výrobou hodnoty).

Na základě analýzy amerických dat dochází k závěru, že přinejmenším z hlediska příjmů a třídních postojů není produktivní a neproduktivní práce vhodným kritériem pro vymezení hranic jednotlivých tříd. Podobně nemanuální pracovníci zařazení podle Wrightova schématu do dělnické třídy jsou z uvedených hledisek podobnější manuálním pracovníkům než nemanuálním. Data ani jednou nepotvrdila, že manuální pracovníci, kteří podle Wrighta nespádají do dělnické třídy, do ní ve skutečnosti spadají. Nepotvrdila však ani konkurenční hypotézu, že do ní opravdu nespádají. Při všech výhradách, které lze proti způsobu testování vhodnosti výše zmíněných přístupů namítnout a jichž si je vědom, Wright konstatuje, že vymezení hranic mezi dělnickou a střední třídou na základě jeho teorie vykořisťování odpovídá realitě lépe než vymezení na základě dichotomie práce manuální a nemanuální či produktivní a neproduktivní.

Když si takto prověřil smysluplnost svého přístupu, přikročil k analýze třídní struktury současné kapitalistické společnosti s využitím amerických a švédských dat. Dochází v ní k následujícím závěrům:

1. Sociální struktura obou zemí si je podobná. Dělnická třída zde tvoří většinu (minimálně 40 %) a vykořisťovatelé i nadále představují podstatnou část populace (minimálně jednu čtvrtinu). Nejde sice vždy o "čisté" vykořisťovatele, nicméně fakt, že jsou vykořisťovateli, ponechat stranou nelze, z čehož plyne, že jejich materiální

⁵) Poulantzas, N., *Classes in Contemporary Capitalism*, London, New Left Books, 1973.

zájmy se od zájmů dělníků zásadně liší. Značný podíl populace však zaujímá rozpornou pozici v třídních vztazích a třídní struktura tedy není prostě polarizovanou strukturou.

2. Na druhé zde existuje příjmová nerovnost, která je polarizována mezi buržoazií a dělnickou třídou. Rovněž třídní vědomí je polarizováno, což se navíc prokázalo ve dvou zemích, které se výrazně liší politickou nadstavbou. Příjmy i třídní vědomí se v obou zemích monotónně mění podle uvažovaných dimenzí vykořisťování. Příjmy se tedy zvyšují spolu s tím, jak postupujeme od proletariátu k buržoazii, a to jak podle linie postavení v řízení tak podle linie kvalifikace (podobně je to s buržoazně orientovanými postoji).

3. Stupeň polarizace se v daných zemích značně liší, a to zejména pokud jde o třídně orientované postoje dělnické třídy. Zatímco lze hovořit o mezinárodním konsensu buržoazie, rozdíl mezi vědomím švédských a amerických dělníků je zhruba stejný jako mezi vědomím americké buržoazie a dělníků. Tyto rozdíly Wright vysvětluje odlišnou politickou nadstavbou v USA a Švédsku. Krystalizaci třídního vědomí tak podle jeho názoru napomáhají strategie zaujímané politickými stranami a odborovými organizacemi.

4. Obě země se výrazně liší co do charakteru třídních aliancí. Proburžoazní postoje pronikají v USA do kategorií námezdní práce daleko více než ve Švédsku, kde naopak u osob zaujímajících rozporné postavení nalézáme daleko větší sklon ke koalici s dělnickou třídou, což podle Wrighta opět souvisí s rozdílným politickým charakterem těchto zemí.

Tato zjištění jsou v závěru rozpracována do konkrétních politických doporučení, jak nejlépe dospět socialismu. V této souvislosti se Wright zabývá zejména střední třídou, bez jejíž spolupráce si na jedné straně přechod k socialismu nelze představit, ale jejíž (přínejmenším materiální) zájmy jsou na druhé straně socialismem ohroženy. Možnost této spolupráce Wright nicméně nevylučuje. Socialismus totiž pro něj představuje "společnost, v jejímž rámci nejsou vlastnictví

kapitálu a postavení v řízení významnými zdroji vykořisťování, z čehož vyplývá, že socialismus znamená (podtrhl E. O. W.) radikální demokratickou (podtrhla J. Š.) kontrolu" hmotných fondů užitých ve výrobě a kontrolu řízení výroby (s. 287). Podle Wrightových představ dojde v socialismu k výraznému snížení plýtvání, což znamená, že vyrovnání úrovně spotřeby v rámci celé společnosti nemusí nutně vést k poklesu životní úrovně velké části střední třídy. Hlubavý autor ovšem poznamenává, že "je velmi obtížné předpovědět, co se v socialistické společnosti stane s celkovou produktivitou práce" (tamtéž). Nicméně, pro příslušníky střední třídy by socialismus podle jeho názoru mohl být přitažlivý lepší kvalitou života, rozšířením skutečné svobody, poklesem násilí apod.

Bylo by laciné kritizovat E. O. Wrighta za jeho vize socialismu a komunismu. Nicméně, v závěru práce výslovně uvádí, že "boj za socialismus a boj za demokracii jsou dvě stránky jednoho procesu" (s. 287). Otázkou, zda jsou tyto dvě stránky vůbec slučitelné, se však nezabývá.

Z práce je zcela zřejmé úsilí překlenout propasti či příkopy mezi teorií a empirickým výzkumem. Snaha začlenit empirický výzkum do marxistického pojetí vývoje třídní společnosti vede ke smíšení dvou rovin analýzy. Teoretická konstrukce budovaná jakožto výkladový princip historického vývoje třídní struktury se stala východiskem deskripce dnešního stavu sociální struktury dvou vyspělých kapitalistických zemí. Výsledkem je jistý kompromis mezi třídním a stratifikačním popisem sociální struktury. Nemyslím si, že by se tato cesta měla a priori zavrhout jen proto, že je kompromisní. Vážným nedostatkem je však podle mého názoru přílišná staticčnost celého přístupu. Jakoby autor viděl sociální pohyb pouze mezi jednotlivými výrobními způsoby a nikoli v jejich rámci. Takové pojetí má ovšem máloco společného s realitou. Je však třeba přiznat, že Wright si je tohoto nedostatku do jisté míry vědom. V pasáži věnované problémům, které je třeba v budoucnu řešit, hovoří např. o tom, že třídní postavení by bylo správnější vymezit spíše jako životní dráhu než jako momentální pozici.

Srovnáme-li původní Wrightovo třídní schéma s revidovaným, zjišťujeme, že se liší právě stupněm připodobnění stratifikačnímu pojetí sociální struktury. Ačkoli autor zdůrazňuje teoretické přednosti revidovaného přístupu, nemohu se ubránit dojmům, že hlavním cílem bylo vyrovnat se s problémy čistě praktickými stanovit co nejednoznačnější hranice (či indikátory) jednotlivých tříd pro potřeby standardního empirického výzkumu.

Z revidovaného konceptuálního zázemí i výsledného schématu se také vytratila "autonomie v zaměstnání". Z přílohy k recenzované práci, v níž Wright detailně popisuje proces operacionalizace, však vyplývá, že je zde nadále přítomna, neboť spoludefinuje dělnické kategorie. Z autorovy zmínky, že na základě původního přístupu docházelo při operacionalizaci i k takovým lapsům, že např. z hlediska autonomie práce byla uklízečka zařazena "výše" než pilot, je zřejmé, že hlavní problém tkvěl v definici a nikoli v operacionalizaci.

Stoupenci teorie o proletarizaci bílých límečků totiž vycházejí z často zamlčeného předpokladu, že neautonomní práce je zároveň prací nekvalifikovanou a špatně placenou, podobně jako práce proletariátu. Je-li však autonomie práce definována pouze jakožto nucená algoritmizace pracovní náplně (což zřejmě, byť implicitně, původně byla), má uklízečka jistě v práci více autonomie než pilot. Způsob zjišťování autonomie uvedený ve zmíněné příloze je poměrně komplikovaný a k jeho popisu zde není dostatek prostoru. Nicméně explicitní definici autonomie práce v recenzované práci nenalezneme. U autora, který se v ostatních ohledech až úzkostlivě snaží být co nejexaktnější (pečlivě vyjmenovává premisy, z nichž vychází; poukazuje na nedostatky, jimiž jeho konceptualizace trpí; svědomitě "překládá" své hypotézy do jazyka statistických testů apod.), je to poněkud překvapivé.

Výklad historického vývoje třídní společnosti opírající se o vykořisťování umožněné "kapitalizovatelnými výhodami", jimiž vykořisťovatelské třídy disponují, včetně popisu jednotlivých společensko ekonomických formací využívajícího tohoto pojmu, pů-

sobí jako celek poněkud bizarním dojmem. Strukturační schéma nic nového nepřináší.

Některé detaily a doplňující poznámky jsou však zajímavé, nekulí inspirativní. Kromě analýzy pojmu vykořisťování (za jehož znovuobjevení však Wright vděčí Roemerovi) mám především na mysli úvahy o koaličních strategiích jednotlivých tříd.

Lze jen souhlasit s tvrzením, že organizovaný třídní boj, pokud k němu dojde, zřídka probíhá jako konflikt mezi dvěma homogenními tábory. Spíše se lze setkat s tím, že jednotlivé třídy či jejich frakce spolu uzavírají aliance. V této souvislosti je třeba věnovat zvláštní pozornost aspiracím skupin, jejichž třídní postavení je rozporné. Většinou aspirují na "členství" v dominantní třídě, jejíž zájem se však v tomto ohledu omezuje na spojenectví. Tato strategie dominantní třídy (dosáhnout spojenectví se střední třídou) však bývá často nákladná a nezřídka přesáhne její možnosti. Na druhé straně různé objektivní podmínky nutí třídně nevyhraněné skupiny ke spojenectví s utlačovanou třídou.

Vyděme-li z předpokladu, k němuž se přikláním, že totiž naše společnost byla a je společností třídní, lze "šedou zónu", o níž hovoří J. Šiklová⁶, považovat za nevyhraněnou Wrightovu střední třídu, jejíž vědomí je víceméně hierarchicky strukturováno, zejména v závislosti na postavení v řízení. O vědomí této třídy dnes probíhá boj, který zřejmě potrvá po celé období transformace naší společnosti. Stávající období lze chápat i jako období uzavírání třídních aliancí. Ke studiu tohoto problému, a to jak teoretickému tak empirickému, skýtá recenzovaná práce řadu námětů.

Jadwiga Šanderová

⁶) Šiklová, J., "Šedá zóna a budoucnost disentu," in: *Listy* 1990, č. 1, s. 14-17.

Knihovna Střediska pro ekologická a sociální studia

Recenzované publikace byly získány s laskavou podporou Rockefeller Brothers Fund

P. Saunders: A Nation of Home Owners

London, Unwin Hyman Ltd. 1990, 418 s.

Britský sociolog, známý hlavně studiemi z oblasti sociologie města a sociální stratifikace, se v rozsáhlé monografii zabývá sociálními a sociálně ekonomickými souvislostmi nejvýznamnější složky britského systému bydlení a procesy, které z Napoleonem posmívaného "národa kramářů" učinily spíše "národ vlastníků rodinného domku".

Pokud jde o příčiny dynamického růstu z předválečných 32 % na nynější dvě třetiny (65 %) domácností bydlících ve vlastním domě, autor vyzdvihuje zejména růst reálných příjmů, státních podpor (daňové a úrokové slevy), klesající výnosnost pronajímání domů (omezení výše nájemného); dlouhodobě působícím kulturním faktorem je posléze tradiční britský individualismus projevující se mj. silnou touhou bydlet ve vlastním domě.

Preferenci bydlení ve vlastním domě dokládá autor jak výsledky celostátních výběrových šetření, tak i vlastním průzkumem ve třech britských městech. Nejčastější z uváděných důvodů byly finanční povahy. Autor v této souvislosti rozebírá různé interpretace "přání vlastnit" a dochází k závěru, že jde o (zčásti možná i geneticky podmíněný) "přirozený sklon". Vehementně kritizuje levičácké teorie, podle nichž jde o následek ideologické, politické a ekonomické manipulace.

Velmi detailně autor analyzuje finanční výhodnost vlastnictví domu ve Velké Británii, které v průběhu let přináší zisk srovnatelný s jinými formami investování. Tyto finanční výhody sdílí i podstatná část dělnické třídy, jejíž příslušníci stále více patří mezi vlastníky domu. Nadhazuje se tím otázka možných důsledků v politické sféře - do jaké míry se například potvrzuje letitá teze, sdílená levicí i pravicí, o tom, že vlastnictví rodinného domku je nejen projevem, ale také nástrojem

k vytváření konzervativních politických názorů. Autor varuje před ukvapeným závěrem, k němuž by mohla vést časová koincidence mezi růstem podílu vlastníků rodinného domku a porážkami labouristů v několika volbách. Po pečlivém rozboru celostátních statistických údajů i výsledků vlastního lokálně omezeného průzkumu dochází autor k závěru, že vlastnictví rodinného domku působí sice jako relativně samostatný faktor utváření politických postojů, jeho vliv je však podstatně slabší než působení třídní příslušnosti (podle druhu zaměstnání), a nejvýrazněji se uplatňuje mezi příslušníky nižší střední třídy; pro hypotézu o "zburžoaznění" dělnické třídy prostřednictvím domovního vlastnictví chybí dostatečné důkazy.

O bohatý cizí i vlastní empirický materiál se autor opírá při sledování důsledků bydlení ve vlastním domě v psychické sféře i v různých sférách každodenního života. Vyzdvihuje především pocit jistoty, bezpečí, sebeúcty a sebedůvěry, osobní identity a vědomí mezigenerační návaznosti, vedle prostého pohodlí a relaxace. Pokud jde o mezilidské vztahy, autor potírá pravdivost hypotézy o privatizaci životního způsobu lidí bydlících ve vlastním domě, o jejich izolovanosti a nedružnosti.

Závěrečná, v řadě ohledů nejvýznamnější část knihy, se zabývá sociálně strukturálními a sociálně politickými důsledky faktu, že dvě třetiny britské společnosti dnes bydlí ve vlastním domě. První otázka, kterou tento fakt nadhazuje, se týká oprávněnosti dosavadních teorií o britské třídní struktuře. V návaznosti na R. Pahla hovoří autor o nové polarizaci, kdy oproti masové střední vrstvě, zahrnující podstatnou část "klasické" dělnické třídy a střední třídy, se slušnou životní úrovní včetně vlastního domu, stojí marginální "spodní třída" (underclass), do níž spadá reziduum (podle Dahrendorfa asi 5 %) oby-

vatelstva, které je deprivováno v řadě významných životních sfér především bez pořádného zaměstnání, bez dostatečného vzdělání a sociální zručnosti, a bez vlastního domu - lidé, odkázání ve všem na sociální pomoc ze strany státu. Autor odmítá názor, že rozdíly mezi vlastnictvím a nevlastnictvím domu jsou prostým odrazem tradičních třídních rozdílů, nepřijímá však ani teorii o samostatných "třídách podle bydlení" (housing classes). Sociální nerovnost mezi vlastníky a nájemníky domů je spíše jednou z dimenzí sociální stratifikace, na třídní stratifikaci (podle postavení v systému výroby) zčásti nezávislou a odrážející v podstatě rozdíly v určité oblasti životních šancí spojených s vlastnictvím respektive absencí vlastnictví domu (nezávislé bydlení, možnost kapitalizace nemovitosti). Významnou úlohu při vzniku této stratifikační dimenze hraje stát svými intervencemi do fungování systému bydlení.

Monografie, jejíž 336 stran je nabitо doklady o sociálním významu a prospěšnosti bydlení ve vlastním domě, se pochopitelně nemůže obejít bez závěrečné znepokojující otázky, co s onou sociálně deprivovanou menšinou, která ve vlastním domě nebydlí prostě proto, že na to nemá. Autor probírá nejrůznější způsoby, jimiž se v Británii a ve Spojených státech pokoušejí řešit svízelnou situaci oné sociální "podtřídy". Potírá jeden za druhým různé návoody vyplývající z levicové ideologie (kontrola výše nájemného, ochrana nájemníků, levná státní bytová výstavba atd.) a vůbec všechny přístupy cestou zlevnění "cihel a malt". S odvoláním na Milтона Friedmana shledává jako jedinou správnou strategii přímou finanční podporu domácností s nízkými příjmy na úrovni, která by jim umožnila koupit vlastního domu, byť v nižší kvalitě, aby to neohrozilo ostatní stránky jejich životní úrovně. Aby se předešlo tomu, že by lidé peníze utratili za něco jiného, podpora by měla formu jakýchsi poukazů na nákup domu (voucherů). Jde ovšem o návrh, jehož implementaci budou stát v cestě, jak autor připouští, nejrůznější zájmy jak na straně dosavadních vlastníků, tak na straně státu.

Autorovo evidentní zaujetí pro dané téma a důkladnost, s níž rozebírá jeho nejrůznější aspekty, mají zásluhu na tom, že tuto

monografii lze označit za všestrannou, téměř vyčerpávající analýzu významné a charakteristické složky britské sociální reality. Výhrada, kterou nutno přesto vyslovit, souvisí s tím, že některé charakteristiky zkoumaného jevu, které by se vyjevily teprve při jeho srovnání s jinými příbuznými jevy, zůstávají v knize v pozadí anebo se neobjevují vůbec v důsledku toho, že srovnání je v knize málo. Chybí především srovnání mezinárodní, která by teprve umožnila rozpoznat, co je "specificky britské" a co je v podstatě platné obecněji, co je podmíněno kulturně a co vyplývá spíše z rozdílů ve státní bytové politice atp. Prezentace jediné tabulky s údaji o podílech rodinných domků v různých státech je v tomto ohledu žalostně málo.

Ještě více udivuje, jak dokonale se autorovi v knize podařilo ignorovat onu část systému bydlení (28 %), jakou představují byty a jejich obyvatelé v činžovních domech, tedy způsob nejvíce se lišící od bydlení ve vlastním rodinném domě. Jde o omezení vědomé a záměrné, a vyplývající mj. z toho, že, pojednávaje o dvojčediném tématu vlastnictví domu, autor klade na první z obou substantiv stejný, ne-li větší důraz než na druhé. Jediná v knize důsledně prováděná srovnání se týká rozdílů mezi domácnostmi bydlícími ve vlastním nebo pronajatém (obecním) rodinném domě. Tímto metodickým postupem sice dobře odhalí vliv vlastnění jako takového, celá řada charakteristik bydlení v rodinném domě oproti bydlení v "činžáku" však zůstává skryta. Z důrazu na fakt vlastnictví vyplývá také to, že se v knize prakticky nevěnuje pozornost jinak jistě nemalým a sociálně významným rozdílům mezi rodinnými domy různé kvality.

Není vyloučeno, že na selektivitě autorovy pozornosti vůči jednotlivým aspektům zkoumaného tématu se podílí jeho nijak neskryvané "stranění" soukromému vlastnictví vůbec a ve sféře bydlení zvláště. Toto zaujetí asi způsobuje, že autor sice pečlivě registruje a často úspěšně vyvrací nejrůznější levicové argumenty proti vlastnictví domu, nikde se však nezmiňuje o výhradách, které by mohly vycházet ze stanovisek politicky neutrálních (náročnost na půdu, estetika městské a předměstské krajiny atp.). Soudě podle toho, s jakou vehemencí se ujímá bytových prefe-

rencí široké populace oproti "experetům", kteří by ji chtěli předepisovat, jak má bydlet, by autor nejspíše námitky uvedeného druhu smetl na jednu hromadu s intelektuálním snobismem, který - leckdy právem - vytýká britskému akademickému establishmentu ohružujícímu nos nad "maloměstským pach-těním" po vlastním domku.

Přes uvedené nedostatky a jednostrannosti představuje však Saundersova monografie nesporně významné dílo obohacující jak empirii, tak teorii sociologie bydlení, a bude patrně patřit v tomto oboru mezi díla klasická. Pro české a slovenské čtenářstvo poskytuje posléze kniha množství poučných pohledů do složitého předejva sociální politiky v oblasti bydlení v politicky proměnlivém klimatu moderního kapitalistického státu.

Big City Politics: Problems and Strategies

Roskilde, Forlaget for Samfundsoekonomi og Planlaegning 1990, 254 s.

Sborník obsahuje deset příspěvků zpracovaných v rámci projektu, na němž participuje tým sociologů, politologů a geografů z Velké Británie, Francie, SRN a Dánska. V převážné části jde o případové studie o ekonomických a sociálních problémech, s nimiž se potýkají západoevropská města, a způsobech, jimiž na krizovou situaci reaguje místní politický systém. Úvodní dvě stati mapují širší teoretické (sociologické) pozadí "městské otázky", objasňují vznik a povahu problému a přístupů k jeho řešení.

Obě tyto studie se znovu vracejí k otázce, zda "městskost" (urbanism) je jev sui generis působící jako relativně nezávislá proměnná, anebo zda základní problémy velkoměsta jsou v podstatě problémy širší, kapitalistické společnosti. O. P. Williams (University of Pennsylvania) odvozuje speci-fičnost "městskosti" jako konceptu středního dosahu z působení prostoru jako alokačního mechanismu vymezujícího možnosti interakcí mezi městskými sociálněprostorovými jednotkami. Urbanizace, suburbanizace, gentri-fikace jsou různé strategie, jimiž některé jednotky (domácnosti, podniky aj.) v závislosti na zdrojích, které mají k dispozici (peníze,

politický status, informace), zlepšují aktuální kombinaci výhod a nevýhod prostorového vztahu k jiným jednotkám. H. T. Andersen (Kodaňská univerzita) kriticky hodnotí dosavadní vývoj studia města v jeho hlavních reprezentantech (Simmel, Weber, chicagská škola, Wirth, Castells, Giddens), aby nakonec konstatoval, že pojem "urbánní" zůstává stále neurčitý a abstraktní. Východisko nachází v opuštění přístupů, které vysvětlují městské jevy dedukcí z té či oné teorie totální společnosti, a v indukčním hledání zákonitostí na základě pečlivého empirického zkoumání chování jednotlivců v městském prostoru.

"Krise velkoměsta", postihující v posledních 20 letech čtené jeho západoevropské (i americké) reprezentanty a spolupodmíněná jejich finanční mizérií, je společným tematickým východiskem osmi empirických studií referujících o tom, jak se s krizí vyrovnávalo to či ono město, místní správa a politické strany za národně a časově proměnlivých podmínek státní (centrální) ingerence.

H. S. Andersen a jeho jmenovec H. T. Andersen ukazují na příkladě Kodaně a okolních obcí různé politické přístupy k řešení problémů bydlení (úpadek centra, sociální segregace): čtvrti ovládané konzervativci podporují radikální asanaci centra s jeho gentrifikací (zakupováním majetnými domácnostmi) a výstavbu rodinných domků, levicové radnice pokračují v politice výstavby levných bytů na sídlišťích. K sociálně-prostorové segregaci dochází pak jak uvnitř města, tak i mezi obcemi navzájem. V Hamburku se rostoucí nezaměstnaností a finančním problémem města souvisejícím mj. se suburbanizací obyvatelstva i průmyslu snaží čelit omezením sociálních výdajů městské správy (na bydlení, školství atp.) a zvyšováním atraktivity města pro moderní podnikání (daňové úlevy, investice do podnikatelsky výhodné infrastruktury). J. Dangschat (Hamburská univerzita) tuto strategii kritizuje jak pro její sociálně negativní důsledky (segregace, gentrifikace centra, úpadek pericentrálních obytných čtvrtí), tak pro iluzornost očekávaných výsledků vzhledem ke konkurenci jiných velkoměst s lepšími výchozími předpoklady. Ken Newton (University of Essex) podrobuje

kritickému zkoumání tezi, podle níž finanční problémy velkých měst jsou vyvolány odchodem majetného obyvatelstva a průmyslu (suburbanizací). Městské příjmy nebyly až dosud tak citlivé na počet obyvatelstva, protože závisely především na dani z pozemků, nikoli z příjmů nebo z "hlavy"; finanční krizi trpí pouze některá britská velkoměsta - jádra aglomerací s obsolentním tradičním průmyslem. Nejružnější strategie místní ekonomické politiky, uplatňující se v jedné z takových metropolí (Manchester a okolí) a zařaditelné do dvou polárních kategorií - strategie zaměřené na pracovní sílu a strategie zaměřené na kapitál, popisuje podrobně stať *P. Kousgaard* a *M. Goldsmith* (University of Salford). Kuriózní případ jiné metropole (Liverpool), kde se radikálně levicová radnice rozhodla řešit finanční potíže města, zčásti vyvolané krácením státního příspěvku (z původních 63 % na 44 % celkových příjmů města) za konzervativní vlády záměrným zvyšováním sociálních výdajů až na hranici městského bankrotu, popisuje *M. Parkinson* (Liverpool). *P. Lawless* (Polytechnika, Sheffield) ovšem připisuje část viny za úpadek britských měst hospodářské politice vlády, vedle dekoncentrační politiky velkých průmyslových podniků. Kritický proto posuzuje pokusy o řešení "městského problému" místními prostředky, ať už cestou tržní strategie (privatizace, snižování daní), doporučované konzervativci, nebo reformistické strategie labouristů (investice do bydlení, veřejných služeb). *D. Lorrain* a *P. Kukawka* (Fařiz, Grenoble) zajímavým způsobem rozebírají rostoucí ingerenci místní správy do hospodářského dění v 15 francouzských městech včetně těch, kde pravicové zaměření nutí správu k deklaraci zásady nezasahování do volného trhu. Vyplývá to z politického tlaku občanů i zájmů podnikatelů. Z pečovatele o fungování reprodukční sféry se tak místní správa stále více stává účastníkem procesů zabezpečujících produkci. *S. Villadsen* (Roskilde, Dánsko) popisuje důsledky nejnovější - dánské - varianty skandinávského modelu, charakterizované výraznou decentralizací státní správy s přenosem podstatné části sociálních funkcí do kompetence komun. Problémy to působí zejména levicovým stranám navyklým na

centrální řešení sociální problematiky, především bydlení.

Sborník poskytuje barvitý pohled do mechanismu vztahů mezi místní správou, místní politikou a veřejným i soukromým sektorem hospodářství, diferencovaně se utvářejících v různých evropských státech pod tlakem "krize velkoměst". Převážně politologická tematika empirických případových studií je vhodně zarámována úvodními teoretickými statěmi traktujícími "městskou otázku" v pohledu sociologie města.

Redakční a typografické zpracování je prabídné; spousta jazykových i tiskových chyb, svazek se rozpadá po prvním přečtení.

Wien 2010

B. 1 - Entwicklungstendenzen bei wachsender Bevölkerung und offenen Grenzen.

B. 2 - Wien wächst wieder.

Wien, Magistrat der Stadt Wien 1990, 197 + 223 s.

První z dvousvazkového díla vydaného vídeňskou městskou správou obsahuje výhledovou studii k vývoji Vídně do roku 2010, vypracovanou společně třemi rakouskými výzkumnými ústavy. Základ studie tvoří pět variant "scénáře rostoucího města". Podnětem k zadání byla starost o to, jak se město, které donedávna spíše demograficky a hospodářsky stagnovalo, vyrovná s očekávaným imigračním náporům vyvolaným revolučními přeměnami v zemích východního bloku. Rozdílly mezi scénáři spočívají v odlišných hypotézách o objemu a skladbě imigračního proudu (závislých na politické a ekonomické situaci ve zdrojových zemích), o charakteru zapojení Rakouska a sousedních zemí do Evropského hospodářského společenství (s odlišnými důsledky pro intenzitu a kvalitu ekonomiky Rakouska a zejména Vídně), a o zásadách státní politiky vůči imigrantům. Další část svazku zaujímají úvahy o důsledcích demografického růstu města pro jeho ekonomiku a vybrané oblasti městského života: bydlení, dopravu, technickou infrastrukturu, hospodaření s pozemky, bezpečnost, školství a životní prostředí.

Druhý svazek obsahuje referáty z mezinárodní konference, která se zabývala problematikou vývoje Vídně za rostoucího počtu obyvatel cizího původu. Imigraci do Vídně jako součást rozsáhlých celoevropských migrací, vyvolaných převládnutím západoevropských kulturních vzorů v zemích s nižší ekonomickou úrovní, analyzuje *H.-J. Hoffmann-Nowotny*. Upozorňuje také na problémy integrace přistěhovalců, především na sociální důsledky dvou odlišných strategií - zachování kulturní identity versus asimilace. V téže souvislosti se *H. Fassmann* a *R. Minz*, připomínající společensky stimuluji působení mnohonárodního charakteru Vídně na počátku tohoto století, vyslovují pro podporu kulturní svébytnosti přistěhovalců z různých zemí. *B. Johnová* k tomu přidává zkušenosti s integrací přistěhovalců do západního Berlína. *M. Wagner* posuzuje možné přínosy (inovační impulsy pro stagnující průmysl) i rizika (oslabení inovací v důsledku přílivu laciné pracovní síly) imigrace z východních zemí pro vídeňský hospodářský život. *J. Fiedler* seznamuje s problémy plánování rozvoje města v Hamburku, jehož situaci na počátku devadesátých let pokládá za v mnoha směrech obdobnou jako v případě Vídně (očekávají tam prudkou imigraci z Východu po letech demografického a hospodářského útluhu). Další studie se týkají vytváření potřebných právních předpokladů pro pracovní zařazení přistěhovalců (*E. Antalovsky*), integrace dětí přistěhovalců ve školách (*M. Fiegl*), a problematiky bytové politiky vůči přistěhovalcům (*E. Knoth*). Konečně *E. Gehmacher* předkládá další tři variantní "vize" budoucnosti Vídně v nové Evropě: Vídeň jako "ostrov kvalitního života" (správní město za cenu omezení přistěhovalectví a průmyslu), jako "rozvojový pól" (všestranný hospodářský a demografický růst), nebo "duchovní centrum" (rozvoj špičkové kultury a hospodářství se selektivní imigrací). Autor soudí, že existuje ještě možnost politicky se rozhodnout pro jednu z uvedených "vizí" a vývoj města podle toho usměrňovat.

Effetto citta

Vol. 1. Sistemi urbani e innovazione: prospettive per l' Europa degli anni Novanta. Red. S. Conti a G. Spriano.

Torino, Fondazione Agnelli 1990, 191 s.

Sborník studií převážně prostorově ekonomicky orientovaných autorů zevrubně probírá příčinné souvislosti a perspektivy nového rozvoje, který koncem tohoto století zaznamenávají některá evropská velkoměsta. Hlavními činiteli jejich všestranného rozvoje jsou jednak jejich působení jako center tvořivosti, poznání, inovací v technice, organizaci i politice, jednak jejich úloha center mezinárodní komunikace, globalizace světové ekonomiky, vědy a politiky. Klíčový význam obou těchto funkcí souvisí s revoluční transformací moderní ekonomiky založené na produkci informací. V jednotlivých státech jsou analyzovány vztahy mezi prostorovou organizací (lokalizací) a technologickými inovacemi, jejich vznikem a šířením, při čemž se zdůrazňuje specifická úloha prostorové blízkosti nositelů informací (kontaktní systémy). Podrobně se také rozebírají charakteristiky internacionální funkce velkoměst a vytváření nových celoevropských hierarchických systémů měst. Pripomíná se také korespondence mezi rozvojem těchto městských systémů a čtvrtou fází "cyklického vývoje města" (podle Van der Bergovy teorie), následující po fázi urbanizace, suburbanizace a desurbanizace, a autorem označovanou jako reurbanizace, v níž jádro aglomerace znovu získává atraktivitu pro bydlení a vybrané ekonomické funkce.

Studie se opírají o nejnovější literaturu a jejich předností je shrnutí úvah do přehledných seznamů charakteristik a jejich kritérií. V empirickém ověřovacím dodatku jsou tato kritéria dokonce operacionalizována do statistických ukazatelů, s jejichž pomocí je 48 evropských (velko)měst zhodnoceno z hlediska jejich ekonomického potenciálu a internacionální funkce; nejlépe dopadla Paříž a Londýn, Mnichov, Stuttgart aj., nejhůře tradiční přístavní města (Janov, Antverpy) a střediska těžkého průmyslu (Birmingham, Bristol aj.).

L. Kotačka

Zdeněk Ullrich k pojetí sociální struktury

Od počátku třicátých let se v české sociologii prosazoval zájem o výzkum pestré palety sociálních problémů se snahou o jejich začlenění do širších strukturálních útvarů. Obě přední skupiny českých sociologů, nejprve "brněnská" v roce 1930 a záhy po ní "pražská" v roce 1931 přesvědčovaly o této tendenci vydáním prvních čísel svých časopisů (Sociologická revue I. A. Bláhy a Sociální problémy J. Krále). V těchto odborných periodikách se za dobu necelých pěti let soustřeďovaly sociologické poznatky o politice, hospodářství, výchově, umění aj.

V roce 1934 pražská sociologická skupina místo třetího čísla Sociálních problémů připravila sborník "Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek. Staré myšlení a nová společnost" v rozsahu 86 stran. Sborník byl vlastně naším prvním příspěvkem k systematictější analýze otázek sociální struktury. Populačním vývojem a hospodářskou situací se zabýval A. Boháč, vztah mezi vývojem ekonomiky a národohospodářskou teorií zpracoval L. Šauer, souvislosti mezi novou poválečnou strukturou společnosti a potřebou vzniku odpovídajících hodnot byly předmětem příspěvku O. Machotky, Jan Mertl nazval svoji stať "Soustřeďování politické moci" a H. O. Ziegler uvažoval o potřebě vzniku nových ústavních institucí, které by umožňovaly realizovat cíle stanovené demokratickou ústavou.

Jedním ze spoluautorů sborníku byl nadaný sociolog Zdeněk Ullrich (1901 - 1955). Po absolvování na filozofické fakultě UK působil od r. 1927 jako asistent sociologického semináře, v r. 1930 se stal pracovníkem Státního úřadu statistického. Od roku 1931 pracoval rovněž jako tajemník časopisu Sociální problémy. V r. 1938 vedl rozsáhlý výzkum o poměšťování pražského okolí. Po druhé světové válce přednášel sociologii na Vysoké škole politické a sociální v Praze. I v emigraci po roce 1948 působil jako profesor sociologie, nejprve v Alexandrii a později v Káhiře, kde v r. 1955 zemřel.

Jeho sociologickým vzorem byl Max Weber. V jeho duchu Ullrich zastával princip nehodnotící, objektivní sociologie a kladl důraz na využívání statistických metod v sociologickém výzkumu. Do uvedeného sborníku z r. 1934 přispěl statí nazvanou "Sociální struktura dneška". Ullrichův příspěvek, z něhož je následující výňatek [s. 41-44], se nejvýrazněji ze všech příspěvků předcházejících vyrovnával s požadavkem ukázat, že "staré myšlení" již neodpovídá "nové společnosti".

Emanuel Pecka

Ale i pokud jde o **životní styl** a kulturní potřeby nastala značná *nivelisace*. V první řadě můžeme pozorovat velkou změnu v životních podmínkách dělnické vrstvy v posledních desetiletích. Tato změna projevuje se ve *značném stoupnutí životního stylu a životní úrovně*.

Dávno již minuly doby (alespoň ve velkých městech a v krajínách kulturních), kdy dělník byl jakýmsi vydědencem společnosti. Marxovo domněnání, že bída, poroba, trýzeň z práce, nevědomost a brutalisace proletářů poroste, ukázalo se v tomto směru úplně mylným. Theorie, která byla pojata z obrazu anglického dělnictva první poloviny XIX. století, kdy život dělníků podobal se skutečně jedinému řetězu utrpení, nepřiléhá v žádném případě na poměry dnešní. Nebudeme tu rozvádět obraz dávno známý a tolikrát přetřásaný. Jisto jest, že zlepšením hygienických podmínek, odstraňováním hrubé práce, zákazem práce mladistvých a žen, zkrácením pracovní doby, kolektivním postupem dělníků a jejich organizací v otázkách mzdových a často jejich vlivem na přijímání a propuštění dělníků a vlivem vlády, která čím dále mocněji zasahuje do pracovních poměrů, *přestali být tovární dělníci vrstvou*, svým způsobem života *jasně oddělenou od ostatní společnosti*, vyznačující se potlačením, nízkou úrovní, podrytým zdravím atd. Průmyslové dělnictvo může skutečně s hrdostí pohlížeti na vývoj posledních desetiletí a na vymoženosti, kterých se v této době domohlo. Politická práva, zvýšená hospodářská úroveň, volný čas a lepší zdraví dělnické vrstvy jsou jejich výsledkem.

Následek těchto změn, které jasně se projevují např. v Americe, Anglii, Německu a u nás však jest, že *vzpruha kolektivní ofensivy proti utlačujícím je podmínkám povolna mizí* a že, nehlédě ke krizi, našlo by se zajisté mnoho dělníků, kteří netíhli by tak k revolučnímu odstranění soukromokapitalistického výrobního řádu, jako k drobným praktickým zlepšením mzdových, pracovních a životních podmínek, prováděným cestou naprosto legální prostřednictvím odborových organizací a politických stran. Mnozí z dělníků, zvláště na západě, *nechtějí být proletáři*, nechtějí se jimi cítiti a touží naopak připodobniti se co nejvíce vrstvám vyšším. Zvláště majetnictvím rodinných domků vzniká zde silná vlastnická mentalita. H. de Mann správně ukázal, že dělníci připodobňují se čím dále více životnímu stylu vrstev vyšších a to záměrně i nevědomky.

Na druhé straně spatřují však mnozí a hledají ospravedlnění Marxova učení o rostoucí proletariaci v tom, že jak svrchu zmíněno, počíná v moderní společnosti růsti nová *závislá* vrstva úředníků a zřizenců, jejíž životní podmínky nepřesahují často úroveň kvalifikovaného dělníka. Jest ovšem otázkou, je-li možno počítati tento "proletariát s bílým límečkem" do řad Marxových rostoucích řad proletariátu, v každém případě však jest tato vrstva celou svou tradicí a životním postojem orientována podle životního standartu vyšších vrstev společnosti. Autoři, kteří se zabývají touto novou vrstvou, shodují se však vesměs v úsudku, že tento nový střední stav nechce se cítiti proletáři a že jejich *největší životní obavou jest, aby se proletáři nestali*. Naopak dělníci, z nichž mnozí sociálním vzestupem rozmnožují řady nižšího úřednictva a zřizovnictva, považují vstup do této vrstvy za jisté povýšení¹⁾. V žádném případě však nedovoluje hospodářská situace těmto vrstvám úředníků a zřizenců čili tzv. "novému

1) Podle ankety, kterou konala německá organizace zaměstnanců GDA pochází více než 25 % jejich členů z rodin dělnických; v tomto případě šlo však ještě o organizaci, která má "buržoasnější charakter" než-li organizace jiné. Viz E. Lederer, J. Marschak, "Der neue Mittelstand", in: *Grundriss der Sozialökonomik*, IX./1: "Die gesellschaftliche Schichtung im Kapitalismus", s. 121-141 a K. Dreyfus, *Beruf und Ideologie der Angestellten*, München-Leipzig 1933.

střednímu stavu", aby jeho životní styl lišil se přílišně od úrovně dělníků². Pracovní doba jest téměř táž a v zracionalisovaných a zmechanisovaných podnicích dneška neliší se již práce dělníka do té míry od práce zřizence a úředníka, jako dříve. Oba jsou zapojeni do mechanického a ducha jednostranně unavujícího a vyčerpávajícího procesu výrobního, oba jsou stejně závislí, oba mají téměř tytéž platy a touží pracovní dobu. (Dokonce se projevuje zřejmá tendence pracovní dobu dělníků zkracovati a úředníků prodlužovati). Jejich mentalita se čím dále více blíží³.

Zde právě jest nejdůležitější bod našich úvah v tomto směru: tvoří se zde téměř jednotná vrstva městských dělníků, zřizenců, nižších a středních úředníků, jichž *objektivní podmínky životní se čím dále více připodobňují* a kteří ani mentalitou se od sebe přílišně neliší, jsouce orientováni podle jednotné, masové kultury dneška.

Pro tyto masy, jež vstupují nejen do politického, ale i do kulturního života, které jsou nejen voliči, ale i konsumenty potravin, konfekčních obleků, novin a románů, návštěvníky biografů, sportovních podniků, posluchači radia a gramofonů, není již nedostupné, *aristokratické kultury*, určené exklusivně pro vyšší vrstvy. I zde pozorujeme mohutnou a stále rostoucí *vlnu nivelisace*, která tvoří všem duševně i finančně přístupnou, pro jednostranně unavené nervy dráždivou kulturu mas, které staly se jejich konsumenty⁴. Tato pouze kvantitativně odstupňovaná životní úroveň je přístupná i dělníkům - nejsou z ní již vyloučeni a netvoří si také vlastní proletářskou kulturu, naopak, účastní se v plném tempu na stále se vyrovnávající kulturní úrovni dnešního světa. Avšak i vrstvy vyššího úřednictva a jiné prvky společnosti, které byly dříve účastny na poměrně vyšším životním standartu vyšších vrstev společnosti, účastní se tohoto proudění, které tak stává se všeobecné. Lacině módní výrobky, tuctové filmy, gramofonové desky a radiové programy musí býti - mají-li se producentům vypláceti - určeny pro všechny tyto vrstvy moderní společnosti. V tomto směru jest vlastně větší rozdíl mezi venkovem a městem, než jednotlivými vrstvami obyvatelstva městského.

Jeví se nám tedy situace v celku jako *stálé sblížování jednotlivých vrstev obyvatelstva po mnohých stránkách a mizení všech prvků, které společnost rozlišují v jednotné a jasně oddělitelné a alespoň po určité stránce homogenní vrstvy*: je tu táž závislost většiny městského obyvatelstva na velkých kolektivech, táž zapojenost do neosobních, zbyrokratisovaných služeb velkých podniků a korporací. Je tu stejnorodost v postavení politickém a stále se vyrovnávající kulturní úroveň a životní standard všech vrstev. Nové vrstvy, jež vstupují na sociální jeviště, t. zv. "nový střední stav", *nejsou v tomto směru novou sociální "třídu"*, která by po

2) Viz k tomu zvláště velmi důkladné zpracování rodinných účtů, podniknuté Státním úřadem statistickým a uveřejněné ve "Zprávách Státního úřadu statistického" roč. 1933, čís. 138-143, čís. 199-207, čís. 221-225 a roč. 1934 čís. 31-34 a 35-38, kde byla prozkoumána spotřeba v rodinách dělnických, zřizeneckých a úřednických v r. 1929 až 1930 podle sociálního rozvrstvení a rodinného důchodu, velikosti rodiny, velikosti obce, bytových poměrů atd.

3) Vše to platí ovšem především o *kvalifikovaných dělnících*. Životní úroveň nekvalifikovaných dělníků jest dosud velmi nízká. Ovšem tato vrstva se v moderní společnosti stále zmenšuje. V prvé řadě tu působí rozhodný *úbytek zemědělských dělníků*, jichž na př. v českých zemích ubylo od r. 1921 do r. 1930 o více než o čtvrtinu. V celku však ubylo nádeníků v Čechách za poslední desetiletí o 35.13 %. Znamená tedy tendence, kterou připisujeme dělníkům kvalifikovaným, i tendenci dělnické vrstvy v budoucnosti vůbec.

4) Zajímavé vývody v tomto směru viz v knize J. Ortega y Gasset: "Vzpoura davů", Praha 1933.

způsobu měšťanstva a proletariátu hleděla dosíci vstupu do společnosti, nýbrž jsou právě *projevem této nivelisace*, projevující se na jedné straně vzestupem dělníků do jejich řad, zlehčením a zmechanisováním práce, racionalisací a dokonalejší technikou, přechodem od produkce k distribuci a koncentrací moci a majetku ve velkých organizacích, ať hospodářských, správních, politických, odborových, státních atd. Tím naprosto nemíníme tvrditi, že by rozdělení majetku bylo s hlediska dnešních sociálních ideálů spravedlivé nebo rovnoměrné. Nerovnost zůstává i nadále (a sledujeme-li rozvrstvení majetku nebo důchodů v kterékoliv evropské zemi, pozorujeme rozdíly neobyčejně značné), jest však dnes zastírána jednak *vzrůstající ingerencí moci státní*, jednak *nivelisací statků kulturních*.

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

Introduction to an issue focusing on social stratification	251
ARTICLES:	
M. Boguszak: Occupational mobility in Czechoslovakia	255
I. Szelenyi, D. J. Treiman: The development of social stratification and recruitment of elites in Eastern Europe after 1989	276
P. Machonin: Basic knowledge, theoretical and methodological premises of the research in transformation of social structure	299
P. Matějů: Educational stratification in Czechoslovakia in comparative perspective	319
I. Hradecká: Stratification and women	346
N. Stockman: Class and marriage	364
REVIEWS:	
M. Haller (ed.): Class Structure in Europe. New findings from East-West comparisons of social structure and mobility (J. Večerník)	377
E. O. Wright: Classes (J. Šanderová)	379
ANNOTATIONS:	
P. Saunders: A nation of home owners (L. Kotačka)	384
Big city politics: Problems and strategies (L. Kotačka)	386
Wien 2010 (L. Kotačka)	387
Effetto citta (L. Kotačka)	388
DOCUMENTS:	
Zdeněk Ullrich on the concept of social structure	389

REVIEW

3

SOCIOLOGICKÝ

OBSAH

Úvodem k číslu věnovanému sociální stratifikaci	251
STATI:	
M. Boguszak: Socioprofesní mobilita v Československu	255
I. Szelenyi, D. J. Treiman: Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989	276
P. Machonin: Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti	299
P. Matějů: Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě	319
I. Hradecká: Stratifikace a ženy	346
N. Stockman: Společenské třídy a manželství	364
RECENZE:	
M. Haller (ed.): Class Structure in Europe. New findings from East-West comparisons of social structure and mobility (J. Večerník)	377
E. O. Wright: Classes (J. Šanderová)	379
ANOTACE:	
P. Saunders: A nation of home owners (L. Kotačka)	384
Big city politics: Problems and strategies (L. Kotačka)	386
Wien 2010 (L. Kotačka)	387
Effetto citta (L. Kotačka)	388
DOKUMENTY:	
Zdeněk Ullrich k pojetí sociální struktury	389

ČASOPIS

3